

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

VIII. évfolyam | 4. szám

Kultúrpolitika

RETÖRKI

2023. TÉL

Nagymihály Zoltán
Változatok egy Halotti beszédre

Kovács Balázs
A „pokrovszkijizmus” elvetése a hazai történettudományban – vitaülés 1949-ben Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról

Horváth Miklós
A múlt másképpen lesz!? Még néhány jegyzet a Sziklai-ügy margójára

Tartalomjegyzék

MŰHELY

SZÉNÁSI DOROTTYA: Az 1970-es évek irodalompolitikai kötélhúzása és az 1976-os <i>Kritika</i> -ügy	2
ENDRÉDI TAMÁS: „Feladott marxizmus” helyett „marxista hegemonia”. A <i>Filmkultúra</i> az 1972-es művészetkritikai határozat előtt és után	12
KOVÁCS BALÁZS: A „pokrovszkijizmus” elvetése a hazai történettudományban. Vitaülés 1949-ben Molnár Erik társadalomtörténet-írájáról	23
NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Változatok egy Halotti beszédre. Márai Sándor versének születése és fogadástörténetének vizsgálata az emigráció és a személyiségvesztés tükrében	39
NAGY DÓRA: A bíráló bírálata. Sára Sándor <i>Cigányok</i> című dokumentumfilmje és az arra adott kritikai reakciók	47

PORTRÉ

GULYÁS MARTIN: „Az ellenzékben inkább a második vonalat püfölték”. Oral History-interjú Nagy Jenővel, az AB szamizdatkiadó egyik vezetőjével (részlet)	53
---	----

DOKUMENTUM

LÁZIN ÁRON: Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája	65
BANDI ISTVÁN: „Aki esküt tett, hogy örökké hű marad magyarságához”. Balogh Edgár a bukaresti Szekuritáté Irattárait Vizsgáló Országos Tanács levéltári anyagainak tükrében	78

VITA

HORVÁTH MIKLÓS: A múlt másképpen lesz!? Még néhány jegyzet a Sziklai-ügy margójára	87
--	----

PALETTA

MARTON JÓZSEF: Levéltár-pedagógiai program a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban	92
--	----

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

BAGI GYÖRGY: 80 éve született Gergely Jenő	100
--	-----

RECENZIO

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Ideje volt!	112
KOVÁCS BALÁZS: Patricide jelképesen	115
SZÉNÁSI DOROTTYA: A politikai tudatosság árnyalatai	118
Az elmúlt időszak fontosabb eseményei	120
A Rendszerváltó Szemle 2023/4. számának szerzői	123

A borítón látható fényképen: Várkonyi Zoltán az *Egri csillagok* című film rendezője a film forgatóskor, 1968. Fortepan / FŐFOTÓ, 207670.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:
Nagy Mihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

E számunkat Strausz Péter szerkesztette.

Szerkesztőség tagjai:
Jónás Róbert, Pálkás Barnabás, Rapali Vivien,
Riba András László

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
Fricz Tamás, Kiss Gy. Csaba,
Marschal Adrienn, Nyári Gábor, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás

Nyelvi lektor:
Budai-Szántó Daniella

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100., 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X (nyomtatott)
HU ISSN 2939-5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

KULTÚRPOLITIKA

A rendszerváltás gondolati forrásvidékének alaposabb feltérképezéséhez nélkülözhetetlen a Kádár-rendszer átalakítását/reformját kívánó vagy azzal szemben a hatalom által ellenzékinak nyilvánított hangot megütő értelmiségi személyek és csoportok jellegének, céljainak és tevékenységének vizsgálata. Intézetünk ezért tartotta fontosnak, hogy a szocializmus időszakának kultúrájával, kultúr- és tudománypolitikájával, valamint különböző értelmiségi rétegeivel, csoportosulásaival kapcsolatos kutatásokat indítson el. Kezdeményezésünk célja, hogy többet tudjunk meg az 1949 utáni magyar kultúra- és tudományirányítás törekvéseiről és eszközeiről, egyes értelmiségiek és köreik hatalomhoz, valamint az ebből fakadó szakpolitikákhoz fűződő viszonyáról. Vizsgálódásunk során túl kívánunk tekinteni a kultúr- és tudománypolitika szintjén, valamint be szeretnénk mutatni ennek a kulturális, tudományos élet mindennapjaira, azok szereplőire gyakorolt közvetlen és közvetett hatásait is. Ezzel a fókusszal tervezzük kutatni a korszakban a mainál szélesebb társadalmi hatókörrel bíró történettudomány, irodalmi élet és filmművészet bizonyos mozzanatait és szereplőit. Természetesen a vizsgálódásból nem felejtendő ki az egyházi értelmiség sem, ezért az egyházi köz- és kulturális élet, valamint a hatalom viszonyának vizsgálatára is törekszünk.

Megközelítésmódunk újszerűségét az is adja, hogy döntően fiatal, a tudományos pályájuk elején álló munkatársakkal indítottuk el kutatásunkat. Erősen bízunk abban, hogy a szakma iránt elkötelezett, a kutatás résztemái iránt nagyfokú érdeklődést mutató kollégák korábbi nemzedékektől bizonyos fokig eltérő látásmódja hozzá fog járulni eredményes vizsgálódásunkhoz, s ezáltal közelebb jutunk annak megismeréséhez is, pontosan hol és miben, kikben található meg a rendszerváltás folyamatának előfutárait. E generáció tagjai még meg sem születtek a kommunista diktatúra bukását jelentő eseménysor idején, így mindenképpen mentesek az akkor sokakban rögzült, a politika, a média és a korszellem által befolyásolt narratíváktól. Mindez érdekes kísérlet is: hogyan látják az akkori eseményeket egy teljesen más korszakban szocializálódott és más világ által formált, már csak fiatal korukból adódóan is nyitottan szemlélődő kutatócsapat tagjai.

A *Rendszerváltó Szemle* – ahogy eddig is – szívesen mutatja be az Intézetben zajló kutatások eredményeit. A fent taglalt okokból ezt most különösen nagy örömmel és bizakodással tesszük.

Budapest, 2023. december 20.

Szénási Dorottya

Az 1970-es évek irodalompolitikai kötélhúzása és az 1976-os *Kritika*-ügy

1. SZEMBENÉZÉS A RENDSZER SZINTŰ ELAKADÁSOKKAL

A '70-es évek elején a tudományos-technikai fejlődés érdekében a Brezsnyev-féle koncepció jegyében a hruscsovi kommunizmusprogramot utópikusnak ítélték és a korábban idealizált célokat igyekeztek átfogalmazni. A kommunista párt felismerte annak a veszélyét, hogy a nyilvánosság előtt erősen idealizált célkitűzések csupán politikailag hátrányos, a hibákat, a lemaradást felnagyító ellenpontjait jelentették a valós állapotoknak. A szovjet vezetés az új tapasztalatokat összegezve 1973-ban kiadta stratégiai irányelveit, amelyben megállapította, hogy a tudománypolitika folyamatosan önállósodik, a szellemi munka és az oktatás iparosodik és komoly küzdelem figyelhető meg a sikeres oktatási modellekért is.¹ Nemzetközi szinten a kommunista ideológia egyre több árnyalata volt megfigyelhető, ami kihatott a szovjet érdekszférába tartozó országok uralkodó pártjain belüli irányzatok alakulására is. A megfogalmazott stratégiai irányelvek alkalmazásán túl, a tudomány- és kultúrpolitika megújítása mellett erősen befolyásolta a korszak politikáját az 1968-as prágai tavasz, illetve az eseményekkel kapcsolatos diáklázadások tapasztalata, továbbá

a kínai kulturális forradalom hatása. A pártvezetés a társadalom korai ideológiai nevelésében látta a rendszer megerősítésének lehetőségét és a generációs problémák megoldását. Úgy vélték, hogy a szocializmus építését szolgáló társadalom mintaállampolgárainak megteremtéséhez, az ideológiai nevelésnek a legalacsonyabb szinteken is jelen kell lennie.

A magyar vonatkozású, rendszer szinten jelentkező problémák kezelése érdekében ismét igény lett az 1956-os forradalom előtti időszakot jellemző, aktív kultúrpolitikára, amelynek politikai értelemben vett legfontosabb részét képezte az irodalompolitika. A második világháború utáni szovjetizálást követően 1951-re az írók államilag meghatározott tématervezés szerint gyártották műveiket. A magyar társadalom hagyományosan úgy tekintett az írókra, mint szellemi vezetőkre, véleményvezérekre, a változások előkészítőire. A kommunista párt a hatalomgyakorlás egy fontos eszközeként tekintett az írókra és igyekezett kezdetektől saját szolgálatába állítani őket. A szocialista ideológia jegyében elvárta tőlük a rendszer nyilvánosság előtti alátámasztását, népszerűsítését, a tömegek szellemi „felvilágosítását”, erkölcsi nevelését,

vagyis a magyar szocialista irodalom megteremtését.²

A társadalom írókba vetett bizalmát, egyúttal a párt bizalmatlanságát erősítette, hogy nyíltan vállalták a forradalom, illetve Nagy Imre és társai melletti állásfoglalásukat. Emiatt a megtorlások során több író ítélték börtönbüntetésre, internáltak vagy tilalmi listára helyeztek, állásukat megszüntették, írásukat nem közölték. A hatalomnak így azonban nem sikerült maga mellé állítania a forradalom után eltávolodott, ugyan kritikusan gondolkodó, de korábban kompromisszumra kényszeríthető írókat. 1959-ben a kádári vezetés megkezdte a művészeti és irodalmi élet konszolidálását. Az új szervezet feladata a párt szándéka szerint továbbra is ideológiai jellegű volt, csupán kevésbé erőszakos eszközökkel. Ilku Pál művelődésügyi miniszter előterjesztése nyomán 1969-től kezdve tárgyalta a fiatalok problémakörét a párt Központi, majd Politikai Bizottsága, amely az 1971-es ifjúsági törvény megalkotását eredményezte. A pártvezetésben éles kritika fogalmazódott meg az ifjúságra gyakorolt negatív kulturális hatásokról, amelyben a „burzsoá termékek” is helyet kaptak. A Kádár-rendszer élet-színvonalpolitikája és az új gazdasági mechanizmus piaci elemeket

¹ Kalmár Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid*. Budapest, Osiris, 2021, 116–119.

² Ständeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2005, 168.

alkalmazó gazdaságpolitikája által egyre inkább teret kaptak a nyugaton jellemző fogyasztási termékek, ami főként a fiatalok körében egyre inkább a nyugati szubkultúrákhoz való kötődést erősítette. A párt azonban látta annak a lehetőségét, hogy a fennálló viszonyok ellen lázadó, fiatalos attitűd elmúltával az újabb generációk is integrálódhatnak a szocialista társadalomba. Legfőképpen ezen cél szolgálatába kívánta állítani a kultúrpolitikát, azon belül is kiemelt szereppel az irodalompolitikát. A korábbi tanulságokat összegezve az 1970-es évektől a kultúrpolitikában a fiatalok ideológiai nevelését, amellet a fiatal írók kulturális életbe való integrálását tartották a leginkább szükségesnek. Ennek jegyében megadták a publikálási lehetőséget a szocialista kötődésű művészeknek és türelmet tanúsítottak a nem teljesen szocialista művekkel szemben, ha látták az alkotóban a fogékonyságot a szocialista eszmékre.

A Kádár-korszak értelmiségi köreinek mozgalommá, majd párttá szerveződése szorosan kapcsolódik a rendszerváltás történetéhez, mindennek előzményeként tekinthetünk az 1970-es évektől megjelenő kultúrpolitikai irányzatokra. Az évtized politikáját így meghatározta a gazdasági és politikai reformok részleges megőrzése, illetve a nyilvánosság irányítás melletti tágítása, miközben különböző módszerekkel folytatódott a „másként gondolkodás” elleni küzdelem. A '70-es években

megfigyelhető a párton belüli eltérő kultúrpolitikai koncepciók következtében való szétfejlődés, majd a '80-as évektől a közélet pluralitásáért folytatott tudatos küzdelem kezdeteit figyelhetjük meg. A rendszerváltó elit bázisát jelentő humán értelmiség tevékenységét azonban érdemes az 1970-es évekre fókuszálva megismerni. Az esettanulmány ennek ismertetésére tesz kísérletet az 1976-os *Kritika*-ügy előzményeinek, illetve következményeinek feltárásán keresztül.

2. KIRÁLY ISTVÁN ÉS A KORTÁRS CÍMŰ FOLYÓIRAT

Király István a magyarországi pártállami időszakban kultúrpolitikai szerepvállalása révén meghatározó személyiség volt, irodalompolitikai tevékenysége elengedhetetlen a korszak irodalompolitikájának, illetve szellemi irányzatainak árnyalt értelmezéséhez. A korszakban vezető pozíciókat viselő írók, irodalomtörténészek között, Király István irodalomhoz és politikához való viszonyának változása, illetve személyes kapcsolatainak alakulása kultúrtörténeti megközelítésből reprezentatívnak mondható. Szakmai értelemben elsősorban Ady Endre-szakértő, életművét tágabban nézve foglalkozott a 19. és 20. századi magyar irodalomtörténettel, Mikszáth Kálmán, Kosztolányi Dezső és Szabó Dezső munkásságával, valamint a kortárs magyar irodalommal is. Politikai értelemben a Petőfi-kutató Pándi Pál és a József Attila-kutató Szabolcsi Miklós³ mellett

meghatározó erővel alakította a Kádár-korszak irodalompolitikáját, irodalmi közgondolkodását.

Király István 1944-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem⁴ hallgatójaként magyar–német szakos tanári oklevelet, majd 1946-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Tanulmányai alatt az Eötvös Collegium tagja, majd később tanára volt. 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja napilapjának, a *Szabad Nép* szerkesztőségi munkatársa volt. 1953–1956 között, szintén Révai József kultúrpolitikai irányítása idején a *Csillag* című folyóiratot szerkesztette. 1947-től 1961-ig a szegedi egyetemen tanszékvezető tanár, majd az ELTE Bölcsészettudományi Karán a 20. századi magyar irodalom tanszékének vezetője volt 1965–1988 között, illetve a tanszéken haláláig gyakorolta tanári hivatását. Királyról elmondható, hogy a Rákosi- és a Kádár-érában politikai és tudományos funkciót egyaránt betöltött. A tanulmányban tárgyalt időszakot megelőzően, 1962–1969 között az 1953-tól megjelenő *Kortárs* című irodalmi és kritikai folyóirat szerkesztője volt. A folyóirat Király szerkesztése alatt néhány korábban elhallgattatott írónak is teret adott (többek közt említve Kodolányi Jánost, Németh Lászlót), valamint a már ismert írók (mint Darvas József, Jékely Zoltán, Rónay György, Szabó Pál, Tamási Áron, Veres Péter) írásai mellett folyamatosan bemutatkozhattak a fiatalabb nemzedékek képviselői (Csoóri Sándor, Mészöly Miklós, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes,

³ Szabolcsi Miklós (1921–2000): irodalomtörténész. 1943-ban szerzett diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–francia szakán, majd 1945-től középiskolai tanárként dolgozott 1953-ig. 1948–50 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkatársa, 1953–1956 között a *Csillag* című folyóirat főszerkesztő-helyettese volt. 1956-ban a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetébe került, ahol 1967-ben az intézet ügyvezető igazgatójává nevezték ki (az intézetet 1968-tól Irodalomtudományi Intézetnek nevezték). Tisztét 1980-ig töltötte be, majd 1959–1961 között az *Élet és Irodalom* felelős szerkesztője volt. 1981-ben átvette az Országos Pedagógiai Intézet vezetését, amelyet 1988-ig irányított. Mindemellett 1962–1964 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, majd 1964–1994-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára volt, ahol 1988-tól kezdve a 20. századi magyar irodalom tanszéken oktatott.

⁴ 1921–1950 között, így Király István egyetemi tanulmányai alatt az Eötvös Loránd Tudományegyetem a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem nevet viselte.

Pilinszky János, Sarkadi Imre).⁵ Király szerkesztése alatt a folyóirat kultúrpolitikai tevékenysége lényegében megelőzte a '70-es évektől központilag elfogadott stratégiai irányvonalat és igyekezett egy szélesebb társadalmi bázis bevonásával aktivizálni az irodalmi életet, miközben a folyóirat küldetéséhez híven igyekezett kritikai megközelítéssel közvetíteni a jeles kulturális eseményeket, ezáltal megtartani a közgondolkodásra gyakorolt központi irányítást. A korábbi főszerkesztők, Darvas József és Tolnai Gábor leváltását éppen a politikai kritika műfajának hiányossága indokolta, valamint a tény, hogy velük szemben Király István párthűsége mellett a *Csillag* szerkesztőjeként már szerzett hasonló jártasságot. Az új szerkesztő megpróbálta összefogni a kommunista elkötelezettséget és nyugatellenességet, valamint a népi írókkal közösen gondozott kérdéseket, és mindkettőt szembefordítani a dekadensnek, nyugatinak minősített kulturális jelenségekkel. A '60-as évektől azonban már nem álltak Király mögött régi szövetségesei a hatalom oldaláról, mint a *Csillag* szerkesztése idején, illetve akiket a Kádár-rendszerben elvbarátoknak vélt, azok is többször ellene fordultak.

Király mindemellett 1967-től a *Magyar életrajzi lexikon* szak-szerkesztője, 1970-től pedig Szerdahelyi Istvánnal⁶ társzerkesztésben a *Világirodalmi lexikon* főszerkesztője volt. Az utóbbi érdekessége, hogy nemcsak a klasszikus múlt irodalmának

kiemelkedő alakjait, hanem korának fiatal íróit is bemutatta, valamint az irodalomelmélet kérdéseiben is eligazítást nyújtott. A lexikon szócikkei nemcsak meghatározást vagy életrajzot adtak, hanem értékelték is azok tartalmát. Király ugyanebben az időszakban, 1970 és 1989 között a *Szovjet Irodalom* című folyóiratot is szerkesztette.

3. SZEMÉLYI VÁLTOZÁSOK

Király István szakmai és politikai hitelessége a *Kortárs* szerkesztése közben kezdett önmaga előtt összeférhetlenné válni. Egyre gyakrabban bukott felszínre a tény, hogy Király és Aczél elképzelése a szerkesztői küldetésről alapjaiban tért el. Míg Király alulról, bázist építve kívánta megteremteni az irodalmat átalakító szocialista forradalmat, addig Aczél egy felülről történő kultúra-irányítást képzelt el, a párt politikai céljainak alárendelve. Aczéltól való eltávolodása Királyt hosszú távon a hivatásos politikusoktól ösztönösen az írókhoz közelítette. A köztük lévő alá-fölé rendeltségi viszony a tárgyalat évtizedben csak súlyosbította ezeket az ellentéteket. A napló 1963-as bejegyzései között több közléspolitikai nézeteltérés is felmerült, többek között Németh László írásainak közlése kapcsán, valamint Aczél György kifogásolta, hogy a *Kortárs* nem közölt részletet Fejes Endre *Rozsdametető*, megosztó, de később nagy sikerre szert tevő regényéből.⁷ A rendszeressé váló konfliktushelyzeteket követően, mikor Király értesült róla, hogy a *Kortárs* az írószövetség lapja

lesz, felmentését kérte a szerkesztői beosztásból. Király maga helyett Simon Istvánt ajánlotta főszerkesztőnek, akit végül Aczél el is fogadott a pozícióra. A '60-as évek egyik fő irodalompolitikai célkitűzése a „nyugati” típusú dekadencia elleni küzdelem volt, amely felfogás legnagyobb politikai veszélye abban rejlett, hogy megkérdőjelezte a szocialista eredményeket. A legfelsőbb kultúra-irányítás a beszivárgó polgári ideálok kiiktatását tartotta kívánatosnak, mivel a szocialista realizmus már korábban is élénk vitákat, valamint számonkéréseket váltott ki, olykor időben vizsgálható bírálatot is.⁸

4. PÁNDI PÁL ÉS A KRITIKA CÍMŰ FOLYÓIRAT

Pándi Pál szintén Aczél belső köréhez tartozó kultúrpolitikusként tevékenykedett, és a párt által meghatározott irányvonalat politikai és tudományos fórumokon egyaránt érvényre juttatta. A Kádár-korszakban jellemző volt, hogy Király Istvánnal szoros együttműködésben tevékenykedtek, azonban eltérő világlátásukból fakadóan többször alakult ki köztük egyet nem értés, illetve időről időre további árnyékot vetett kapcsolatukra az Aczélhoz közelebbi pozícióért folytatott küzdelem.

Pándi Pál egyetemi tanulmányait szintén magyar-német szakon, Eötvös-kollégistaként folytatta, majd az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a Magyar Irodalomtörténeti Tanácsékn, illetve a Felvilágosodás- és

⁵ Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 2013, 85.

⁶ Szerdahelyi István (1934–2017): irodalomtörténész. Felsőfokú tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán, könyvtár szakon folytatta 1953–1957 között. 1959-től az Akadémiai Kiadónál dolgozott szerkesztőként. 1978–1980 között a Magyar Tudományos Akadémia főmunkatársaként dolgozott. 1980–1990-ig az ELTE Esztétikai Tanszékén oktatott. 1977-ben a filozófia tudományok kandidátusa fokozatot érte el, 1987 óta az irodalomtudományok akadémiai nagydoktora. 1980–1989 között a *Kritika* című folyóirat és a Világirodalmi lexikon szerkesztője. A Kádár-korszakban a magyar szellemi élet egyik irányítójaként tarthatjuk számon.

⁷ Király István. In: Budai Attila: *Folytonos változásban. A Kortárs története, 1957-2017*. Budapest, Kortárs, 2018, [75–89.] 85.

⁸ Uo. 89.

Reformkori Magyar Irodalmi Tanszéken oktatott 1950–1983 között, valamint néhány szemesztert a szegedi egyetemen is tanított. Szakterülete Petőfi Sándor költészete és pályaképe volt, emellett kortárs irodalommal is foglalkozott, nagyrészt kritikai-politikai megközelítésből. Pándi mindemellett a *Szabad Nép* kulturális rovatvezetője volt 1955–1956-ban, az *Új Írás* szerkesztője 1961–1963 között, valamint a *Népszabadság* kulturális rovatvezetője 1967–1971 között, majd rovatszerkesztője és a szerkesztőbizottság tagja 1983-tól 1985-ig.

Pándi Pál az 1972-től újraszervezett *Kritika* című folyóirat alapító szerkesztőjeként tevékenykedett 1983-ig. Az 1963-tól megjelenő kulturális folyóiratot 1972-ig a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Írók Szövetségének szerkesztőbizottsága állította össze, és az Akadémiai Kiadó jelentette meg. A párton belül megfogalmazott bírálatok és hiányosságok okán⁹ 1971-ben megszüntették a folyóiratot. Pándi szerkesztésében, a Hírlapkiadó Vállalat kiadásában, azonos néven, de immár ideológiailag megfelelő irányelvek mentén jelent meg újra 1972-től. Párton belül is akadtak a lépésben ellenérdekeltek, azonban még többen helytelenítették a szakmai és tudományos szférában a lap ilyen jellegű politikai felhasználását. Az egykori szerkesztők köre pedig kifejezetten sérelmezte a lap eltulajdonítását. A *Kritika* című folyóirat

átstrukturizálásáról megállapítható, hogy a magyar kultúrában leképezte az 1970-es évek elején a párt vezetése által megfogalmazott új politikai elképzeléseket.

Az 1971-es párthatározat végrehajtása értelmében a generációs szakadék, ebből következően „ellenzékieskedés” problematikájának enyhítése érdekében szakítottak az ellehetetlenítés stratégiájával és keresték a kapcsolatot a fiatal írók közül azokkal, akiket valamilyen módon a párthoz tudtak közelíteni, ugyanakkor ezt a folyamatot a kritikai elemzés mint hatalomtechnikai eszköz magasabb szinten való alkalmazása mellett kívánták véghezvinni. A nyilvános kritika eszköze fő küldetését a „túrt” megjelenésű művek esetében töltötte be. Szellemi fronton az 1960-as évektől megfigyelhető volt a revizionistákkal és lukácsistákkal szemben a marxista kritika egy részének a népi gondolkörhöz való közeledése. A népi írók körére a kommunista vezetés hagyományosan alkalmas szövetségesként tekintett, mivel jellemző volt az irányzat képviselőinek többségére, hogy alkotótevékenységüket a közélet elé helyezték.¹⁰ Az 1956-os eseményekben való részvételük eredményezte a kulturális életből való kiiktatásukat, ugyanakkor társadalmi bázisuk lévén a párt hosszútávon nem hagyhatta figyelmen kívül őket. „Ehhez azonban arra van szükség, hogy ez az értékes társaság keresztülmenjen a gyakorlati politikai konszolidációnak azon a folya-

matán, amelyen – fogalmazzunk így – a párttagság keresztülment. Itt adva van egy párton kívüli, kádárista szimpátiájú párt, amivel számolni kell. Véleményem szerint irányt kell venni arra, hogy a párton kívüli, közéleti elkötelezettségű és tehetséges, forradalmi hajlandóságú írók¹¹ javát a párt tagjai sorába hívjuk.”¹² A szellemi élet ideológiai stabilitása érdekében igyekeztek a kommunista káderek beépítésével és nyilvános kritikai iránymutatással megengedőbb (kultur)politikai közeget teremteni. A szemléletváltozás érvényesítésében jelentős szerepet vállalt a *Kritika*, vitáival, tanulmányaival, valamint azzal, hogy a folyóirat a megyei, városi, települési párt-, szakszervezeti és tanácsi apparátus számára is igyekezett érthetővé tenni a modernebb szocialista kultúrafelfogást. Ily módon közelítette egymáshoz az új koncepciót képviselő értelmiséget és a hatalom országos, illetve helyi képviselőit.¹³ A vezetésen belüli feszültségek azonban a megfogalmazott kritika valós üzenete és az eltérő ideológiai értelmezések között húzódtak. A párton belüli, illetve ahhoz közeli befolyásos személyek körében az ideológiai viták erjesztő hatása mellett egyre erősebben hatottak a személyi érdekellentétek is.

5. A SZOCIALISTA ESZTÉTIKÁRÓL - EGY DISSZERTÁCIÓ KAPCSÁN

Az átalakulást követően a *Kritika* hasábjai teret biztosítottak számos ideológiai álvitának,

⁹ Pándi 1975-ös naplóbejegyzésében így fogalmazott: „Olyan ideológiai nehéztüzsérgi bázison, mint az Irodalomtudományi Intézet, hegemoniára tettek szert egyrészt a narodnyik húzású erők, másrészt a különféle strukturalista, szemiotikus és modernista irányzatok”. Lásd: Pándi Pál: *Teherpróba. Egy irodalompolitikus pályájának kritikus pontjai*. Budapest, Magvető, 2022, 422–423.

¹⁰ Standeisky *i. m.* 2005, 165–166.

¹¹ Pándi az idézett naplóbejegyzésben később név szerint is megemlített néhány ilyen író: Simon István, Benjámin László, Fekete Gyula, Sipos Gyula. Lásd: Pándi *i. m.* 2022, 377.

¹² *Uo.*

¹³ Agárdi Péter: Pándi Pál Kritikája és a Kritika Pándijja. *Népszabadság*, 2014. http://nol.hu/kritika/20140115-pandi_pal_kri_ti_ka_ja_es_a_kri_ti_ka_pandi_ja-1437971 (Utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

esetenként valós disputának, azonban voltak köztük olyanok, amelyeknek igazi jelentősége a nyilvánosság előtt részben vagy teljesen rejtve maradt. Ilyen volt a *Kritika* 1976. októberi számában Király István *A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán* című írásával kezdődő vitasorozat. Király nyilvánosságra hozott tanulmánya eredetileg Szerdahelyi István *A magyar esztétika története, 1945–1975* című kandidátusi disszertációjának opponensi véleménye alapján készült, amelyben Király a disszertációt összeségében pozitívan méltatta. Az ügyben feszültség nem is Szerdahelyi és Király között keletkezett, a cikk tartalmát pártkörökben többen reflektálni vélték az egykori Molnár Erik-féle, illetve az úgynevezett folytonosság-vitára, ami a Kádár-rendszer legitimitása szempontjából okozott kellemetlenséget. A Rákosi-éra, az egykori vezetés és az 1956-os események értelmezése központi kérdés volt a fennálló rendszer szempontjából, mivel hatalmi legitimitásuk megkérdőjelezhetővé vált volna az események felülvizsgálata esetén.¹⁴

Ugyanakkor, aligha tudható be párttársaival szembeni személyeskedésnek Király vitaindító írásának indíttatása. Az ideológia által létrehozott határok elmosódása, a szocializmusból való folyamatos belső kiábrándulás, valamint a kezdeti Révai-féle, forradalmi kultúrpolitikához való folytonos visszatérés és az általa hitelesnek vélt ideológiai alapok tisztázása motiválhatta az irodalomtörténészt. „Nem kendőzi el Szerdahelyi István

tanulmánya Révai hibáit, tévedéseit. Esztétikatörténeti szempontból vizsgálva ugyanahhoz az eredményhez jut, amelyhez történész megközelítésben Molnár Eriknek a *Kritika* 1966-os évfolyamában, avagy Laczkó Miklósnak az *Új Írásban* megjelent tanulmánya vitt. [...] A kiemelkedő, marxista-leninista teoretikus felől szemlélte a személyi kultusz időszakának politikusát. Így érthette el a különféle egyoldalú értelmezésekkel szemben a reális értékelést.”¹⁵ Az '50-es évek vívmányait elfogadtatni igyekvő, majd széleskörű felháborodást kiváltó, *A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán* című tanulmány gondolatisága kapcsolhatta össze őt szorosabban a '70-es években többek között Csoóri Sándorral, Juhász Ferencsel, Sütő Andrással és Szabó Magdával.¹⁶ Meghatározó közös pontot jelentett világképeikben, amit 1973-as előadásában Király kurucos-szabadságharcos hagyományként összegez, de amelyet historikus nemzetszemléletnek is nevez, vagyis amelyhez Király protestáns jellegű moralizáló gondolatai és az ebből fakadó patetikus retorika társult.¹⁷

Tanulmányában Király reflektálni kívánt a jelenségre, miszerint Szerdahelyi disszertációjában a szocialista esztétikát vizsgálva az 1948 és 1953 közti időszak kérdéseinek a jelenkor nem szentel kellő figyelmet. Ebből kiindulva, Király tanulmányának fő kérdésfelvetését adta, hogy vajon utólag kiiktatják-e a dogmatizmus torzulásai az említett időszak esztétikai gondolkodását a marxizmus eszmetörténetének folytonosságából, vagy ez az időszak is

szerves részének tekinthető. Király a Magyar Szocialista Munkáspárt elődjétől való elhatárolódásában és a múltban elkövetett túlkapásokkal való szembenézésben látta a jelenség gyökerét. „Számos pártállásfogalás hangsúlyozta a diszkontinuitás – a hibákkal való szakítás, szembefordulás – fontossága mellett a folytonosság gondolatának elsődlegességét. A felelős vállalást. [...] Nyilvánvaló ma már, hogy büszke lehet a saját útjára, múltjára mindenki, aki részt vett ebben az építőmunkában. Hisz az egykori vezetés tragikus hibái, bűnei, mulasztásai nem tették semmivé a néptől és a párttól végrehajtott nagy történelmi tettet: a szocializmus irányába való fordulatot, az elindulást egy felfelé vivő, történelmi úton, lerakását eljövő korok alapjainak.”¹⁸ Király ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az elkövetett hibák elfedése, ezáltal az egész korábbi rendszer tabusítása lehetőséget szolgáltat más csoportosulásoknak az egykori társadalmi sérelmek eltűzött változatának felkarolására. A tanulmány arra helyezte a hangsúlyt, hogy a szocialista realizmus hazai térhódításának kiiktatása épphogy zárójelbe teszi annak értékét a fiatal generációk számára, valamint Király vélhetően arra kívánt rámutatni, hogy a „múlt-adta látószög” miként befolyásolhatja a jelen alakulását.

6. A CIKK KAPCSÁN KIBONTAKOZOTT VITASOROZAT

A korábban említett, főként Aczéllal kiéleződött konfliktusok ellenére, a vita kapcsán írott személyes levelezései is

¹⁴ Székér Nóra–Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., 2014, 22–23.

¹⁵ Király István: *A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán*. *Kritika*, 1976/10, 11–14.

¹⁶ Soltész Márton: *Két „szakmabeli”*. Adalékok a Király István – Szabó Magda-vonal történetéhez. *Tiszatáj*, 2017/10, 71–80.

¹⁷ A jelenségre Agárdi Péter hívta fel Soltész Márton figyelmét. Lásd: Uo. 76.

¹⁸ Király i. m. 1976.

alátámasztották, hogy Király részéről nem tekinthető tudatos stratégiai lépésnek a cikk üzenetének kétértelműsége. 1976. október 24-én Kádár Jánosnak írt levelében kifejtette, hogy számára akkor kezdett nyilvánvalóvá válni írásának negatív visszhangja, amikor a parlament folyósóján megemlítette Kádár, hogy a kezébe került a *Kritika* októberi száma. Erre a szóváltásra válaszolva írta meg a pártfőtitkárnak a témában első levelét. „Oly feltételezések jutottak el hozzám, mintha valamilyen nemzetközileg folyó, baloldali erőktől idehaza is bátorított, »átértékelő« politikai törekvésnek lenne tanulmányom része. Mikor írtam a cikket eszembe sem jutott, hogy felmerülhet ilyen elképzelés, eszembe sem jutott, hogy lehetséges egy segíteni akaró szándéknak ilyen mérvű félreértése. Ez nagyon megzavart. Azt hiszem, felesleges mondanom, mennyire fontos számomra Kádár elvtárs véleménye, s ebben az esetben kiváltképpen az. Vajon valóban rosszul tettem-e, hogy megírtam azt a bizonyos cikket s vajon valóban tévesen ítélem meg a benne felvetett kérdéseket?”¹⁹

A tárgyalt levélben sorra vette a tanulmány megírásához vezető motivációit. Az Irodalomtudományi Intézet az 1945 utáni irodalommal foglalkozó készülő kötetének lektorálása során szembetűnő volt Király számára, hogy a szerzők többsége minden korszak irodalmában keresett értéket, egyetlen időszak volt, amelyet egyértelműen

negatívan ítélték meg: az 1949–53 közötti. Valamint a fiatalok körében egyre erősödött az a tapasztalása, miszerint mindenkit fenntartással kezeltek, aki valaha a párt politikáját követve élt és dolgozott. Ezek miatt érezte szükségét annak, hogy a lektori jelentésen túl, nagyobb nyilvánosság előtt is szóljon a kérdésről, amihez saját bevallása szerint kapóra jött Szerdahelyi István opponensként rábízott disszertációja. További okfejtésében tudtára adta Kádárnak, hogy valójában elő kívánta segíteni a kor esztétikai-irodalomtörténeti megítélésében az ellentmondásokat feloldó, reális látásmódot. Ezzel összefüggésben úgy vélte, hogy nem mellőzhető Révai József kultúrpolitikájának számbavétele. Meglátásom szerint Király még az első alázatos hangvételi levelében sem érezte a súlyát annak, hogy mit jelentett Kádár számára Révai és politikájának a fennálló rendszerrel való egyenlő értékűvé tétele (még ha csak kultúrtörténeti értelemben is) vagy elképzelhető, hogy még ekkor is abban bízott, hogy érvelése megértésre találhat a pártfőtitkárnál. A következőképpen fogalmazta meg Király az ügyben képviselt álláspontját: „Úgy vélem, fontos a párt mai kultúrpolitikájának támogatása szempontjából is ennek a reális, differenciált értékelésnek a hangsúlyozása. A szocialista törekvések megerősödését segíti ez elő. Segít kiküszöbölni azt a torzulást, hogy velük szemben különös öntudatot érezhessen s egyetlen helyes törekvésnek láttathassa magát a történelem harcaiban

részt nem vállaló, a társadalom helyett az »örök emberi problémák« felé forduló, apolitikus irodalom.”²⁰

Az ügyben hozott párthatározatot követően 1977. január 26-án ismét Kádárhoz fordult levelében, azonban ekkor már egyet nem értését és az eset igazságtalanságát kívánta a pártfőtitkár tudtára adni. Ahogy Király levelében fogalmazott: „A kérdésnek ilyen – a vitát ellenem igen, de számomra nem engedélyező – kezelésével nem tudok egyetérteni.” A cikk előzményeihez utólagosan hozzátette, hogy a *Kritika* szerkesztősége kérte meg őt arra, hogy bocsásson a szerkesztőség rendelkezésére az 1976. februárban általa írt opponensi vélemények közül egyet.²¹ Mint a levélből kiderült, Királynak tudomása volt róla, hogy Kardos György²² nemcsak szóbeli megnyilatkozásban értékelte Király cikkét „a személyi kultusz időszakát és módszereit rehabilitálni kívánó, nemzetközi tényezők hatása alatt született, baloldali támadásként”, hanem tanulmány formájában is megírta, azonban írását a *Kritika* nem közölte, ezáltal akadályoztatva a kérdés tisztázását, a Király István által remélt, nyílt vita formájában.

Kardos György ezután ellenséges álláspontját a *Rakéta* című regényújság hasábjain pamflet formájában hozta nyilvánosságra. Ezt követően Király 1976. december 4-én levélben kérte Óvári Miklóst²³ Kardos nem közölt cikkének publikálására és a nyílt vita

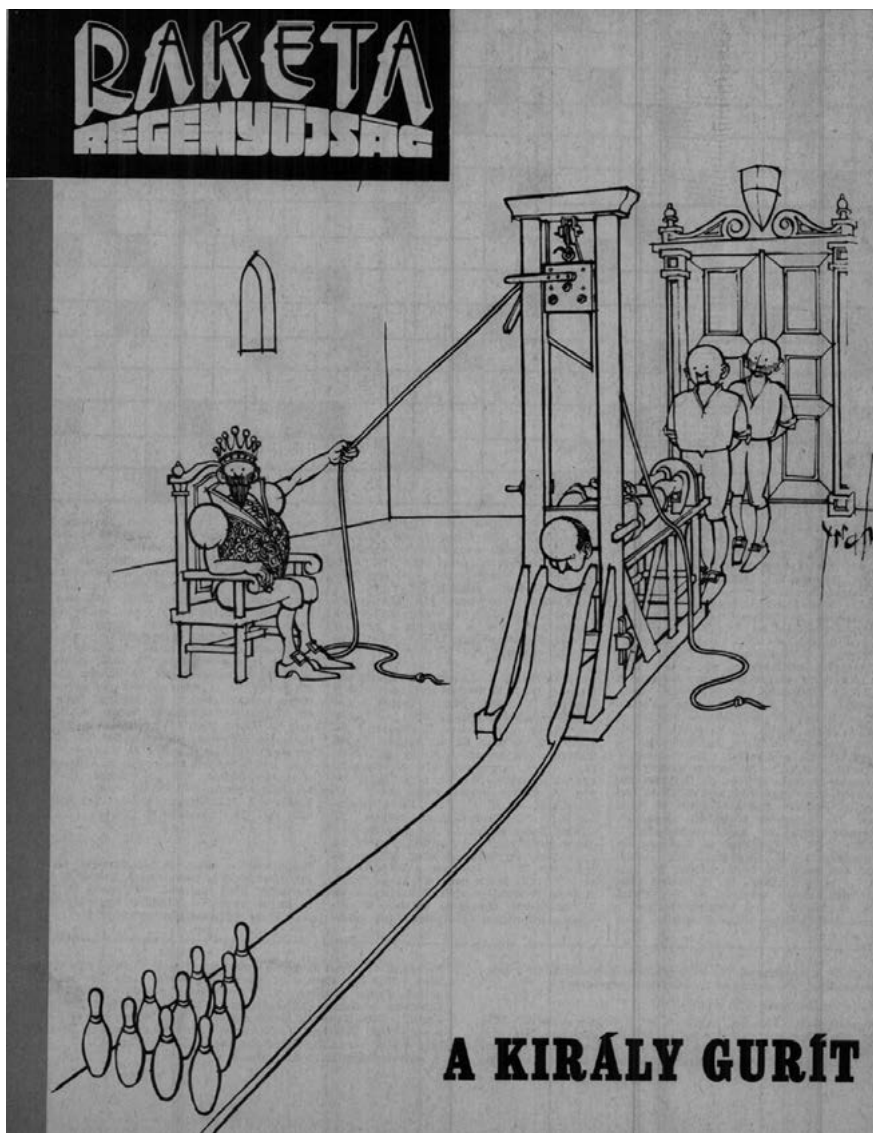
¹⁹ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtár és Információs Központ (KIK) Kézirattár Ms 2228/20.

²⁰ Uo.

²¹ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/21.

²² 1961–1985 között a Magvető Könyvkiadó igazgatója.

²³ Óvári Miklós (1925–2003): politikus. 1970. november 28-án, az MSZMP X. kongresszusán a KB Titkárságának tagja lett, Pullai Árpádtól átvette az ideológiai KB-titkár feladatait, amelyek helyett a KB 1974. március 19–20-i ülésén felmentett Aczél György utódként megkapta a kulturális területek felügyeletét. Egyúttal 1974. májustól a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának elnöke,

A *Rakéta Regényújság* hátlapja 1976-ból. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár.

lehetőségére. Ahogy Óvárinak írt levelében fogalmazott: „A nyílt vita elnémitása ürügyén igazoltanak érezhetik magukat a *Rakéta* interjújában tükröződő sajátos módszerek.”²⁴ Mivel ez nem történt meg, az *Élet és Irodalom* szerkesztőségétől felajánlott beszélgetésben reagált Király a *Rakéta* gúnyiratára, amelyet az *Élet és Irodalom* szerkesztősége közlésre elfogadott, és Óvári is jóváhagyott. „A megjelentetésre azonban felsőbb állami és pártszervek utasítására végül is nem került sor, mondván: a vita

folytatása politikailag nem célszerű.” – írta Király Kádárnak írt levelében. Ezzel időben párhuzamosan azonban a *Népszabadság* 1976. december 25-i számában megjelent Pozsgay Imre cikke, amely Királyban azt a benyomást keltette, mintha a kulturális vezetés Kardos György vitamód-szerét elítélné, de pamfletjének tartalmi indokát, elvi mondandóját helyesnek tartaná. „Pozsgay elvtárs egyébként ezt az álláspontját egy szélesebb körű kulturális konferencián nevetek említve is képviselte. *S Kritika*-beli

tanulmányom mondandójának „felháborító”, „kötelezően vitatandó” voltát a *Rakéta* legutóbbi – 1977. jan. 25-i – számában Kardos György is újból hangsúlyozta.” Levelében befejezésül hozzáfűzte Király, hogy a probléma személyes vonatkozásával nemcsak Kádárhoz, hanem 1976. december 12-én a Központi Ellenőrző Bizottsághoz fordult a párt erkölcsi normáinak megsértése okán: „Pártfegyelmi megindítását kérem Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója, a *Rakéta* című regényújság felelős szerkesztője ellen.” Továbbá közvetítette a Bizottság irányába Kardos hatalommal való visszaélését, mivel a Magvető igazgatójaként és egyben a *Rakéta* című regényújság felelős szerkesztőjeként, önhatalmúan adta közre a pamfletet.²⁵

Kádár 1977. február 4-ei válaszlevelében közölte Királlyal, hogy a problémát nem a Központi Ellenőrző Bizottságnak, hanem a Központi Bizottság kulturális kérdésekben illetékes szerveinek kell tisztáznia. Az elméleti vitával kapcsolatban pedig ellentmondást nem tűrően jelezte egyet nem értését: „A párt 1949 és 1953 közötti általános politikai irányvonalát ma nem szükséges értékelni, sem újraértékelni – még egyes területek vonatkozásában sem –, mert ez időtálló módon megtörtént az 1956. decemberi és néhány későbbi Központi Bizottsági és kongresszusi határozatokban.”²⁶ Kádár leveléből világossá vált, hogy Király érvelése ellenére sem támogatta a vita nagyobb nyilvánosságát: „Amitől mindenkit óvni kell, s Önt is, elejét kell venni

1975. áprilistól a KB Kulturális Munkaközösségének (1980-tól Művelődéspolitikai Munkaközösség) elnöke is lett. A kulturális élet irányításában azonban osztoznia kellett Aczél Györggyel, aki felett állt ugyan a párhierarchiában 1974–1982 között, a gyakorlatban mégis csak második embernek számított. Bővebben lásd: <https://neb.hu/asset/phpN4Yvbi.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

²⁴ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/27. A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán.

²⁵ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/28.

²⁶ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/22.

annak, hogy az ügy fontos közérdekű kérdései leszűküljenek egyfajta Király-Kardos párbajjára, mert ez zsákutca, erre nincs szüksége se a pártnak, se irodalmi életünknek, se Önnek.”²⁷

A válaszlevélről elmondható, hogy tényszerű és békítő hangvétele ellenére nem biztosította Királyt az ügyben a személyes, illetve a párt támogatásáról. Kardos megnyilvánulásával kapcsolatban pedig Pozsgayhoz hasonló álláspontot képviselt: „Kardos Györgynek a *Rakétában* történt fellépése módját helytelenítem, gyanúsító célzásait, még ha indulatból fakadnak is, felelőtlennek tartom. Az egész ügynek a legfontosabb kérdése azonban nem ez, hanem az 1949 és '53 közötti évek kulturális életének, ezen belül irodalmi életének helyes politikai értékelése és valóban marxista-leninista esztétikai-kritikai feldolgozása és tanítása.”²⁸ Kádár leveléből kitűnik, hogy nem Kardos személyének a védelme volt fontos számára, hanem egyértelműen Király István tudtára kívánta adni, hogy az 1949–1953 közötti időszak kérdései oly mértékben kényes kérdésnek számítottak, hogy az jóval az „elvtársi és baráti” kötelék fölött állt. Kádár feltehetően észrevette Király István hosszabb ideje húzódozó és a *Kritika*-ügy kapcsán elmélyülő őrlődését, ezért levelében búcsúzásként hozzáfűzte: „Ügy gondolom, hogy az ügy pártszerű tisztázása történik. Szerintem az Ön eljárásának tisztességét ma sem kérdőjelezheti meg senki.”²⁹ Király 1977. január 7-ei naplóbejegyzésében a válaszlevél kézhezvételét

követően rendkívüli tisztelettel nyilatkozott Kádárról.³⁰

Az eset kapcsán azonban a párt és fő kultúrpolitikusainak bizalmában még inkább megingott. 1976. október 22-ei naplóbejegyzésében az önmagáról terjedő olyan pletykák, konspirációk fő mozgatójának belső körökben Aczélt feltételezte, vélhetően emiatt fordult Kádárhoz az ügy tisztázása érdekében. Aczéllal való telefonbeszélgetése során Aczél számon kérte Királytól a cikk előzetes bemutatását, valamint azt állította, hogy Király tézise lényegében kivégezte a közösen épített kultúrpolitikát. Király egyre tisztábban látta Aczéllal való kapcsolatának alakulását, a vádak Aczél manipulációjának tudta be. Pándival szintén megkísérelt egy tisztázó beszélgetést az ügyben, de ő kerülte a témát, feltételezhető, hogy ekkor Aczél már megelőzte a Pándival való egyeztetésben Királyt. 1976. november 5-ei naplóbejegyzésében a következőt írta: „Találkoztam Aczéllal. Nagyon kimért, fagyos. Meggyőződésem, hogy valami rettenetes meglepetést készít elő számomra.”³¹ Király a későbbiekben is hitte a vita következményeivel kapcsolatban, hogy Aczél szervezkedése állt a párthatározat és a *Rakétában* megjelent cikk mögött is. Valamint Pozsgay ellenes, rivalizáló attitűdje miatt az ő közbenjárására is gyanakodott a párthatározat során személyének kijátszásában és fellebbezésének akadályoztatásában.³²

7. A HÁROM KIRÁLYOK

Király István a vitasorozat közben érezhetően kiábrándult a fennálló rendszerből, illetve idővel a szocializmusból, és az ügy kihatótt későbbi szakmai-politikai együttműködéseire, majd a '80-as évekre jellemző szellemi orientációjára. Királyt a kibontakozó vita érzelmi síkon talán jobban megviselte, mint szakmai vagy politikai értelemben. Nem először érezte sorsára hagyva, elárulva magát Aczél által. Másfelől, Kardos György kritikája nemcsak Király tézisére koncentrált, hanem erősen provokatív és személyeskedő hangnemet ütött meg, egy összetett politikai lejárattal felérő esetként is értékelhető volt. Továbbá, a párthatározattal ellentétben, Kardos gúnyirata nem egyedül Király Istvánra irányult. Király sértőnek vélte, hogy Kardos pamfletjével azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy ő egy modern Pilátus, aki „ártatlanok véréért mossa kezét”. Ezáltal adott volt az asszociáció, amelynek értelmében az '50-es évek időszakának védelme, az előző rendszerben való tevékenységével kapcsolatban csakis önmaga felmentése. Pilátus és Kajafás bibliai történetével pedig korábban a nyilvánosság előtt is ismert vitáira utalt Pándi Pállal. „Csak Pilátus mossa kezét. Kajafás meg a lavórt tartja.” A hasonlat Király szerint azt sugallta, hogy Pándi a *Kritika* szerkesztőjeként rendelkezésre bocsátotta a „lavórt”, vagyis az általa szerkesztett lapban való publikálást, hogy mint Pilátus, moshassa kezeit, hogy megjelentesse az '50-es évek reális értékelése érdekében vitázó írást. Nehéz lenne

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Király István: *Napló 1956–1989*. Budapest, Magvető, 2018, 470–471.

³¹ Uo. 468.

³² Uo. 465–478.

Király István irodalomtörténész, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1976. Fotó: Fortepan / Király Júlia, 101062

megmondani, hogy Pándi a tézist illető valós meggyőződésből, segítő szándéktól vezérelve, vagy Aczéllal előre egyeztetve jutott arra döntésre, hogy megjelenteti Király tanulmányát. Korántsem zökkenőmentes kapcsolatokat és előéletüket figyelembe véve, az elsőt tartom a leginkább valószínűnek. A gúnyos szóképek azonban ennél is tovább mentek Kardos írásában. A pamflet címével rájátszott arra a tényre, hogy Király István köztudottan nem értett egyet Fejes Endre dicsérőivel, amiből korábban nézeteltérése adódott Aczél Györggyel. Emellett Három Királyokról beszélt, akikből, ahogy Kardos írta, „egy is sok”.³³

A Három Királyok-hasonlattal Király István mellett Pándi Pálra és Szabolcsi Miklóstra célzott Kardos György, akik a korszak irodalompolitikájának alakításában meghatározó erőnek számítottak. Király Ady-kutatóként, Pándi Petőfi-kutatóként és Szabolcsi József Attila-kutatóként politikai írásokon, vitacikkeken, médiaszerepléseken keresztül formálta az irodalmi közgondolkodást. Király István kezdetben egyértelműen Aczél bizalmasaként tevékenykedett, majd egyre inkább egyoldalúnak érezte kapcsolatukat. A *Kritika*-ügy kapcsán 1977. március 11-én személyes hangvételű levelet intézett Aczélhoz, amelyben kifejezte csalódottságát a kapcsolatukat illetően. A levélben Király számon kérte, hogy Pozsgayval szemben nem

állt ki mellette, illetve hangsúlyozta, hogy fordított helyzetben Aczél számíthatott volna védelmére. Továbbá a következő, korábban lefolytatott párbeszéd-részlet derült ki a levelezésből: „Nem értem, mire céloztál azzal a bizonyos hét évvel, amelynek végére pontot kell tenni. Mi kezdődött hét évvel ezelőtt? 1970-ről nekem még csupa harmonikus emlékeim vannak.” Pontosan nem azonosítható be, hogy Aczél mire gondolt, de Király „a párt tudta nélküli partizánkodás” kezdetét érti a célzás alatt. „Te figyelmeztettél rá egy négy szem közti beszélgetésben, hogy maradjak szépen a kaptafánál, foglalkozzak csak a magam szakmájával. Erre én kifejeztem csodálkozásom azon, hogy épp a politikai bizottság egyik tagja s a szocialista demokratizmus hirdetője ad ily tanácsokat. Akkor visszavontad ezt a mondatod. De ma mégis megismételted. Ma megint azzal érveltél, hogy ne akarjak »polihisztor« lenni s mindenhez hozzászólni. Ma sem éreztem meggyőzőnek a szavaid. Amit te polihisztorságnak nevezel, az szerintem közéleti érdeklődés. S ezt továbbra sem érzem feladandónak. Sőt: kommunista kötelességemnek érzem, hogy továbbra is jelen legyen bennem, még akkor is ha egy Aczél Györgyhöz hasonló nagy tekintélyű ember gúnyolódik is emiatt rajtam.”³⁴

Király nem kevés cinikussággal kifejtette Aczélnek a visszásságot, amelyeket együttműködésük során a '70-es évek második felére érezhetően megelégtelt. „Nagyon szeretném ismerni a gondolataidat: miért nem volt az akkor elítélendő polihisztorság, s miért vált azzá ma? Egy kissé fáj, hogy épp az beszél

³³ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/ 28.

³⁴ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/ 32.

ma az emberségesség nevében »partizánkodásomról« s beképzeltségemről. Egy kissé fáj, hogy épp az a kommunista vezető, aki igénybe vette a maga munkájához közéleti érdeklődésem, »polihisztorságom«, ugyanaz hányja ma szememre a – »szerénytelen polihisztorkodást«. Nem tudom megérteni, hogy tudod elintézni saját igazságérzetteddel ezt az ellentmondást.”³⁵

8. KITEKINTÉS

Ezt követően jelent meg 1978-ban, Ady születésének 100. évfordulója kapcsán az Erki Edit által, 1977-ben Király Istvánnal készített interjú. A beszélgetés alkalmával Király Aczél korábbi elmarasztalása ellenére kitartott nézetei mellett és Ady-szakértő minőségén túllépve, saját irodalompolitikai koncepcióinak adott hangot, azon belül is, mint a magyar marxista Ady-kutatás két úttörőjének, Lukácsnak és Révainak a gondolatanyagát értékelte.³⁶ Véleményem szerint Király István fogalomhasználatának tisztázásával az első alkalomtól kezdve elkerülhette volna tézisének félreértését. Egyértelműen elhatárolhatta volna az általa képviselt kontinuitást a szocializmus építésére és a társadalmi fejlődésre vonatkoztatva, miközben a tőle elvárt módon kiállhatott volna a politikai diszkontinuitás mellett. A fő nézeteltérés másból adódott a pártvezetés és Király között. A Kádár-rendszer alapját jelentette, hogy elhatárolta magát az előző rendszer politikai módszereitől, ezért minden szakterületen elvárták a pozitív irányú politikai változások elismerését, miközben Király a Révai-féle kultúrpolitikát tartotta a szocialista

forradalmi eszmény szempontjából hitelesnek, szemben az Aczél-féle pragmatikus, kizárólag a pártpolitika szolgálatába állított irányítással. Ugyanakkor, kettősséget mutatott a fennálló rendszerhez való viszonyulásában, hogy csalódottsága ellenére magát Kádár János személyét elismerte, olykor kifejezetten idealizálta.

A '70-es évek közepétől, majd a '80-as évekre egyértelműen megfigyelhető volt Király közeledése a népiek, a Pándi által poszt-narodnyikként aposztrofáltak köréhez. Ezt a kötődést néhány személyes jó emberi kapcsolaton túl, az őket foglalkoztató kérdések és az irodalomtörténész létező szocializmusból való kiábrándultsága alapozta meg. A magyar sorskérdéseket, a nemzeti identitást ápoló népi irányzatú humán értelmiségi kör értékelte a Királyt régóta foglalkoztató „hazafias” kommunizmus elképzelését, ami a Révai távozása utáni időkben a párton belül inkább csak nyűgöt jelentett. Az évtizedekre szóló kapcsolódási pontot minden bizonnyal Czine Mihállyal való bizalmas barátsága jelentette, akiben partnerre talált az olyan ügyek szolgálatában, amelyeket a párton belül ellehetetlenítettek. A folyton erkölcsi-morális vívódásban gondolkodó Király számára az „ellenzéki” köréből kiválasztott pártfogoltjai feltehetően pozitív ellenpéldái voltak a korábbi elvbarátságok iránt érzett csalódottságának, ami szintén erősítette ezirányú orientációját. A naplóból ugyanakkor érződik, hogy Király valójában nem érezte a népiek köréhez tartozónak magát. Egyrésztől őt nem fogadták egységes bizalommal,

mivel gondolkodása túlságosan szovjetszimpatizáns volt számukra, másrésztől Király maga is radikálisnak tartotta a népi irányzat egy részét, illetve jócskán akadtak elméletek, amelyekhez értetlenül állt és nem tudott azonosulni velük. Mindenesetre a Kádár-korszak második felétől az ideológia és a sajátos „hazafiság” értelmezésének együttese jelentette írásainak társadalmi megítélését, politikai mozgásterét, illetve a köztudatban róla alkotott képet egyre inkább meghatározta, hogy egyes szellemi körök, hogyan fogadták balos nacionalizmusát.³⁷

A tárgyalt eset meglátásom szerint a '70-es évek politikai-társadalmi folyamatait szemlélteti az egyedi megéleltörténet segítségével. A fiatal írók problémakörére adott megoldási kísérlet, amelynek értelmében a fiatal generációk ideológiai nevelését és párthűségét szakmai lehetőségek megteremtése által remélték elérni, idővel a visszájára fordult. Pártkörökhöz való közelítésük inkább színesítette a már meglévő szellemi irányzatokat, politikai elképzeléseket, ami egyre több belső ellentétet és megosztottsághoz vezetett. Az 1970-es évek kultúrpolitikai eseményei, a háttérben kialakuló törésvonalak és a személyes jó kapcsolatok nemcsak az erjedési folyamatokat erősítették fel a '80-as évekre, hanem kellően megalapozták az „ellenzéki” elképzelések mozgalommá szervezésének feltételeit.

³⁵ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/32.

³⁶ A szocialista esztétikáról – egy disszertáció kapcsán. MTA KIK Kézirattár Ms 2228/33–34.

³⁷ Havasréti József: Egy „felépített ember” naplója. Király István: Napló, 1956–1989. *Műút*, 2017/4, 7–12. <https://muut.hu/archivum/25835> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 04.)

Endrédi Tamás

„Feladott marxizmus” helyett „marxista hegemonia”

A Filmkultúra az 1972-es művészetkritikai határozat előtt és után

NEMZETKÖZI ÉS HAZAI KONTEXTUS

A Kádár János nevével fémjelzett időszak elejét a hatalom újbóli koncentrációja jellemezte: újraindítják, majd gyorsan befejezik az erőszakos térszerzést, megjelent a háztáji, a kulturális térben – kisebb megingások ellenére – pedig folytatódott a Hruscsov óta gyakorolt nyitás. A hatvanas évek elején pedig megérett arra a helyzet, hogy évről évre növeljék az életszínvonalat, mobilitást és mozgásteret, fokozatosan érvényt szerzett magának az „aki nincs ellenünk, az velünk van”.¹ Az életszínvonal növelése a megnövekedett fogyasztással együtt magával hozta a kulturális tér további tágulását, egyfajta liberalizációját, depolitizációját, megjelent egy szakmai vezetés, és fejlődött egy szakemberek által írt, irányelvekre bízott értelmiségpolitika.² Ennek is köszönhetően jelenhetett meg több, különböző profillal rendelkező filmes folyóirat és hetilap. Ilyen volt a *Filmkultúra*, a *Filmvilág*, a *Film*, *Színház*, *Muzsika*, vagy a nem csak

filmkritikai jellegű írásokat közlő lapok közül a *Kritika*.

Az évtized végére külső és belső problémák jelentkeztek. Előbbi a prágai tavaszban és következőjeiben keresendő, ahol a keleti blokkon belüli további hatalmi erodálódástól, demokratizálástól tartva Magyarország, NDK, Lengyelország és Bulgária a Szovjetunió követelésére és irányításával, katonai erővel bevonult, Dubček és más „felelősök” leváltásával, valamint Husák főtitkárrá kinevezésével „normalizálva” a helyzetet.³ A folyamat nem állt meg: Magyarországon ennek lett áldozata a reformkorok, gazdasági és kulturális viszszarendeződés történet. Utóbbi egyrészt az 1956 után részben változatlan felfogású, MSZMP-elitből fakadt, ami csak a szükséges mértékben akart modernizálni, tovább nem.⁴ Másrészt egy valós fenyegetésből eredően zártak vissza: ha tovább liberalizálódik a kultúrszféra, akkor tovább erősödik a szovjet nyomás, és az 1956 óta elért eredmények is veszélybe kerülhetnek.⁵ Emiatt, a „nagyobb baj” megelőzése

végezték nagyobb nyilvánosságot egyes esetek, mint az 1973-as filozófusper;⁶ a *Darabbér* c. szociográfiai kötete és bátor kiállása kapcsán Haraszi Miklós pere 1973–1974 között;⁷ vagy a Konrád György és Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kézirat kapcsán történt őrizetbe vétel és kivándorlások 1974-ben.⁸ Ha nem is oly látványos hullámokat vetve, de kisebb volumenű váltások előfordultak a kritikai lapok esetében is. A tanulmány célja a *Filmkultúra* kapcsán, ezen időszak hirtelen szerkesztőváltása következtében beálló változásokat bemutatni és elemezni a folyóirat cikkei és levéltári anyagok felhasználásával.

A FILMKULTÚRA KONTEXTUSA

A *Filmkultúra* folyóirat 1960-ban, az akkori Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum saját lapjaként jelent meg stencilezett, belső, havonta megjelenő kiadványként. A szerkesztő Bíró István volt, aki mellett ugyanilyen minőségben már jelen volt Bíró Yvette is, továbbá a Filmarchívum igazgatójaként Berkesi András.

¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014, 244–251.

² Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1998, 276.

³ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris, MTA TK, 2019, 211–238.

⁴ Kalmár i. m. 1998, 276–277.

⁵ Kalmár i. m. 2014, 270–290.

⁶ Weiss János: A filozófusper és következményei. Történelmi-filozófiai rekonstrukció. [Ford. Berger Viktor]. *Fordulat*, 2010/10, 168–183.

⁷ Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet”. Haraszi Miklós *Darabbér pere (1973–1974) és emlékezete*. Clio Műhelytanulmányok, 2020/7.

⁸ Konrád György és Szelényi Iván 1974-es őrizetbe vétele. <https://retorki.hu/olvasoszoba/konrad-gyorgy-es-szelenyi-ivan-1974-es-orizetbe-vetele> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 31.)

1962-től Homoródy József lett a szerkesztő, a Filmarchívum igazgatója pedig Újhelyi Szilárd.⁹ 1965-ben Bíró Yvette filmesztéta és dramaturg lett a szerkesztő, és kéthavi megjelenésre váltott a lap. Vele és Újhelyi Szilárddal érkezett el a lap az aranykor-szakhoz, amikor lépésről lépésre haladva, egyre szélesebb és tudományosabb körben mutattak be és tárgyaltak ki filmeket, szó-lattattak meg magyar filmeseket, vállalva a hatalom számára nem kedves, kirekesztett értékeket, hiteles tájékoztatást.¹⁰ A lapra külföldön is felfigyeltek, 1967-ben tartalmi és formai igényessége miatt Velencében elismerő oklevéllel tüntették ki.¹¹

A lap vizsgált időszakában az állandó vagy annak minősíthető rovatai közé tartozott a *Műhely*, a *Mérleg*, a *Premier plan*, a *Látóhatár*, az *A film és közönsége*, a *Könyvek*, a *Külföldi folyóiratokból*. A kevesebb előfordulással és cikkel bírók között volt a *Hagyományaink*, *Televízió*, *Fórum*, *Ellenvélemény*, *Vendégeink*. Előfordultak olyan cikkek is, melyek egyik rovat-hoz sem tartoztak, vagy az első elé kerültek, illetve valamelyik rovat után, a tartalomjegyzékben észrevehetően külön véve a rovat cikkeitől – valahol a kettő között – helyezkedett el a forgatókönyv-részletek közlése.

A *Műhely* többnyire a filmszak-mai dolgokat tárgyalta, a *Mérleg* rovat az aktuális filmkritikák tere volt, a *Premier plan* általában egy,

a marxista identitásba illő filmes életrajzát és pályáját mutatta az orientáció részeként, a *Látóhatár* valamelyik külföldi utat vagy filmfesztiválról szóló riportot tartalmazott, *A film és közönsége* rovatban általában a szociológiai vizsgálatok és eszmefuttatások voltak megtalálhatóak, a *Könyvek* és a *Külföldi folyóiratok* az elnevezésüknek megfelelő tárgyban közöltek recenziókat, utóbbi esetében akár konkrét cikkeket is megjelentettek – ráadásul csak a rendszerváltás után derült fény a fordítók kilétére, akik többek között Göncz Árpád, Zsámboki Zoltán és Vásárhelyi Miklós voltak.¹² A ritkább előfordulású rovatok esetében a *Hagyományaink* általában visszatekintett a magyar film korábbi éveire, a *Televízió* értelemszerűen a televízió problémakörével foglalkozott, a *Fórum* egy-egy kerekasztal vagy ankét beszélgetését közölte, a *Vendégeink* az esetenként Magyarországra látogató filmesekkel foglalkozott, az *Ellenvélemény* pedig a lapszámról lapszámra haladó vita tere volt.

A pontos meghatározásokat kissé nehezíti, hogy egy-egy rovatban előforduló cikkek nem illenek az adott rovatba, vagy máshová is kerülhetnének: ilyen többek között az *Ítélet* c. filmnovella kapcsán kialakult vita a mű alkotói és Rényi Pál között, ami a *Fórum* hasábjain kapott helyet az *Ellenvélemény* helyett.¹³ A rovatoknak nem volt fix sorrendjük, bár a könyv- és folyóirat-recenziók,

A film és közönsége rovatok mindig az aktuális szám végén helyezkedtek el.

Bíró Yvette szerkesztői tevékenységét, felfogását többször is kritizálta a hatalom a KB művészetkritikai állásfoglalásán kívül, végül 1973-ban, megbízott szerkesztőként Garai Erzsébetet váltotta.¹⁴

AZ 1972-ES MSZMP KB MŰVÉSZETKRITIKAI ÁLLÁSFOGLALÁSA

Ebben a helyzetben érkezett meg – az 1972. év eleji szovjet példát követve, amit a szöveg is említ – az itthoni állásfoglalás, ami *Az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében* címre hallgat. A szöveg 1972 szeptemberében jelent meg, nyomtatásban pedig a *Társadalmi Szemle* az októberi, a *Kritika* pedig a szeptemberi számában közölte. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975 c.* kötet alapján vettem össze a határozat hosszát a többi kulturális-művelődési témával kapcsolatos határozattal, amiből kivehető, hogy a vizsgált szöveg – kötetben – 17 oldalával a hosszabbak közé tartozik, és csak az 1972. június 14–15-i, *Az MSZMP KB határozata az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól* előzi meg 22 oldallal. Habár egy-egy határozat vagy állásfoglalás fontosságát nem kizárólag a hossza, hanem

⁹ 1968–1972 között filmfőigazgató, 1972–1976 között állandó UNESCO képviselő, 1976-tól a Filmfőigazgatóság művészeti tanácsadója. Gervai András: *A tanúk. Film-történelem*. Budapest, Saxum, 2004, 350.

¹⁰ *Filmkultúra 1965–1973*. Szerk. Zalán Vince. Budapest, Századvég, 1991, 9–11.

¹¹ *Új filmlexikon I. A-K*. Szerk. Ábel Péter. Budapest, Akadémiai, 1971, 331.

¹² *Filmkultúra... i. m.* 1991, 16.

¹³ A vita Rényi Péter *Népszabadság*ba írt cikkével kezdődött, majd Tóth Dezső és Eörsi István hozzászólásaival folytatódott, végül a penge-váltás a *Filmkultúra* hasábjain is megjelent a mű alkotóinak, majd Almási Miklósnak a cikkével. Lásd: Kósa Ferenc – Csoóri Sándor: *Ítélet* (filmnovella). *Új Írás*, 1968/9, 54–81.; Rényi Péter: *Ítélet, de ki felett? Népszabadság*, 1968. 09. 22. 9–10.; Tóth Dezső: *Forradalom-erőszak-humanizmus. Népszabadság*, 1968. 09. 28. 9–10.; Eörsi István: *Fellebbezés. Népszabadság*, 1968. 09. 28. 10., *Kíméljük-e magunkat az igazság súlyától? Csoóri Sándor és Kósa Ferenc hozzászólása a Dózsa-vitához. Filmkultúra*, 1968/5, 5–7.; Almási Miklós: *Egy új filmszemlélet nagykorúsága. Hozzászólás a Dózsa-vitához. Filmkultúra*, 1968/6, 73–78.

¹⁴ *Filmkultúra*, 1973/6, 2.

elsősorban a szöveget megfogalmazó szervezet, valamint a pontos tartalom határozza meg, szembeűnő, hogy a többihez képest nem olyan fontos, vagy annak tűnő szegmens működésével, hibáival és a megoldással kapcsolatban mennyire hosszan foglalkoztak vele.

Az állásfoglalás célja a művészetkritika „felrázása” volt, a marxista hegemonia, elkötelezettség, az orientáció megőrzése vagy újra bevezetése, az MSZMP X. kongresszusi határozatának megfelelően, mert az azt megelőző néhány év során az „egyes művészeti ágakban és a kritikában is a megtorpanás, elbizonytalanodás jelei mutatkoztak”, a szocialista demokratizmus jellege miatt a „nem marxista, burzsoá, és kispolgári nézetek” nyíltabban jelentkezhettek. A szöveg szerint a *Filmkultúra* (Eörsi István és Fehér Ferenc mellett) abba a realizmus-hoz közel álló csoportba esik, amelynek tagjai „egyes kritikusi vagy teoretikus megnyilvánulásaikban gyakorlatilag feladják a marxista esztétikai szempontokat”. Több általános probléma között megjelenik a dezideologizáló magatartás részeként a „»pártatlan« szerkesztői objektivizmus”, a „kritikátlanul átvett, terjesztett és alkalmazott polgári nézetek”. A kritika bezárkózik és „eleve lemond arról a feladatról, hogy széles körben megismertesse és megszerettesse a korszerű, haladó művészeti értékeket”. A feladat megoldását a művészetkritika marxizmusának erősítésében, a műhelyvezetők nagyobb felelősségvállalásában, az addigi marxista értékek

gazdagításában és továbbfejlesztésében, a nagyobb összefogásban, szélesebb körben egy erősített népművelő szerepben látta.¹⁵

A FILMKULTÚRA PÉLDÁI

Az alábbiakban néhány példán keresztül érzékeltetem a *Filmkultúra* eltökélt, úttörő nyitottságát, és a hatalommal történő ütközéseit.

A szocialista rendszerben a filmek kontrollját gondos, kifinomult ellenőrzés alatt tartották.¹⁶ Nem csupán egy-egy film vélt vagy valós gondolatisága volt fontos tényező, hanem a minősége és a kialakított ára is szerepet játszhatott. A bonyolult szisztéma egyik eleme volt a Filmátvételi Bizottság munkája, aminek részben a körülményessége és lassúsága folytán a *Filmkultúra* a kéthavi megjelenés ellenére képes volt jóval gyorsabban írni, hírt adni azokról a filmekről, amelyek a hatalom a kultúrpolitikája alapján nemkívánatosnak tekintett. Többek között ilyen volt *Az utolsó tangó Párizsban*: Bernardo Bertolucci 1972-ben bemutatott, határokat feszegető filmje a maga idejében is ellentmondásos megítélésű volt, ahogy erre egy francia folyóiratokból származó recenzió is rámutat, de bemutat egy pozitív hangot is: „Végül is ami vitathatatlanul politikai tanúságtétel az *Utolsó tangóban* – állapítja meg befejezésül a Jeune Cinéma kritikája –, az a benne foglalt kihívás a fennálló polgári rend ellen, ami nyilván eredményes, hiszen a film ezért háborítja fel a »józanul gondolkodókat«.”¹⁷ Ezen kívül

egy Bertoluccival készült *Positif*-interjú közölt a lap, ahol többek között a filmről is beszél.¹⁸ Magyar kritikus az alkotásról legközelebb az 1973-as Cannes-i Filmfesztivál kapcsán írt (Bíró Yvette), miszerint a szexuális, vagy egyenesen pornográf jelenetek nem a látványosságukban hangsúlyosak a filmben, továbbá a modern értékrend kialakításának elmaradása folytán alakultak ki a hetvenes évek elejére érezhető „filmes devianciák”:

„Mindebből az következik, hogy a szadizmus vagy mazochizmus, a naturalizmus különféle formái egyáltalán nem az alkalmazott mértéktől nyerik el jogosultságukat. Valljuk meg, eléggé nevetséges, ha nem éppen szánalmas, az az óvatosság, amely »kicsit« még megenged, de nagyon sokat már nem. Mi a sok? Ki a megmondhatója? [...] Láttam már filmet, ahol szinte semmi sem látszik a manapság szinte kötelező nyíltsággal ábrázolt nemi aktusokból – a hírhedt *Utolsó tangó Párizsban*-t – mégis romlottabbnak, visszataszítóbbnak érzem, mint látványban merészebb társait. Mert Bertolucci filmje attól igazán kényelmetlen, hogy mindezt valami artisztikus bánatba, pátosztól övezett, szívzaggató érzelmességbe fojtja. S úgy helyezi el ebben a lucskos, kellemetlen szövetben a gondosan adagolt nemi perverziókat, hogy a szentimentalizmus széplelkűsége ostyaként szerepelhesen. [...] Sosem a meztelenség mennyisége a tét. Paradoxonokra egyszerűsítve a távolról sem oly egyszerű kérdést, inkább azt mondhatnánk: az óvatos

¹⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Kossuth, 1978, 339–356.

¹⁶ A belföldi kontrollhoz és struktúrához lásd: Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963* (Disszertáció). Budapest, ELTE BTK, 2008, 23–79.; Keresztényi Ágnes: *A magyar filmgyártás strukturális változásai, 1968–1975*. In: *RMJ60. Tanulmányok a hatvanéves Rainer M. János tiszteletére*. Szerk. Fábrián Máté – Romsics Ignác. Eger, Líceum, 93–109. Az importhoz lásd: Takács Róbert: *Hollywood a vasfüggönyön túl*. Budapest, Napvilág, 2022, 14–17.

¹⁷ Váratlan világszenzáció: Az utolsó tangó. *Filmkultúra*, 1973/1, 105–108.

¹⁸ Bertolucci: A filmművészet mindig jelenidejű. *Filmkultúra*, 1973/2, 111–114.

kompromisszumok helyett, melyek hajlandók engedélyezni a mértéktelenség (obszcenitás) mértékletes ábrázolását, inkább a mérték (a humánus szabadsága) mértéktelen ábrázolását kellene szorgalmaznunk. Hiszen nem kétséges, hogy nem a perverzió, nem a homoszexualitás eluralkodása, nem a pornográfia térhódítása vezetett a jelenlegi »érzékeny zűrzavarához«, hanem ellenkezőleg: a régi erkölcsi és szexuális normák összeomlása, az új, individuális és társadalmi értékrend késlekedő kialakítása. Tehát mindenekelőtt magát a lényegét, az emberi szabadság alapkövetelményeit, az individuumnak a társadalom igényeivel összhangba hozott igényeit és lehetőségeit kellene tisztázni, hogy a lázadás, a totalizáló gesztus ne egyszerűen a régi korlátok ledöntésére, a kegyetlenségre és az erotikára összpontosuljon.¹⁹ A film betiltásra került – sajnos a mikéntjéről nincs adat²⁰ – és először csak 1983-ban, a Filmmúzeumban lehetett látni.²¹

Hasonlóan érdekes utat járt be a *Suttogások, sikolyok* c. film is. Bíró Yvette szerint a „legbergmanibb mindenek között”, és „[a] kiáltás és suttogás övezetébe tartozó egzisztencia nyelve ezéért lett szükségképpen »zeneierotikus«, másként szólva démonian, borzongatóan érzékletes, bűvölő, felfokozott, de mindenképpen fogalom alatti varázs”²². A kritikából nem feltétlenül derül ki, hogy a hazai forgalmazás számára milyen probléma lehet a filmmel. A londoni delegáció 1973. áprilisában elutasította, szeptember 6-án mégis igény jelentkezett

a Filmtudományi Intézettől a film beszerzésére. A FÁB 1974. január 4-én tekintette meg és adott zöld jelzést a hazai forgalmazásra. Azonban az 1975-ös premier után a közönség egy részéből felháborodást és értetlenkedést váltottak ki a film bizonyos naturalista részei, melyeket a levélírók perverznek bélyegeztek, a reakciók miatt pedig a bemutatási lehetőségeit szűkítették. Végül 1978-tól ismét széles forgalmazásban volt látható a film, egészen 1990-ig.²³ Ingmar Bergman rendezése öt Oscar-jelöléséből egyet váltott díjra. Az ehhez hasonló külföldi filmekkel azért is volt könnyebb foglalkozni, mert a Cannes-i Filmfesztiválon jártak, azaz az egyik leginkább követett és fontosnak tartott nyugati eseményen, ahol többek között ezek a filmek voltak a legfontosabb versenyzők.

A már említett *A film és közönsége* rovat a többihez hasonlóan eklektikus módon közölt írásokat és esszéket, melyek a rovat címéhez illő módon foglalkoztak a témával. Ezek között megtalálhatóak filmpszichológiai értekezések (Buda Béla: *A filmhatás szociálpszichológiájához*; Dr. Polcz Alaine: *A cinéma direct, mint a pszichoterápia eszköze*), egy-egy konkrét film hatásának vizsgálata (Almási Miklós: *A Phaedra rejtélye*, Újhelyi János: *Utazások a Pókhálóval*), fontosabb filmipari szereplők interjúztatása (Kenedi János: *Töprengések a filmátvételi gyakorlatáról és filmműveltségünkről*), vagy éppen statisztikaértelmezések (Taródi-Nagy Béla: *Adatok a világ mozikultúrájáról*), kérdőívvezetések eredményei

(*A Filmkultúra olvasói válaszolnak. Beérkezett kérdőíveink adatai*), a filmoktatás (Sz. Gyürey Vera: *Az iskolai filmoktatás tapasztalatai*) és a filmklubok tapasztalatai (Karasai Kulcsár István: *A filmklubok szerepe*). Egy másik fontos jellemzője, hogy ugyan visszatérő, de idővel rendszertelenül megjelenő rovatról van szó, nem ritkák a több hónapos, akár csaknem egy éves kihagyások sem.

Ráadásul a „film és közönsége” kifejezés miatt még olyan írások is bekerültek néha-néha, amik általában elütnek a szociológia, pszichológiai, statisztikai, vagy kérdőíves változatoktól. Többek között így közölhették Gyertyán Ervin negatív kritikai elemzését a *Goldfinger* c. Bond-filmről: „Nyugati kollégáink tanácsatlansága, nyilvánvalóan abból a megrökönyödésből fakad, hogy a huszadik század közepén is ott tart az emberiség, hogy lázba jön ennyire nyilvánvalóan képtelen csacsaságtól, hogy az erkölcsi gátlások és a racionális megfontolások kontrollja alól felszabadított, irreális vágykiélésnek korunkban is ilyen hatalma van még a lelkek fölött. [...] James Bond filmsikerének a Dallas-i tragédia, Ben Barka elrablása, a Ku-Klux Klan, az OAS, a Maffia és testvérszervezeteik valóságos tevékenysége adja meg a társadalmi hátteret. Még messzebből a fasizmus, emlékezetünkben mindig eleven szörnyűségei.”²⁴

Ugyanitt megtalálhatók gimnazisták iskolai dolgozatban leírt gondolatai a *Hamu és gyémánt* c. 1958-as Andrzej Wajda-film és az akkor tragikusan fiatalon elhunyt

¹⁹ Bíró Yvette: A mértéktelenség dicsérete? *Filmkultúra*, 1973/3, 38–56.

²⁰ Gál Mihály: *Péntekre javasoljuk! Az MSZMP vezetőinek vetített filmek 1966–1989*. Budapest, Clipperton, 2016, 244.

²¹ Barna Imre: Az utolsó t... *Filmvilág*, 1983/11, 34–35. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=6592 (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

²² Bíró i. m. 1973, 41–42.

²³ Gál Mihály: *A vetítést vita követte. A Filmátvételi Bizottság jegyzőkönyvei, 1968–1989*. Budapest, Gondolat, 2015, 259–261.

²⁴ Gyertyán Ervin: Az infantilizmus művészete. Jegyzetek a *Goldfinger* című filmről. *Filmkultúra*, 1966/2, 54.

Zbigniew Cybulski²⁵ kapcsán,²⁶ vagy egy, a külföldi filmek hazai forgalmazásával kapcsolatos, szókimondó interjú Bors Ferencsel, a MOKÉP igazgatójával.²⁷

Habár már volt példa az 1971/3., májusi számban arra, hogy különböző társadalmi rétegek véleményét befogadják a lapba, azonban az egy kérdőív keretein belül beküldött bőséges kommentárokból lett válogatva, gondosan ügyelve arra is, hogy az értelmiségi és munkás körökön belül lehetőleg mindenki képviselve legyen: gépészmérnök, technikus, tanár, közgazdász, jogász, egyetemista, gimnazista, katoná, vagy éppen minőségi ellenőr. A lap merészségéhez híven olyan véleményeket, észrevételeket is közöltek, mint-hogy évente egy-egy filmátvétel ügyében a lap olvasói is szavazhassanak, a filmforgalmazás kevésbé legyen kispolgári ízlésű és több művészfilmet hozzanak be, továbbá az is előkerül, hogy a lap ismertesse, hogy milyen filmeket; de megjelennek olyan negatívumok is, mint a hatalom szerint is a *Filmkultúrában* fellelhető Jancsó Miklós melletti elkötelezettség, a nem megfelelő viszonyulás az avantgárd és a szocializmus felé, több forgatókönyv-kozlést sürgetnek, mi több, még ezt a véleményt is sikerült belecsempészni: „[m]eg kellene próbálni, többet tenni a művészi élet demokratizálásáért, az erről szóló tájékoztatások gyarapításáért. Persze az egész elválaszthatatlan a társadalmi

összfolyamatoktól, s ezért lehet, hogy megmosolyogják az előbbi mondatot, mint »naiv« igényt.”²⁸

A *Premier plan* rovat szolgált a marxista orientációra a megfelelően kiválogatott filmes alkotók portréjával, és úgyszintén ide került néhány olyan cikk, ami a profilba nem annyira illik bele. Ilyen volt a Bíró Yvette, Hanák Péter és Lackó Miklós közti beszélgetés, ahol a szerkesztő nyíltan kiállt a hatalom által ambivalensen megítélt Jancsó Miklós filmrendező mellett: „[e]rről, úgy vélem, érdemes nyíltan beszélni, mert közismert, milyen sokszor vádolták a Jancsó-filmeket és a magyar filmeknek ezt az egész vonulatát valamiféle sandasággal, rossz allegorizálással, egyszerűen azzal, hogy bennük a jelenre való utalás kimondatlanságokat, nézőkkel való cinkos összekacsintást takar. – Ezt legfőképpen, azt hiszem, azzal lehet cáfolni, hogy maguk a művek – *konkrét részleteikkel, vállalt anakronizmusokkal* – sohasem tagadták, mennyire nyílt bennük a jelenre való természetes kapcsolat, hogy egy percre sem óhajtották letagadni a mai ihletettséget. A kérdés inkább az: milyen módon érvényesítették ezt a jelenben gyökeres érzékenységet. [...] Hiszen a történelem tanulsága éppen bizonyos törvényszerűségek feltárása, megértése lehet.”²⁹ A rendszerváltás után is megerősítette a Jancsó melletti tudatos kiállást, felvillantva a háttérét: „[a] »jancsóizmus« belülről fakadó, nyílt utálata, bírálata és lehetőség szerinti korlátozása ez időszak

kultúrpolitikájának legőszintébb akciója volt. És ennek megfelelően védelme, támogatása, valódi értékeinek terjesztése a *Filmkultúra* legtudatosabb eltökéltsége lett.”³⁰

Fontos ablakot jelentettek még a tágabb értelemben vett külföldi, nem csak a nyugati filmvilágra értve, a külföldi folyóiratok lefordított cikkei. Nem pusztán a hatalom szemében ellentmondásos megítélésű Ingmar Bergman, vagy a korban jelentős olasz, francia, lengyel művészfilmek szerepelhettek itt, hanem többek között a kanadai, brazil, japán, kínai filmművészettel³¹ kapcsolatos összefoglalók, alkotókkal készült interjúk, portrék, a filmes világ egyéb eseményeiről készült ismertető is.

A *Filmkultúra* hasábjain időről időre előfordultak különböző forgatókönyvek részletei is. Hasonlóan a külföldi filmekről közölt kritikákhoz, itt is olyanokat válogattak be, melyekről sejteni lehetett, hogy a hatalom nem fogja beengedni az országba, vagy politikai okokból nem készülhetnek el. Ilyen volt többek között Szergej Eizenstein *Rettegett Iván* c. film harmadik része, aminek az első részét még bemutathatták 1945-ben, de az 1948-ban elkészült második részét betiltották egészen 1958-ig, mivel a film a hatalom szerint túlságosan emlékeztetett Sztálin diktatúrájára. Így az utolsó rész elkészülte – Eizenstein 1948-ban, a második rész betiltása után bekövetkezett halála miatt

²⁵ A kelet-európai James Deanként is emlegetett színész – a szokott módon – felugrott a mozgó vonatra, viszont megcsúszott és a jármű alá került. A kórházban vesztette életét, 40 évesen. Meghalt Zbigniew Cybulski, a népszerű lengyel filmszínész. *Népszabadság*, 1967. 01. 10. 7.

²⁶ Tánczos Gábor: Wajda és a húszévesek. *Filmkultúra*, 1967/3, 96–101.

²⁷ Kenedi János: Töprengések a filmátvétel gyakorlatáról és filmműveltségünkről. *Filmkultúra*, 1968/5, 81–86.

²⁸ A *Filmkultúra* olvasói válaszolnak. Beérkezett kérdőívaink adatai. *Filmkultúra*, 1971/3, 97–103.

²⁹ Miért kísért a kelet-európai filmbe a „befejezetlen múlt”? Bíró Yvette, Hanák Péter és Lackó Miklós beszélgetése. *Filmkultúra*, 1973/4, 65.

³⁰ *Filmkultúra*... i. m. 1991, 13.

³¹ Példának néhány cikk: A kanadai film két nemzedéke. *Filmkultúra*, 1973/5, 75–78.; A brazil cinema novo. *Filmkultúra*, 1966/2, 82–84.; Jelentés a japán film válságáról. *Filmkultúra*, 1974/4, 110–111.; A kínai film kezdetei és mai erőfeszítései. *Filmkultúra*, 1972/2, 74–76.

is – ellehetetlenült. A szocialista filmátvétel már említett lassúságának, körülményességének köszönhetően sikerült az 1967-ben megjelent Jean-Luc Godard *A kínai lány* c. film szkriptjének egy részletét közölni 1968-ban³², miközben a Filmátvételi Bizottság csak 1969. január 24-én tudta megtekinteni a filmet, aminek hazai forgalmazását egyhangúlag elutasította, mert az alkotás „rosszhiszemű hangnemben foglalkozik égető politikai kérdésekkel”, Godard pedig a szereplőit „zavaros monológokkal, dialógusokkal, anarchisztikus elképzelésekkel” töltötte meg.³³

A fenti példákból is látszik, hogy a lap milyen szerepet töltött be, hogyan folytatta vizsgálódásait. Az 1972-es kritikai felmérésben Bíró Yvette beadott anyaga a különböző filmtípusok vizsgálatával, a nagyobb hangsúllyal kezelendő hazai és a minőségi külföldi filmekkel foglalkozott, a jövőbeli tervek közé tartozott a dokumentumfilmeknek szánt nagyobb publicitás, részben a *Magyarország felfedezése* kötetsorozat íróival elkészítendő cikkek és interjúk formájában, a *Premier plan* eddigi orientáló-ismeretterjesztő szerepének megtartása és a forgatókönyvrészletek közlése. Az anyag lapok szélén lévő megjegyzések alapján többnyire értetlenséget szült („kr-nak nem csak ez a funkciója?”, „mi köze ennek a kr-hoz?”, „kr. cikkben??”, és „nem kr!”), és a lap tárgyilagos hozzáállását sem kedvelték. Pozitívumok szintjén „az *Extázissal* foglalkozó

kis tanulmány, a *Sirokkó* elemzése, a *Virágvasárnap* gondos, aprólékos vizsgálata, a *Holdudvar* eredeti nézőponti kritikája, az *Arc* érzékeny elemzése és az *Ítélet* sokoldalú megvitatása” szerepelt, amihez a „rendszeresíteni!” kommentárt fűzték.³⁴

Emiatt többször is beszélgetésre került sor Bíró Yvette-tel hogy egy „kormánylap” jöjjön létre, melynek feladata lenne a magyar játékfilmgyártás és a rövidfilmek összességével, a mozik műsorpolitikájával, és filmtechnikai ismeretek terjesztésével foglalkozzon. Már 1972 októberében a KB szintjén felmerült az eltávolítása, de akkor Kondor István, László Tibor és Papp Sándor szerint „szakmai és nemzetközi respektusa, szerteágazó kapcsolatai stb.” miatt nem volt leváltható. Jellemző vonulat még, hogy a feljegyzés végén ennek illusztrálásaképp jegyzi meg Szabó B. István:³⁵

„/Pl. október 10-én a Film- és TV-művész Szövetség elnökségi ülésén, a művészeti díj-javaslatoknál Kovács-András [sic!] főtítkárr Balázs Béla díjra javasolta, noha nem szerepelt a szakosztályi listán.

Ugyanitt az elnökség Kossuth-díjra javasolta – első helyen – Jancsó Miklóst.”

Novemberben négy név merült fel a pótlására: Füleki József (a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője), Köllő Miklós (1965–1972 között a *Hunnia* fődramaturgia,

a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának tagja),³⁶ dr. Papp Sándor (1963–68 között a Filmfőigazgatóság vezetője, majd a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum igazgatója 1984-ig³⁷, ebbéli pozíciójából kifolyólag a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának a tagja) és Garai Erzsébet (a *Filmkultúra* szerkesztőbizottságának tagja).³⁸

Bíró Yvette végül egy olyan cikk miatt kényszerült távozni, amiben megjelent az igény Fábri Zoltán, Makk Károly, Kovács András és Kósa Ferenc filmrendezők részéről az önálló alkotó stúdiók iránti igény.³⁹ Az állásfoglalással és a beszélgetésekkel így világitott rá az ellentmondásokra 1990-ben: „[d]e ez csak az utolsó csepp volt a pohárban, hiszen már 1972-ben megjelent a hivatalos pártállásfoglalás, amely súlyosan elmarasztalta a *Filmkultúrát*, részben azért, mert – úgymond – »objektivistá«, elkötelezetlen; részben azért, mert a lap irányvonala »elfogult«, arisztokratikus. Mondjam, hogy a két vádpont elvileg is kizárta egymást? Ugyanis hogyan lehet valami egyszerre elfogult is meg »objektivistá« is?” A következő évben viszont a válogatáskötetében visszaemlékezve, a helyzetet árnyalva úgy fogalmazott, hogy „teljesen jogos volt” az elfogultság vádjá, az alkotócsapat „távol a mindent befogadó tárgyilagosságtól”, mert „az állami kultúra úthengere mást sem csinált, mint szüntelenül lefelé nivellált, keneteljes jóindulattal osztva dorgálást

³² Godard, Jean-Luc: *La Chinoise* (forgatókönyv). *Filmkultúra*, 1968/1, 97–126.

³³ Gál i. m. 2015, 95–96.

³⁴ *A Filmtudományi Intézet a kritika helyzetéről*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) M-KS 288 f. 36/1971/34. öe. 236–254.

³⁵ 1971–1974 között a Pártközpontban irodalommal, könyvkiadói és filmes ügyekkel foglalkozott, emellett az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott, 1975–1983 között filmfőigazgató. Gervai i. m. 2004, 237.

³⁶ *Uo.* 345.

³⁷ *Uo.* 221.

³⁸ *A Filmkultúra c. lap problémái, javaslat a szerkesztőség változtatására*. MNL OL M-KS 288 f. 36/1972/17. ö. e., 1–7.

³⁹ Az írás végül közlésre került: Beszélgetés magyar filmrendezőikkel. Az 1972-es letiltott interjú levonata. Idézi: *Filmkultúra... i. m.* 1991, 72–84.

és vállveregést minden hűséges alattvalójának”.⁴⁰

A felfüggesztést teljes körű tilalom követte, így végül 1975-ben elfogadta Christian Metz, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) filmművészet-elméleti professzorának meghívását,⁴¹ majd mivel a hatalom sem gördített akadályt elé, kint maradt. Az emigrációban később Jeruzsálemben és New Yorkban is tanított filmelméletet, 1991-ben jelent meg a *Filmkultúra* hasábjain megjelent írásaiból egy válogatáskötet,⁴² azóta is számtalan könyv szerzője és Mundruczó Kornél alkotótársa volt több színdarab esetében.

A FŐSZERKESZTŐVÁLTÁS UTÁN

Bíró Yvette-et 1973 február elsejével távolították el a lap éléről,⁴³ de ez csak az 1973. novemberi-decemberi számban jelenik meg hivatalosan.⁴⁴ Ennek következtében úgy tűnt, hogy 1974-től lesz világosan látható, éles a szerkesztőváltás – ami igaz is –, az addigiakhoz képest finoman szokatlanak tekinthető anyagok megjelenése. Mindjárt az 1974/1. számban egy terjedelmes, Vszevolod Pudovkin szovjet filmrendezőről szóló életrajzi és retrospektív cikk⁴⁵ következik, az *Elmélet* rovatban Jurij Mihajlovics Lotman szovjet irodalomtörténész magyar kiadás előtt álló könyvének egy – rövidített – fejezete, *A film szemiotikája és a filmesztétika problémái* kapott

helyet,⁴⁶ *A film és közönsége* rovatban pedig megjelenik az újságírói értelemben vett *vox populi*, azaz az utca emberével készített rövid interjúk. Ezek az interjúk teljes egészében kimerítik a művészetkritikai állásfoglalás azon pontját, mely szerint a művészetkritikának mindenki számára elérhetővé kell válnia, és szélesebbre kell tárnia a kapuit a munkásosztály előtt is.⁴⁷ Említettem, hogy az 1971/3. számban hasonló előfordult, azonban itt már nem a beküldött levelekből válogatnak, hanem célzottan keresik az utca emberét: az azévi első számban a rovat elején három bekezdésben taglalják, hogy a statisztikán kívül a szociológiai megközelítéssel lehet a legtöbbet megtudni, azon belül is az interjúztatással, ezzel kutatva „a filmbefogadás általánosabb törvényszerűségeit”.

Ezekből kiderül, hogy a kor nagy (művész)filmjeinek a fogadtatása vegyes (legyen az Bergman, Fellini: *Róma*), Jancsó Miklós filmjei – ha szereti is valamelyik válaszadó – közül az újabbak már túl nehezen érthetőek nekik és azok szájhagyománya sem a legjobb. Feltűnő, hogy a filmkritikus és az átlagnak tekinthető néző preferenciája már ekkor is szétvált, ahogy erre egy megszólaltatott tévészelnök rámutatott: „Azt is hallottam, meg olvastam is, hogy Várkonyi Zoltánnak a filmjeit a szakemberek fanyalogva fogadták, viszont az úgynevezett művészfilmeket

pedig a kritikusok szeretik, de a közönség nem. No most, ez fölveti a kérdést falun is megmásutt is, gondolom, hogy akkor más kell a közönségnek és más a kritikusoknak, akik ebből élnek? Volt egy barátom, aki azt mondta, hogyha a filmet a kritika lehúzza, akkor elmegy rá, mert az biztos jó. Szóval ez furcsa. Én Várkonyi Zoltán filmjeit szerettem, nekem nagyon tetszettek, szép filmek voltak, nem kellett rajtuk utólag gondolkozni.”⁴⁸

Az 1974/2. számban az új főszerkesztő, Garai Erzsébet közlésében mutattak be a Tanácsköztársaság idejéből származó, filmpolitikával kapcsolatos cikkeket,⁴⁹ Rényi Péter pedig Nemeskürty előző számba írt számvetésével kapcsolatban jegyzi meg: „[a]lapjában arról van szó, hogy a magyar filmművészet (s nemcsak a filmművészet!) nagy dilemmákkal birkózik, sok új társadalmi jelenség értékelésében keresi a maga útját, az orientációt. Semmi különös, semmi rossz vagy elítélendő nincs abban, hogy ilyen helyzetben az alkotók is, a szervezők is elsősorban azt veszik számba, ami világos, ami látható, amit eddigi tapasztalataink alapján tisztázni tudnak. Ez még korántsem jelent lesüllyedést valami ideológiátlan szemléletbe, pragmatikus világnézetbe, sőt, szükséges stáció lehet az eszmei továbblépés útján. [...] A perdöntő az, hogy ne téveszünk szem elől a célt, vagyis egy olyan filmművészet támogatását

⁴⁰ *Filmkultúra... i. m.* 1991, 11.

⁴¹ *Bíró Yvette-nek, a Filmtudományi Intézet munkatársának három hónapos franciaországi tanulmányútjának engedélyeztetése.* MNL OL M-KS 288 f. 36/1975/21. ó. e., 194–198.

⁴² Zsugán István: Volt egyszer egy *Filmkultúra... Budapesti beszélgetés Bíró Yvette-tel.* *Filmvilág*, 1990/1, 5–7. https://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=4676 (Utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)

⁴³ *Bíró Yvette filmkultúrája.* Szerk. Kopper Judit, rendező-operatőr: Sólyom András. <https://www.youtube.com/watch?v=T6x8xwE2lXm> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 27.)

⁴⁴ *Filmkultúra*, 1973/6, 2.

⁴⁵ Vszevolod Pudovkin. *Filmkultúra*, 1974/1, 55–76.

⁴⁶ A valóság illúziója. *Filmkultúra*, 1974/1, 86–93.

⁴⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai... i. m.* 1978, 350.

⁴⁸ Nádasy László: Mit jelent önnek a film? Válaszol: egy tévészelnök és egy művelődési ház igazgatója. *Filmkultúra*, 1974/3, 90.

⁴⁹ Garai Erzsébet: 1919–1974. Dokumentumok a Tanácsköztársaság filmpolitikájáról. *Filmkultúra*, 1974/2, 44–49.

és fejlesztését, amely képes a kor mélyében végbemenő mozgásokat eszmeileg és művészileg hitelesen tükrözni; de miért mondana ennek ellent, hogy ennek a művészetnek az útján lehetnek időszakok, amikor – az új nekilendülés érdekében – szükséges, még hozzá nemcsak a szervezés, de a szellemi alkotás szférájában is amolyan valóság-rovancsolást végezni. [...] Ehhez persze megfelelő konstruktív szellemű, nyugodt légkört is biztosítani kell: mi sem ártana többet, mint az ideges feszültség, az asztalcsapkodás, a vitát lehetetlenné tevő, intoleráns hangnem. [...] A film, mint általában minden művészet, túltekintett a szigorúan gazdasági folyamatok körén. Nem is ezzel volt vita, hanem azzal, hogy egyes alkotók nem egészen értették meg a gazdasági reformot sem, és az általuk egyoldalúan interpretált reform kiterjesztését kérték számon. Pl. olyan lehetőségeket a különféle érdekek, nézetek, törekvések képviselőinek, a csoportok és egyének eltérő álláspontjai nyílt konfrontálódásának, amely mellett a szocialista átalakulást vezető és irányító, a leginkább elkötelezett erők sajátos szerepe már-már teljesen eltűnt, a demokrácia szocialista jellege elmosódott volna. [...] A magyar film komoly érdemének kell betudni, hogy jelentős része erre a szituációra úgy reagált, hogy nem fordított hátat a jelen nehéz témáinak, nem menekült további absztrakciókba, hanem nekifogott a helyzet pontosabb számbavételének, annak a bizonyos

leltározásnak, amelyet már említettem.”⁵⁰

A *Premier plan* rovatban ezúttal Balázs Bélát ismertették, *A film és közönsége* rovatban pedig egy klasszikus statisztikai alapú felmérés kapott helyet, ami a csepeli és győri munkások filmnézési szokásait taglalta a szabad szombatok apropóján.⁵¹

Az 1974/3., májusban megjelenő szám azért is figyelemre méltó, mert először és utoljára írt a lapba Pozsgay Imre,⁵² a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottsági tagja, a Központi Bizottság 1974. március 19–20-i közművelődési határozatról: a magyar film „elbizonytalanodott valóságismertében”, de a határozat pontjait betartva, „kellően szigorú és következetes önvizsgálattal” ismét közösségformáló erő lesz.⁵³

Az 1974/5. számtól visszatér a fontosabb értelmiségi nézővel folytatott mélyinterjú, először Pál Lénárd⁵⁴ fizikussal. Ebben az interjúban megjelenik a korban pornográfnek ítélt új áramlatok kritikája, mint ahogy Jancsó Miklósa is: „túlságosan absztrakt” és „vitatható szemlélettel” vizsgálja a hatalom kérdését, „úgy tűnik, hogy mindenfajta hatalommal szemben állást foglal”, példaként pedig az 1969-ben bemutatott és nagy vitát kiváltott *Fényes szelek* c. filmet hozta fel, és az interjú végén – Pozsgayhoz hasonlóan – ő is hiányolja a provokatív, elgondolkodtató, a korabeli problémákra reflektáló

magyar filmeket: „Mintha kissé elbátortalanodtunk volna mai életünk eredményeiről, gondjairól, bajairól szólni. Azt hiszem, ez általános tünet, nemcsak a filmművészetre jellemző.”⁵⁵

Azonban már ekkor is érezhető és látható volt, hogy a munkások és közértelmiségiek interjúztatásának kizárólagossága nem járható út, ezért már az 1974/2. számban ismét megjelent a statisztikai elemzés (ezúttal a győri és a csepeli munkások moziba járási szokásait elemezve a kéthetente megjelenő szabad szombat miatt), egy másik interjú a budapesti mozik kihasználtságával kapcsolatban, egy klasszikus szociológiai írás a film a közművelődésre gyakorolt hatásáról, a filmplakátokról, és a filmesztétika tanításáról.⁵⁶

Az utolsó *vox populi* interjú az 1975/2. számban jelent meg, ahol egy filmklub tagjait kérdezték,⁵⁷ majd a következő számtól kezdve visszatértek a legtöbbször előforduló, fő profillá váló *Mit jelent önnek a film?* című, nevesebb értelmiségiekkel történő interjúk. Többek között Szabolcsi Miklós irodalomtörténész, Granasztói Pál építész, Csohány Kálmán grafikus, Cseres Tibor író, Örkény István író, Kelen Béla, az *Esti Hírlap* főszerkesztője, Ádám György orvosbiológus, Vas István költő, Szántó Piroska festőművész, Ancsel Éva filozófus, valamint Huszár Tibor szociológus fordult meg itt. Összességében látható, hogy Garai Erzsi alatt

⁵⁰ Rényi Péter: Szorosan a tények mellett. Nemeskürty István számvetéséhez. *Filmkultúra*, 1974/2, 50–53.

⁵¹ Fukász György: Filmnézés szabad szombatokon. Vizsgálatok a csepeli és a győri munkások körében. *Filmkultúra*, 1974/2, 74–78.

⁵² Ezen kívül 1972-ben meginterjúvolta a lap a korabeli magyar filmekkel kapcsolatban. „Az elkerülhetetlen ellentmondásokat nyíltan bemutató filmek hasznára váltak a valóságnak, a valóságot formáló politikának...” A *Filmkultúra* kérdéseire válaszol: Pozsgay Imre. *Filmkultúra*, 1972/6, 5–8.

⁵³ Pozsgay Imre: A film és a közművelődés. *Filmkultúra*, 1974/3, 80–82.

⁵⁴ Pál Lénárd (1925–2019): fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitikára (1980–1984), az MSZMP KB tagja (1975–1989) és titkára (1985–1988). Lásd: <https://neb.hu/hu/pal-lenard> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

⁵⁵ Nádasy László: Mit jelent önnek a film? Válaszol: Pál Lénárd fizikus. *Filmkultúra*, 1974/5, 71–78.

⁵⁶ Vitányi Iván: A film a közművelődés napi munkájában. *Filmkultúra*, 1974/6, 83–86.

⁵⁷ Berkovits György: A filmértés esélyei. Beszélgetések egyetemista filmklubtagokkal. *Filmkultúra*, 1974/2, 88–94.

szám/év	1965 ⁵⁸	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
1.	3	2	1	-	3	-	-	-	-
2.	2	4	7	-	2	-	-	2	-
3.	3	-	2	-	-	-	2	1	2
4.	?	1	-	-	-	-	-	-	-
5.	?	2	-	1	-	2	-	1	-
6.	?	-	-	-	-	1	1	3	3 ⁵⁹

A Bíró Yvette-időszak (1965–1973) A film és közönsége c. rovat cikkeinek megjelenése

szám/év	1974	1975	1976	1977	1978	1979
1.	1	1	1	-	1	1
2.	2	1	1 ⁶⁰	1	2	1
3.	4	4	2	2	-	2
4.	2	2	2	2	1	3 ⁶¹
5.	2	1	2	2	-	2
6.	3	2	2	-	-	3

A Garai Erzsébet-időszak (1974–1979) A film és közönsége c. rovat cikkeinek megjelenése

a rovat sokkal inkább mondható rendszeres megjelenésűnek (mindössze négy számban nem szerepelt), ugyanakkor a számokra leegyszerűsítve majdnem ugyanannyi cikk jelenik meg, mint a Bíró-időszakban, és idővel egyre jelentéktelenebbé is vált. 1979-ben a rovat *Film és társadalom* címmel, megváltozott profillal, egyre kevesebb megjelenéssel operált.

Az 1974-es számokra jellemző visszazárás alatt azonban a korábbi számokra jellemző szabad szellemiség nem tűnt el nyomtalanul, ahogy Kardos Ferenc filmrendező fogalmazhatott a lapban: „Lehet, hogy most a jelent kellene »tisztába tenni«, és ehhez kellene több alkotói bátorság meg több tolerancia és kíváncsiság a nézők és a kultúrpolitikai vezetés részéről.”⁶²

Ugyanígy a *Külföldi folyóiratokból* rovat kapcsán, a Bíró Yvette-korszak után, 1974-től változás észlelhető, a korábbiakhoz hasonlóan jelenhettek meg a lehető legszélesebb körből válogatott írások. A már sokszor említett FÁB-működés következtében szintúgy a hivatalos reakció előtt tudnak filmokról – akár elmarasztaló kritika képében – hírt adni. Többek között ilyen volt a világszerte (már ahol annak idején bemutatták) hisztériát, örületet és más heves reakciókat kiváltó *Az ördögűző* c. film. A bemutató ideje körüli reakciók és a cselekmény gondos ismertetése után a cikk szerint a film „nyíltan sokkol”, „[az] elborzasztás, az undorítás teljes skáláján játszik a rendező, William Friedkin”, és: “[a] hallucinációkeltő szerektől felizgatott és kibillent képzeletű fiatalok »kiélezett« tudata készségesen fogadja be az erkölcsi

zűrzavar idején nyers szándékból ügyesen adagolt, mesterségesen kihegyezett borzalmakat.”⁶³ A tíz Oscar-jelölésből kettőt díjra váltó, ma már megkerülhetetlen horror-klasszikusként jellemzett filmről a FÁB sem volt jó véleményvel. A bizottság a *Filmkultúra* megjelenésével (1974. május) szinte egy időben, 1974. április 4. és május 10. között tekintette meg. Az 47 megnézett film között volt *Az ördögűző*, amit elutasítottak.⁶⁴ 1975-ben pedig Gergely Róberttel, a Filmfőigazgatóság igazgatójával a *Pesti Műsor* számára készített interjúban nyilvánult meg a filmről: „Az ördögűzővel nem az a baj, hogy csak erős idegzetűek bírják. Az a meggyőződésem, hogy egy olyan filmnek, amely a 20. században a szó legszorosabb értelmében *halálosan komolyan veszi az ördögök létezését*, s ezt a hitet a misztikus hatáskeltés minden

⁵⁸ Az 1965-ös évfolyamból az első három számról van információ.

⁵⁹ E lapszám munkálataiban már nem vett részt Bíró Yvette.

⁶⁰ Itt *A film és közönsége* addigi munkáiba illő cikkel kiemelten indít a lap, de nem jelöli hozzá a rovatot. Nádasy László: *Mit jelent önnek a film?* „A film eredendően közügy... segítenie kell a társadalmi haladásban”. Beszélgetés Kelen Bélával, az Esti Hírlap főszerkesztőjével. *Filmkultúra*, 1976/2, 5–13.

⁶¹ Az 1974/4. lapszámtól fogva a főszerkesztői pozíciót nem Garai Erzsébet töltötte be, hanem Kóháti Zsolt.

⁶² Székely Gabriella: A mozgás dramaturgiája. Beszélgetés Kardos Ferencsel. *Filmkultúra*, 1974/6, 10.

⁶³ Az ördögűző háttere és fogadtatása. *Filmkultúra*, 1974/3, 109–110.

⁶⁴ Gál i. m. 2015, 586–587.

év/lapszám	1974	1975	1976	1977	1978	1979
1.	1	-	-	-	-	-
2.	-	-	1	1	-	1
3.	-	1	-	1	1	-
4.	-	1	-	-	-	1
5.	-	1	-	1	1	-
6.	1	-	-	-	-	2

Az *Elmélet* c. rovat megjelenései és cikkeinek számai Garai Erzsébet szerkesztősége alatt.

eszközével igyekszik a nézőbe is átplántálni – bármilyen »jól megcsinált«: *nincs helye a magyar moziban!*⁶⁵

A Magyar Filmtudományi Intézet és Archívum 1974. június 11-i dokumentumában értékelte a *Filmkultúra* addigi erőfeszítéseit.⁶⁶ A dokumentum szerint továbbra is jelen vannak a munkát megnehezítő „objektív és szubjektív tényezőkből származó erők”, mint „a szocialista filmkritika elvi rendszerének kialakulatlansága”, vagy a kevés, pontosabban „hullámokban szaporodó és fogyó” filmkritikus. A dokumentum szerint az igazodás már 1972-ben elkezdődött többek között a Pozsgayval készült interjú, Almási Miklós cikke az azévi kultúrpolitikai állásfoglalásról,⁶⁷ az 1973-as beszámoló a pécsi vitáról,⁶⁸ vagy a személy szerint említett Rényi Péter filmkritikái és vitacikkei. Ezek egy része még Bíró Yvette 1972 őszi elmarasztalása előtt születtek meg és kerülhettek a lap hasábjaira. Továbbá megerősíti azt a megfigyelést, hogy *A film és közönsége* rovatra jobban odafigyeltek („különös gonddal”), hogy a mélyinterjúk valóban

a szerkesztői váltásnak köszönhetőek, a „néző-tipológia felvázolását” célzandók. Ugyanígy bántak a *Premier plan* rovattal, annak a korábbi orientáló-ismeretterjesztő jellegét megtartva, Papp Sándor szerint „[a]z elmúlt kilenc év során – bár nem egyforma színvonalon – ez a rovat végezte a legátfogóbb és legkövetkezetesebb módon azt a tájékoztató munkát, melynek egyfelől közvetlen hasznát is látták a filmklubok vezetői és tagjai, másfelől pedig ennél szélesebb körben is kitapinthatóan új érdeklődőket nyert meg a filmművészet, az értő filmnézés számára”. Itt többek között külön kiemelte Tarkovszkijt, Pudovkint, és a tervezettek közül Balázs Bélát, Dovzszenkót, és Elia Kazant. Érdekeség, hogy Balázs Béla és Dovzszenko már szerepeltek a rovatban,⁶⁹ előbbi így még egyszer sorra került.⁷⁰ Dovzszenko kétszer is feltűnt, mint a következőben szereplő alkotó, de hasonlóan Elia Kazan portréjához, végül ő sem került bemutatásra.⁷¹

Egy új projekt részeként a marxista filmelméleti írások is bekerültek a lapba: ennek első fecskeje volt a már említett Lotmantól származó könyvfejezet. Végül

ebből nőtte ki magát az *Elmélet* címen futó rovat, rendszertelen megjelenéssel.

A további tervek között szerepelt egy *A filmműveltség alapjai* című sorozat elindítása a fiatal kutatóknak, melyben klasszikus alkotások bemutatása és marxista elemzése a közművelődés erősítése céljából, szocialista testvér-lappal történő eszmecsere és az elmúlt 30 év magyar filmgyártásával foglalkozó interjúk, visszaemlékezések szerepeltek volna. Az addig is létező személyi hiány és a nyomdaproblémák mellett tűnik fel egy új: „[a] szerkesztőség közvetlen problémái közül meg kell említenünk, hogy megoldásra vár az új főszerkesztő beállítása, marxista eszmeiségű, tehetséges, filmműveltséggel bíró személyiséggel”. Végül a lapnál 1968 óta dolgozó, a „baráti együttes” egyik tagját, Garai Erzsébetet erősítették meg a pozíciójában,⁷² és a szerkesztő titulusban maradt 1979-ig, amikor Kóháti Zsolt már főszerkesztőként váltotta.⁷³

Az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének a művészetkritikai állásfoglalás hatásáról 1973. október 29-i dátumozással

⁶⁵ Uo. 50.

⁶⁶ MNL OL M-KS 288 f. 36/1974/47. őe. 121–129.

⁶⁷ Almási Miklós: Hogyan találkozhat a morális igény a szociológiai szemlélettel? *Filmkultúra*, 1972/5, 5–10.

⁶⁸ Vitányi Iván: Milyen világképről vallanak filmjeink? *Filmkultúra*, 1973/4, 5–11.

⁶⁹ Balázs Béla. *Filmkultúra*, 1969/2, 74–88.; Dovzszenko. *Filmkultúra*, 1969/1, 45–57.

⁷⁰ Balázs Béla. *Filmkultúra*, 1974/2, 56–64.

⁷¹ *Filmkultúra*, 1974/5, 4.; *Filmkultúra*, 1975/1, 4.

⁷² *Filmkultúra*, 1976/2, 2.

⁷³ *Filmkultúra*, 1979/4, 2.

találhatunk egy terjedelmes dokumentumot.⁷⁴ Ebben írnak az állásfoglalással kapcsolatos lényegi egyetértésről és időszűrűségről, a visszajelzésekről, és minden műfaj művészetkritikáit elemzik. Így írnak a filmkritikáról: „[a] filmkritika saját lehetőségei s a filmművészet társadalmi háttéréhez, szerepéhez képest, de a társművészetek kritikáihoz viszonyítva is gyengébb visszhangot adott az állásfoglalásban felvetett problémákra”. A nehézségek közt szerepelt a strukturalista elemzés vitája, a részletesebb vizsgálódás elmaradása, a műfaj belterjes mivolta a kevés kritikus miatt és az elmaradottsága ideológiai, ágazati, valamint esztétikai szinten, aminek következtében „[a] filmművészeti orgánumban folyó szelekció és közvetlen kritikai tevékenység szemléleti zavaraira vall, hogy az állásfoglalás megjelenése után is teret engedtek nyilvánvalóan káros, hamis elvi álláspontot propagáló nézeteknek”. A két példa közül az egyik Mészöly Miklós forgatókönyvének közlése volt a *Filmkultúra* hasábjain.⁷⁵

Összességében elmondható, hogy a korábbi szabadságából a *Filmkultúra* egyértelműen veszített 1973–1974-ben, ami arra elegendő volt, hogy a hatalom számára megfelelő módon állítsák irányba a lapot, de a fenti példák, és Garai Erzsébet szerkesztőként megtartása alapján is elmondható, hogy ennél komolyabb kontrollt végül nem alkalmaztak.

A nehézségek megmaradását jelezheti azonban, hogy a lap az MSZMP XI. kongresszusán is téma maradt,

ennek a művészetkritikára és a *Filmkultúrára* vonatkozatható, gyanúsán ismerős részleteit a lap 1975/2. számában közölték, a *Mérleg* rovat elején bevezetőnek szánva:

„Az MSZMP XI. kongresszusa: A Központi Bizottság beszámolójából: Az irodalom- és művészetkritika a marxista esztétika alapelveinek gyakorlati érvényesítésével határozottabban segítse a művészet szocialista értékrendjének kialakítását, színvonalas, érvelő és közérthető elemzéseivel orientálja meggyőzően a közönséget és az alkotói világot, támogassa a művészet és a közönség kapcsolatának, kölcsönhatásának erősödését.

Benke Valéria felszólalásából: Kritikusaink is akkor törhetnek ki felpanaszolt visszhangtalanságukból, ha vállalják, hogy közvetítők legyenek a művész és a közönség között, hiszen a művészre is csak az a kritikus tud igazán hatni, aki megtalálja az utat a közönséghez.”⁷⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban a *Filmkultúra* folyóiraton keresztül érzékeltetem a hatalom és az autonómia súrlódásait. Ehhez ismertettem a nemzetközi és a hazai kontextust: a hatvanas évek folyamán folytatódott a Hruscsov óta tartó óvatos nyitás és a kádári kiegyezés a különböző társadalmi csoportokkal. Mindez az évtized végére megrekedt, egyrészt a brezsnyevi külső nyomásnak, másrészt az MSZMP-elit törekvéseinek köszönhetően. A hetvenes évek folyamán több jele volt a visszarendeződésnek: ilyen volt

a filozófusper, a Haraszi-per, és a *Filmkultúra* szerkesztőjének, Bíró Yvette-nek 1973-as eltávolítása is. Utóbbi eseményt előzte meg az 1972-es művészetkritikai határozat, amelyben súlyosan elmarasztalták a lapot és a szerkesztőjét is. A *Filmkultúra* tudományos, szakmai igényességgel rendelkező lapként fontos – külföldön is figyelemmel kísért – szerepet töltött be, ráadásul változatos módokon kerülte meg a cenzúrát, tudott ablakot nyitni a hatalomnak nem tetsző filmkultúrára – és szinte egyenesen bírálni a hatalmat, akár az értékrend elmaradása, a nem megfelelőnek tartott filmbehozatal, vagy a „jancsóizmus” vádjai miatt. Az 1972-ben megjelenő számokon már érzékelhető az igazodás a külső nyomáshoz, de végül az 1973-ban megtörtént, de csak az utolsó számban feltüntetett szerkesztőváltással válik több rovatban feltűnően észrevehetővé rövid és hosszabb távon, amit a levéltári kutatás is megerősített: ilyenek például a határozat szerint elhanyagolt munkásrétegeket megszólaltató mélyinterjúk, vagy a Tanácsköztársaság filmpolitikával kapcsolatos dokumentumai. Az ismertetett problémák egy része a szerkesztőváltás után is megmaradt mind a filmkultúra, mind a filmkritikai vonalon. Nem találták megfelelőnek a lapok visszhangját, maradtak „káros” hangok, továbbá a kritikusi gárdát sem sikerült megfelelő módon felfrissíteni, így a művészetkritikai határozat végrehajtása felemás eredményt tudott felmutatni. A lapra nézve néhány fontos igazodással, és Bíró Yvette eltávolításával a sürgetőbb célok teljesültek, a kitűzött „marxista hegemonia” már kevésbé.

⁷⁴ Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése című állásfoglalása hatásáról. MNL OL M-KS 288 f. 36/1974/47. ó. e. 226–269.

⁷⁵ Mészöly Miklós: Film (regényrészlet). *Filmkultúra*, 1973/3, 95–116.

⁷⁶ *Filmkultúra*, 1975/2, 37.

Kovács Balázs

A „pokrovszkijizmus” elvetése a hazai történettudományban

Vitaülés 1949-ben Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról

ELŐSZÓ

A hazai történettudomány munkásmozgalmi jellegű ideologizálására a politikai fordulatot követően került sor a kommunizmus megvalósításáért vívott harc keretében. A fő cél a „marxista-leninista” alapokon nyugvó történelemszemlélet autokráciájának megteremtése volt a polgári irányzattal szemben. Ennek irányítói olyan egyének voltak, mint Révai József, Andics Erzsébet, Mód Aladár vagy Molnár Erik (hozzátartozik az igazsághoz, hogy a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején egyikük sem rendelkezett történettudományos fokozattal). A tudományos életet irányító (párt)ideológusok (Révai, Andics, Mód) minden eszközzel – az „antifasiszta” harccal összefüggésben – a függetlenség, „kurucos” történelemszemléletet propagálták. Ezzel szemben Molnár hagyományos osztályharcos álláspontja jelentősen eltért a korabeli fő irányzattól. Ennek kicsúcsosodása volt az 1945-től megjelentetett társadalomtörténeti munka a magyar őstörténetéről,¹ majd az 1949-ben megjelent *Az Árpádkortól Mohácsig*² című társadalomtörténeti monográfia. Mindkét kötet (előbbi többszörös kiadásban) merőben más képet rajzolt Magyarorszá-

történetéről. Molnár nem a korszakokon átívelő németellenes harcokat állította a magyar történelem középpontjába, hanem az „elnyomott” osztályok harcát. Az osztályrétegződésen belül pedig a „középnemesség” „haladó” szerepét nyomatékosította.

1949-re a teljes egyeduralmat gyakorló Magyar Dolgozók Pártja Rákosi Mátyás vezetésével semmilyen eltérést nem engedett az aktuális irányvonalból. A történészek körében megszerveztek egy munkaközösséget, ami gyakorlatilag a tudomány irányítójává és irányítójává avasztotta. A Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösségének első jelentősebb eseménye a Molnár kötetéről rendezett vita volt. Ennek során közösségi szinten bírálták meg az ekkoriban hivatalos állami funkció nélkül lévő Molnárt. A „kritikák” tartalma ösztönözte a szerzőt a tanulmány megírására. Egyfelől bizonyítható, hogy a vitában nem kizárólag az Andics–Mód páros támadta márkánsan a szerzőt, hanem például Kató István és Györffy Sándor is. Másfelől – az eddigi szakirodalom kevésbé hangsúlyozott tétele, hogy – a vita új korszakot nyitott a hazai történettudományban. Ez a diskurzus mutatta meg, hogy senki (még egy korábbi és későbbi

miniszter, MTA-tag) sem térhet el a dogmatikus kommunista állásponttól. A vita előrevetítette, hogy marxista és osztályharcos nézetekkel is válhat egy történész célponttá. Ennek legekleatásabb példája Molnár Erik munkája, amit „pokrovszkijizmus”-vádval illettek. Másképpen fogalmazva, az ökonomista és a társadalmi változások leírását kizárólag az osztályharcossal magyarázó nézetrendszerrel azonosították az akadémikus munkáját.

Módszertani szempontból érdemes tisztázni, hogy e helyütt a vita teljes kivonatolására nincs lehetőség és szükség. Célom, hogy rámutassak az eset mozgatórugóira, bemutassam röviden a Központi Előadói Iroda által szervezett vitát és reflektáljak a hatásaira. A forrásbázist a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található vita-jegyzőkönyv, illetve az ahhoz kapcsolódó levelek adják. Ezekhez adódik a KEI tevékenysége, aminek anyagai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában találhatóak. Ezeken kívül visszaemlékezések, korabeli folyóiratokban közölt beszámolók egészítik ki az eddig feldolgozatlan forrásanyagot.

¹ Molnár Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest, Szikra, 1945.

² Molnár Erik: *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. Budapest, Szikra, 1949.

A tanulmány illeszkedik egy nagyobb kutatási projekt, az ötvenes években lezajló történeti viták sorába.³ Ahogy utaltam rá, ez a megrajzolható képen az első – de egyben legjelentősebb – ecsetvonások egyike.

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

Az 1960-ban kirobbant és a hatvanas évek történettudományos életét meghatározó Molnár Erik-vita (sok helyütt „a történészvita” vagy nemzet-vita) konszenzuális szakirodalommal rendelkezik. Szerteágazó volta miatt sokan, sokféleképpen közelítették meg, és általános elfogadottság övezi azt a szemléletet is, hogy napjainkig tartó hatása van. Többek között Gyurgyák János⁴ és Lackó Miklós⁵ is Molnár Erik személye körül vizsgálta a vitát. N. Pál József a politikai változások függvényében,⁶ míg Péter László a közép-kelet-európaiság viszonyrendszerében értekezett róla.⁷ Romsics Ignác a vitában

Szűcs Jenő szerepét vizsgálta,⁸ Dénes Iván Zoltán támpontként hivatkozott rá egy másik vita kapcsán,⁹ Perényi Károly Molnárról írt rövid biográfiája¹⁰ során tért ki a hatvanas évek vitájára. Pál Zoltán a vita eszmetörténeti hatásait vizsgálta,¹¹ míg Őze Sándor a Mohács-problémával szoros összefüggésben tárgyalta a Molnár-vitát.¹² Ezekon kívül az 1945 utáni történettudománnyal általánosan foglalkozó szakmunkák, mind például Gyáni Gábor,¹³ Romsics Ignác,¹⁴ Gunst Péter,¹⁵ Erős Vilmos,¹⁶ valamint Kende Tamás és Mink András¹⁷ mindannyian foglalkoztak a vitával. Természetesen nem mellékes, hogy a hatvanas években a vita anyagát szerkesztett kötetben meg is jelentették.¹⁸

Ilyen széleskörű szakirodalommal összevetve rendkívül szűkös az 1949-es vita feldolgozottsága. Az egyetlen, konkrétan erre fókuszáló írást Horváth József közölte 2000-ben.¹⁹ A háromoldalas szakcikk tudománypolitikai

oldalról közelíti meg a vitaülést, forrásanyaga az 1950-ben, *Társadalmi Szemlében* megjelent összefoglaló a vitáról. Horváthon kívül Perényi Károly biográfiája és Gyáni Gábor tanulmánykötetben²⁰ megjelent írása az, ami még néhány mondatnál több információt közöl a vitaülesről.

A rendszerváltás előtt – talán kényessége miatt is – mindössze Ránki György²¹ és Pamlényi Ervin²² írt az 1949-es vitáról. Előbbi a Molnárról írt életrajza során kritikus véleményt formált meg az akadémikust szigorúan megrovó történészekről. Molnár Erik szerepét és jelentőségét 1956 után, majd halálát követően átértelmezte a történészi szakma. Ennek egyik legeklátásabb példája a Ránki-féle biográfia. Pamlényi Ervin – még 1964-ben – írt tanulmányt a történész történetírásáról. A *Századok* főszerkesztője azonban egyetlen utalást sem tett az írásában az 1949-es vitára. Halála után Pach Zsigmond Pál írt Molnár

³ A tanulmány a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár kutatási programjába illeszkedik, egyben a készülő doktori disszertációmnak az első nagyobb egysége is.

⁴ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007, 526–534.

⁵ Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 2008/6, 1483–1536.

⁶ N. Pál József: Pillantás a Molnár Erik-vitára. *Új Forrás*, 1994/6, 20–30.; Uő.: Egy történész-koncepció körülményei és következményei. *Pillantás a Molnár Erik-vitára*. *Hitel*, 1999/2, 52–65.

⁷ Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998, 60–84.; 90–127. Vö. Gyáni Gábor: *Történetészkurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002, 291–292.

⁸ Romsics Ignác: A Molnár Erik-féle nemzet vita és Szűcs Jenő. *168 Óra*, 2018. 11. 05. <https://168.hu/itthon/romsics-ignac-a-molnar-erik-fele-nemzet-vita-es-szucs-jeno-158572> (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 18.)

⁹ Dénes Iván Zoltán: Egy szokatlan vita. *Magyar Tudomány*, 2020/4, 456–467.

¹⁰ Perényi Károly: Molnár Erikről, ötven év után. *Újkor*, 2016. 09. 28. <https://ujkor.hu/content/molnar-erikrol-otven-ev-utan> (Utolsó letöltés: 2023. 09. 18.)

¹¹ Pál Zoltán: A Molnár Erik-vita tegnap és ma. In: *Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére*. Szerk. Bojtos Anita – Novotnik Ádám. Budapest, Eötvös Collegium Történész Műhelye, 2010, 207–217.

¹² Őze Sándor: A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma. In: *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2004, 360–427.

¹³ Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, Kalligram, 2018, 99.; Uő i. m. 2002, 25.

¹⁴ Romsics Ignác: Magyar történetírás a 20. században. In: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2008, 189–190.; Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011, 364–365.

¹⁵ Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Budapest, Csokonai, 1995, 194.

¹⁶ Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után. *Valóság*, 2013/10, 48–74.; *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. Erős Vilmos, Takács Ádám. Budapest, Eötvös, 2012.

¹⁷ Kende Tamás – Mink András: Szemelvények „a baloldal és nemzet” problematikájának eszmetörténetéből. *Beszélő*, 2006/2, 64–82. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/proletar-%E2%80%93-nemzet-%E2%80%93-koziseg> (Utolsó letöltés: 2023. 09. 18.)

¹⁸ *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, Kossuth, 1965.

¹⁹ Horváth József: Ötven éve történt. A Molnár Erik-vita. *Élet és Tudomány*, 2000. 06. 02. 692–694.

²⁰ Gyáni Gábor: Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, Ráció, 2015, 19–39.

²¹ Ránki György: *Molnár Erik*. Budapest, Akadémiai, 1971.

²² Pamlényi Ervin: Molnár Erik történetírásáról. *Századok*, 1964/5–6, 931–942.

társadalomtörténet-írásáról a *Századok*ban.²³ A vitáról kizárólag ideológiai megállapítása volt a szerzőnek. Szerinte „ma már [1967-ben] azonban – sőt nemcsak ma, hanem jónéhány év óta – az is világos előttünk, hogy ez a vita nemcsak a marxizmus uralomrajutását jelezte történetírásunkban, hanem azt is, hogy a marxista elméletet dogmatikus vonások terhelték meg; világos, hogy a vita számos megállapítását revideálni kell, éspedig Molnár Erik javára.”²⁴

Az 1949-es vitaülés megjelenése általánosnak nevezhető különböző történelmi témákkal foglalkozó fórumokon. A rá történő hivatkozások – *hic dixerit quispiam* – azonban kevés információt tartalmaznak, általában ugyanazt a néhány ismétlődő ténytet (pl. a párthú, „kurucos” történészek felülkerekedése a dogmatikusan marxista Molnár felett, a történettudomány einstan-dolásának kezdete, a kommunista bürokráciában megszokott önkritika kikényszerítése stb.) ismétlik.²⁵ E tanulmány – nem titkolt – célja, hogy ezzel szakítva, részletesen feldolgozza a vitát és új szempontrendszert állítson fel a róla kialakult képpel szemben/ párhuzamosan.

MOLNÁR ERIK TÖRTÉNETÍRÁSÁRÓL

Molnár Erik életével, munkásságával szintén többen foglalkoztak,²⁶ ezért ebben az írásban

kizárólag a társadalomtörténeti munkájához, illetve a vitához kapcsolódó szükséges részleteket emelem ki.

Az újvidéki születésű Molnár polgári családból származott. Az első világháború előtt kezdte meg jogi tanulmányait az Akadémián. Harcolt a keleti fronton, ahol az 1916-os hadifogsága alatt – visszaemlékezése szerint – örök viszonyítási pontokat szerzett. A háború után folytatta tanulmányait, bírói és ügyvédi vizsgát tett. Szociáldemokrata párttagként állandó képviselője volt a párt helyi ügyeinek. A húszas évek végén került kapcsolatba az illegális kommunista mozgalommal. Különböző álneveken publikált, többek között a *Társadalmi Szemlébe* és a *Korunkba*. Első jelentős „történelmi” munkája 1942-ben jelent meg *Magyar őstörténet*²⁷ címmel Budapesten. Ugyanebben az évben *A feudalizmus kialakulása Magyarországon* címmel²⁸ – szintén – Szentmiklósy Lajos álneven jelent meg kötete. 1943-ban megírta *Az Árpádokori társadalom* című munkáját két részletben (*A gazdasági alap, A felépítmény*).²⁹

A második világháború idején német fogságba került, majd bujdosott a szovjet csapatok kecskeméti bevonulásáig. Ettől fogva az élete két részre bontható. Egyfelől elindult Molnár politikusi pályája (miniszteri és követi megbízások, képviselői mandátumok), másfelől folytatta tudományos

munkásságát. Már 1945-ben megjelent a Szikránál *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig* című marxista szemléletű szintetizáló munkája. Ugyanezt – kisebb változtatásokkal – 1949-ben is megjelentették. Ez a korábban megjelent őstörténeti kötetének a változtatásokkal és korrekciókkal megegyező munkája. Alapvető tézise szerint a honfoglalást megelőzően a magyarság „őskommunista pásztortársadalmi”³⁰ formában élt. Ez nagy részben az engelsi modellre épült. Molnár – állításai bizonyítására – kevés visszaellenőrizhető forrást jelölt meg, ezért kijelentéseit már az adott tudományos közeg sem kezelte teljes mértékben elfogadhatónak.

A későbbiekben részletesen tárgyalt 1949-es könyve után nagyrészt filozófiai alapproblémákat vizsgált. 1952-ben megjelent *A történelmi materializmus ideológiai előzményei*³¹ című munkája. 1955-ben került ki a nyomdából *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*³² és 1956-ban *A marxista filozófia és népi demokráciánk kérdései*³³ című kötete. Visszatérő gondolat a szakirodalomban, hogy Molnár 1950 után (ti. a vitaülést követően) a filozófia felé fordult és a történelmi kutatásait háttérbe szorította. Ennek némiképp ellentmond, hogy 1952-ben megjelent *A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Az Árpádok kora*³⁴ című munkája, amiről a későbbiekben szintén

²³ Pach Zsigmond Pál: Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról. *Századok*, 1967/6, 1119–1125.

²⁴ Uo. 1120.

²⁵ Perényi i. m. 2016.

²⁶ Uo.; Ránki i. m. 1971; Pamlényi i. m. 1964; Pach Zsigmond Pál: A történetíró Molnár Erik. *Történelmi Szemle*, 1981/4, 513–520.

²⁷ Szentmiklósy Lajos: *Magyar őstörténet*. Budapest, Márkus, 1942.

²⁸ Szentmiklósy Lajos: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Debrecen, Pannonia, 1942.

²⁹ Szentmiklósy Lajos: *Az Árpádokori társadalom I-II. A gazdasági alap – A felépítmény*. Debrecen, Pannonia, 1943.

³⁰ Perényi i. m. 2016.

³¹ Molnár Erik: *A történelmi materializmus ideológiai előzményei*. Budapest, Szikra, 1952.

³² Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*. Budapest, Szikra, 1955.

³³ Molnár Erik: *A marxista filozófia és népi demokráciánk kérdései*. Budapest, Szikra, 1956.

³⁴ Molnár Erik: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Az Árpádok kora. A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolai Előadósai* 18. Budapest, Szikra, 1952.

részletesebb ismertetést igyekszik adni a tanulmány.

Tudományos munkásságához hozzátartozik, hogy 1945 után egészen haláláig meghatározó szerepet töltött be a hazai tudományos életben. Az MTA Történettudományi Intézetének 1956-tól volt az igazgatója, de ténylegesen már 1949 óta irányította azt. A forradalom leverése után visszaszorult a politikából, viszont tudományos megbízatásai növekedtek. 1958-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke, valamint az *Acta Historica* főszerkesztője is lett. Szintén ebben az időszakban a *Századok* szerkesztőbizottságának elnöki posztját is betöltötte. Ezekon kívül az ELTE Bölcsészkarán katedrát kapott professzori megbízásban.

Történetírói munkásságához még szorosan kapcsolódik az 1964-ben és 1967-ben megjelent *Magyarország története I-II.*³⁵ című marxista elbeszélés. A Varga János, Ránki György, Hanák Péter és Vörös Antal által írt köteteket Molnár mellett Székely György és Pamlényi Ervin szerkesztette. A hatvanas évek azonban kevésbé emiatt, mintsem a nevével elhíresült nemzet-vitáról³⁶ maradt emlékezetes. Molnár az 1967-ben bekövetkezett halála után a marxista történeti kánon egyik legemblemikusabb személyévé vált, többek között a Ránki György által írt biográfiának³⁷ köszönhetően. Napjainkban a magyar történelemről írott munkái meghaladták és sok esetben pontatlanná váltak az ideológiai vázon kívül,

viszont elvitathatatlan érdeme Molnárnak a társadalomtörténeti megközelítés „meghonosítása” (átpolitizált értelmétől függetlenül) és a késő középkori oklevelek feldolgozása.

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁDKORTÓL MOHÁCSIG

Az 1949-ben megjelent könyv az 1943-as, két részből álló írásnak az átdolgozott változata. A munka – szándékoltan – a magyar társadalomtörténet 13-15. századi történetét dolgozza fel egészen 1526-ig. Az eredeti tagoltság ebben is megjelent, hiszen két egységre osztotta Molnár az időszakot. Itt szükséges megemlíteni, hogy a szerző a korábbi „őstörténeti” munkájának a folytatásaként írta meg ezt a kötetet.³⁸

Az első rész *A barbár feudalizmus fejlődése (1200–1350)*³⁹ elnevezést kapta. Bevezetéseként a marxi-engelsi terminológiában legmeghatározóbb rendezőelvnek számító termelőerők rétegződésének eloszlását írta meg. A fejezet teljes egésze gazdaságtörténeti fókuszú, ami kiter a pénzgazdálkodásra, az árutermelés és áruforgalom jellegére, a tőke „központi” szerepére, valamint a természeti gazdálkodás primátusára. Molnár gondolata szerint ez időszakban az ipari termelés alacsony fokon létezett csak, az uralkodó forma a természeti gazdálkodás volt.⁴⁰ A fejezet nem kronologikus abból a szempontból, hogy az uralkodók

kizárólag csak példákon keresztül kerülnek megemlítésre. Az általa megadott „fejlődés” szó eszerint nem személyspecifikus, hanem a gazdasági változások szinonimája. A fejezet második és harmadik (kisebb) egysége a parasztság és az ún. *Urak* államszervezeti hierarchiában betöltött szerepük alapján elemez. Az alsóbb rétegek Molnár szerint a 12. század folyamán telepedtek le Magyarországon, addig vándor életmódot folytattak. Ekkor alakult ki a jobbágyosság, amelynek „örökös” változata a 14. században szűnt meg hasonlóan a rabszolgasághoz.⁴¹ Az *Urak* című alfejezet jóformán a korabeli államszervezet bemutatását, valamint az általa konstruált „középnemesség” harcát vetíti ki a nagybirtokossággal.⁴² Előbbi kategóriát a várjobbágyosságra és a szerviensi rétegre terjesztette ki. Meglátása szerint a középkori Magyar Királyság e rétege volt a leghaladóbb a 13-14. században. Az osztályharc keretében a „középnemesi” réteg folytonos konfliktusban állt a jogilag és tulajdonban eleve felette álló nagybirtokos réteggel. A király – Molnár szerint – magánvagyonra és magánhatalma által kormányzott, mivel nem létezett központi irányító szerv az állam élén. Az adók növelésének következtében megnőtt állami bevételek jelentették a királynak a fényűzés zálogát.⁴³ A hatalom fenntartását idővel a király fizetett zsoldoshadserege biztosította. A nagybirtokos rétegre a „prekapitalista” jelzőt használja, amit egyébként magára a pápára

³⁵ *Magyarország története I-II.* Szerk. Székely György – Pamlényi Ervin – Molnár Erik. Budapest, Gondolat, 1967.

³⁶ Lásd a *Historiográfiai áttekintés* című részt.

³⁷ Ránki *i. m.* 1971.

³⁸ Molnár *i. m.* 1949, 7.

³⁹ *Uo.* 9–112.

⁴⁰ *Uo.* 60–61.

⁴¹ *Uo.* 77.

⁴² *Uo.* 84–88.

⁴³ *Uo.* 93.

is kiterjesztett.⁴⁴ A korszakban „tőkésnek” minősülő egyénekről megjegyzte, hogy jelentős többségük izraelita volt.

A fejezetben sajátos módon különböző statisztikák, számokkal meghatározott adatok jelennek meg. Sajnálatos módon túlnyomó többségük ellenőrizhetetlen, mivel Molnár nem adott meg hivatkozást. Ahol igen, ott Paulinyi Oszkár számításaira⁴⁵ és a *Magyar Művelődéstörténet II.*⁴⁶ című kötetre utal. Mindez a pénzgazdálkodás, valamint az aranytartalék kérdésénél problematikus, mivel – kívülről alaposnak tűnő – levezetések olvashatók, csak a háttérszámítások és a visszavezethető források hiányoznak. Általános toposz, hogy az uralkodó és a földbirtokos réteg kizsákmányolta az alsóbb rétegeket, ezáltal pedig fényűzően élt. A haladó rétegek közé sorolt – konstruált – „középnemesség” képviselte a „progressziót”.⁴⁷

A második nagy egység az *Átmenet a feudális civilizáció korszakába (1350–1526)*⁴⁸ címet viseli. Az előző fejezet záró, ezen fejezet nyitó dátuma nehezen értelmezhető politikátörténeti szempontból. Minden valószínűség szerint Molnár nem I. Nagy Lajos nápolyi hadjárata miatt választotta ezt a századközépi évszámot, hanem utalni kívánt rá, hogy a társadalmi (és főleg gazdasági) fejlődés nem

az uralkodókhoz köthető, hanem a termelőerők változásához. A második fejezetről elmondható, hogy jóval több konkrét személy és hozzájuk köthető esemény jelenik meg benne.

Molnár szerint a 14. század közepére tehető a városi gazdaság kialakulása, tehát az ipari termelés megindulása. Szintén erre az időszakra teszi a paraszti réteg „gazdagparaszti” és „zsellérpaszti” rétegekre való kettészakadását.⁴⁹ Az állami adópolitikát kizsákmányolónak aposztrofálja. A Magyar Királyság etnikai összetételére vonatkozóan megjegyzi, hogy a szlávok jelentős hatással volt a magyar jogfejlődésre. Általában az uralkodókat öncélú, saját vagyont gyarapító személyeknek mutatja be. Többek között Mátyásról azt állítja, hogy „tönkretette a bányakispolgárságokat”, a paraszti rétegeket ellehetetlenítette és az országot sem volt képes megvédeni a töröktől.⁵⁰ Uralkodása odáig vezetett – Molnár értelmezésében –, hogy a Dózsa-féle parasztfelkelés tulajdonképpen emiatt szökkent szárba. Mátyás apjáról, Hunyadi Jánosról pedig egy önérdekeit előtérbe helyező ember képe rajzolódik ki, aki azért gyűjtött vagyont, hogy uralkodó lehessen.⁵¹

Általános megállapítása a könyvnek, hogy „úri érdek” volt az alsóbb rétegek elnyomása.⁵² A korabeli progresszivitást a középnemesi

réteg és a parasztság hordozta Molnár szerint. Ezzel szemben a bő két évszázad jelentékenyebb uralkodói minden esetben negatív, kizsákmányoló kontextusban jelennek meg. Az osztályharc betetőzését a Dózsa-féle parasztforradalom hozta el, amit a véres leverés követett, ezzel is megágyazva a mohácsi pusztulásnak.⁵³ A kötet elsősorban egy gazdaságtörténeti munka, amelyben a politika- és eseménytörténeti szálak csak másodlagosak, kizárólag a változások vagy az osztályharc példastátutumai. Ahogy a nyitó, úgy a zárómondatnál is rámutatott Molnár arra, hogy világlátásában mindent a termelő erők határoznak meg a történelemben.

POLITIKAI BUROK – AZ MDP KÖZPONTI ELŐADÓI IRODA TÖRTÉNELMI MUNKAKÖZÖSSÉGE

E helyütt nincs lehetőség arra, hogy a Magyar Dolgozók Pártja által szándékoltan „népoktatási” célból létrehozott Központi Előadói Irodával részletesen foglalkozunk, csupán néhány tény érdemes rögzíteni a működésével kapcsolatban. A KEI-t 1949-ben hozták létre.⁵⁴ A szervezeti egység-hálóban bizonyos, hogy eleinte az Oktatási Osztályhoz,⁵⁵ majd 1951-től már biztosan az Agitációs és Propaganda Osztályhoz tartozott.⁵⁶

⁴⁴ Uo. 50.

⁴⁵ Paulinyi Oszkár: *Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század derekán*. Budapest, Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1936.

⁴⁶ *Magyar művelődéstörténet II. Magyar renaissance*. Szerk. Domanovszky Sándor – Balanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939.

⁴⁷ Molnár *i. m.* 1949, 90.

⁴⁸ Uo. 113–367.

⁴⁹ Uo. 203.

⁵⁰ Uo. 339.

⁵¹ Uo. 266.

⁵² Uo. 317.; 329.; 331.

⁵³ Uo. 367.

⁵⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL-M-KS) 276-111. Országos Oktatási Osztály. 33. ó. e.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MNL-OL-M-KS 276-86. Agitációs és Propaganda Bizottság. 57. ó. e.

Az Iroda felállításával központilag szerveztek előadásokat a társadalom – meghatározottan – széles tömegeinek. Az előadások szövegeit gyakran brosúrákban, kisebb kiadványokban meg is jelentették a Szikra Könyvkiadónál. 1950-ben már országsszerte több száz előadást tartottak különböző témákban.⁵⁷ Az Iroda munkaközösségei a következők voltak: filozófiai, természettudományi, kultúrpolitikai, marxizmus-leninizmus alapjai, politika-gazdaságtani, agrárpolitikai, nemzetközi és történelmi.⁵⁸ A vallási témákat jellemzően szétszórták a filozófiai, a természettudományi vagy a történelmi munkaközösségek között.

Az 1949-ben elfogadott (első) ötéves terv – hivatalosan – „az imperializmus elleni harc” jegyében a „békéről” szólt.⁵⁹ Ennek egyik – talán legszembetűnőbb – eszköze a propaganda emelése volt Rákosiék részéről. A KEI ezt a célt szolgálta, ahogy az egyik 1950-es megszövegezésből is kiolvasható. Az Iroda által „emelnünk kell a kommunisták, egész dolgozó népünk eszmei – politikai színvonalát.”⁶⁰ Hovatovább „ébernek kell lennünk a burzsoá ideológia befolyásával szemben, ha a nacionalizmus, faji gyűlölet, szovjetellenesség legálcazóttabb [sic!] formájában is jelentkeznek” – olvasható az önmeghatározó célok között.⁶¹

A felállított Történelmi Munkaközösség először 23 főből állt. Vezetője Andics Erzsébet, titkára Györffy Sándor volt. A tagok jelentős többsége az MTA Történettudományi Intézetének voltak a munkatársai (Pach Zsigmond Pál, Karácsonyi Béla, Heckenast Gusztáv, Kató István, Lukács János, Hanák Péter, Spira György, Mérei Gyula, Léderer Emma, Székely György és Fejér Klára). Mód Aladárt a Pártközpont foglalkoztatta a Köznevelési Osztály helyettes vezetőjeként. Hárman a Pártfőiskolán oktattak vagy tanultak (Zsigmond László, Csatári Dániel, Óvári Miklós), míg két fő a Sztálin (Politikai-Katonai) Akadémia oktatói voltak (Liptai Ervin, Otta István). Györffy Sándor a nemrégiben létrehozott Munkásmozgalmi Intézet osztályvezetője, míg Czóbel Ernő a Szikra Könyvkiadó munkatársa volt. Andics Erzsébetet a Felsőoktatási Minisztérium „delegálta” a Munkaközösségbe, mint oktatási miniszter-helyettest. Molnár Erik a vita időszakában moszkvai követ volt, ezért nála a Külügyminisztériumot jelölték munkaadónak a szervezeti listán.⁶²

A Munkaközösséget 1950-ben további 13 taggal bővítették ki.⁶³ A vitaülések minden esetben zárt teremben, csak a meghívott belsős és külsős tagok részvételével zajlottak. A naptári évek végén elfogadott programok szerint minden hónapban egy vitaindító

előadást terveztek a készülő monográfiákról és tanulmányokról.⁶⁴ Az elvi és ideológiai nyomtávokon megrendezett üléseken jelentős szaktudományos kérdéseket döntöttek el (lásd a Molnár-vitát vagy Mód Aladár *400 év küzdelem* című kötetéről rendezett vitát.)⁶⁵ A KEI Történelmi Munkaközössége egyfajta cenzurális szerepet betöltő, a történettudományt irányító „testülete” volt a Magyar Dolgozók Pártjának 1949-et követően.

A VITAÜLÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

A tágabb előzmények sorában feltétlen említést szükséges tenni a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt 1948-as egyesülésével létrejött „eszmei-politikai” helyzetről. A kibővített kommunista párt (MDP) vezetése tudatában volt annak, hogy a káderek jelentős része az alapvető ideológiai kérdésekkel sincsenek tisztában.⁶⁶ Mint arra már sokan rámutattak, a történelem az egyik legjelentősebb identitásformáló erő az emberekben,⁶⁷ ezért Rákosiék elsősorban a történelem egyneműségét célozták meg. Egy ilyen nézetrendszerben nem férhetett meg olyan szemlélet, amely nem – elsősorban – a párt érdekeit tekinti a fő feladatnak.

A történettudomány kereteinek formázására megalakított KEI Történelmi Munkaközössége első tematikájának Molnár Erik

⁵⁷ MNL-OL-M-KS 276-89. Agitációs és Propaganda Bizottság. 54. ő. e. 14.

⁵⁸ MNL-OL-M-KS 276-111. Országos Oktatási Osztály. 34. ő. e.

⁵⁹ 1949. évi XXV. tv. a Magyar Népköztársaság első Ötéves Nép gazdasági Tervéről az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakokra.

⁶⁰ MNL-OL-M-KS 276-86. Agitációs és Propaganda Bizottság. 39. ő. e. 6–10.

⁶¹ Uo. 7.

⁶² MNL-OL-M-KS 276-86. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 1–2.

⁶³ Uo. 2.

⁶⁴ Uo. 4.; 8–9.

⁶⁵ MNL-OL-M-KS 276-89. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 4.

⁶⁶ Horváth i. m. 2000, 692.

⁶⁷ Gyurgyák i. m. 2007.

kötetének vitáját választotta.⁶⁸ A pontos időpontot és a vitára való felkészüléshez szükséges irodalomjegyzéket 1950. január 13-án közölték. Az előadás „téziseit” január 25-ig küldték meg az Oktatási Osztálynak.⁶⁹ Az ülésre 1950. február 15-én és 18-án (szerdai és szombati napokon) került sor a Történettudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet épületeiben. A kétnapos, egyenként hatórás vitán összesen – legalább is a jegyzőkönyv alapján – 13 személy vett részt.⁷⁰ Az elnök – egyben a munkaközösség vezetője – Andics Erzsébet volt. A vitaindító referátumok megtartására Karácsonyi Bélát és Pach Zsigmond Pált kérték fel. A bírált Molnár Erik a referátumok után és az összes felszólalt követően is lehetőséget kapott a válaszra.

VITAINDÍTÓ REFERÁTUMOK: KARÁCSONYI BÉLA, PACH ZSIGMOND PÁL ÉS MOLNÁR REFLEXIÓJA

Elsőként Karácsonyi Béla adta elő *Megjegyzések Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig c. könyvéhez* elnevezésű vitaindító referátumszövegét.⁷¹ Ebben kiemelte, hogy a munka egy „kísérlet a korai magyar történet marxista feldolgozására”, de „igen

nagy jelentőségű kezdeményezés”, amelyben a „szerző teljesíti a maga elé kitűzött célt.”⁷² Molnár „úttörő” munkája kapcsán „szükségesnek látszott” azonban néhány problémát „kiragadni.”⁷³ Az első ilyen a magyar történelem középkori periodizációjára vonatkozott. Karácsonyi szerint Molnár beosztása nem követi az engelsi mintát,⁷⁴ összefolyik a „barbár-” és a „prefeudalista” időszak.⁷⁵ A periodizáció másik kérdése – Karácsonyi szerint – az egyetemes történettel való különbözőség volt⁷⁶ – hozzátéve, hogy a magyar történelem nyugat-európaiaktól eltérő szakaszbeosztására maga Molnár Erik is utalt a kötetben.⁷⁷ Az ipari városok létrejöttét Molnár a 14. század közepére datálja, de Karácsonyi meglátása szerint ez „korábbra teendő”, mivel a mezővárosok már „korábban átalakultak”, ezért a molnári korszakhatárok „ezen az alapon sem látszanak [...] megalapozottnak.”⁷⁸

Karácsonyi kritikája a parasztság rétegződése kapcsán is a korszakolás problémájára futott ki. Szerinte ennek az osztálynak a „széthasadása csak a 15. században” öltött nagy méreteket.⁷⁹ A molnári marxista gazdaságtörténetre épülő korszakbeosztás tekintetében az 1350-es záróakkordot Karácsonyi – mint azt

a példák mutatták – több szempontból is hibásnak vélte.

Karácsonyi másik lényegi mondanivalója az osztályok problémájára utalt. Szerinte Molnár a királyi hatalmat egy osztályok felett „lebegő” erőként ábrázolta, holott erre az időszakra a „központosított monarchia” még nem alakult ki.⁸⁰ A bíráló tehát nem arra vonatkozott, hogy Molnár „nem jól látja” a központosított monarchiát, mint az uralkodóosztály államát, hanem az osztálybázist értelmezte rosszul. Mivel Mátyás (akire kifutott a példa) nem támaszkodhatott a polgárságra (mivel nem volt), ezért „szükségszerűen” a feudális erőket (birtokos rétegeket) sem tudta „sakkban tartani”.⁸¹ Karácsonyi utalás szintjén említette, hogy Mátyás nem „véletlen” folytán volt „sikertelen” a külpolitikában, hanem a determinisztikus szemlélet szerint „széjjelrombolta” belső hatalmi osztálybázisát, hogy külső támadást tudjon indítani, ami végül „kudarcbba fulladt.”⁸²

A „középnemesi” rétegről megállapította Karácsonyi, hogy nem volt a „nemzeti politika előljárója.”⁸³ Németellenességük nem jelentett progressziót – mint ahogy szerinte Molnár képviselte azt. Kritikaként felhozta, hogy

⁶⁸ *Jelentés az Előadó Iroda munkájának beindításáról.* MNL-OL-M-KS-266-111. Országos Oktatási Osztály, 1948–1950. 18., 26. Egy február 1-jén kelt feljegyzés szerint eredetileg a vitát február 8-ra tervezték. Uo. 29.

⁶⁹ Uo. 28.

⁷⁰ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Ms 4369/35. Tartalomjegyzék.

⁷¹ *Karácsonyi Béla referátuma.* Uo. 9.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ A periodizáció (ami a termelési módok alapján differenciált) szerint az emberi történelem szakaszai a következők: ősközösségi (őskommunista) társadalom, ázsiai termelési mód, antik-rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus (előtte szocializmus, mint átmenet).

⁷⁵ *Karácsonyi Béla referátuma... i. m. 2.*

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Molnár *i. m.* 1949, 9., 35.

⁷⁸ *Karácsonyi Béla referátuma... i. m. 2.*

⁷⁹ Uo. 4.

⁸⁰ Uo. 2.

⁸¹ Uo. 5.

⁸² Uo.

⁸³ Uo. 6.

a szerző Mályusz Elemér hatása alá került ebben a kérdésben.⁸⁴ Mint Sztálintól tudni vélte, a késő középkorban „nemzetről nem lehet beszélni”.⁸⁵ Mindemelett ez a réteg – Karácsonyi szerint – nem járult hozzá az árutermelés fejlődéséhez, sőt szinte csak „a jobbagyszolgáltatásokból élt.”⁸⁶

Karácsonyi referátumának harmadik jelentősebb eleme a parasztkérdés volt. Az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelés – amellyel egyébként a referáló szerint igen kis mértékben foglalkozik a kötet – élén a gazdagparaszti réteg állt – több helyen protokulátság (!) – a tökefelhalmozás érdekében, de „valójában” a rabszolgasorsba döntött szegényparaszt volt az, aki a mezővárosokban az élére állt a felkelésnek.⁸⁷

Az előadás zárásaként előre meg nem írt formában *Glosszák* néven a kötet szerkezeti és egyéb – kisebb – szakmai kérdéseit vette számba Karácsonyi. Itt tudománytalan megfogalmazásokra, elírásokra, illetve apró szakmai kérdésekre (földárak drágulása a 15. században, absztinencia-kérdés, a paraszti réteg és Mohács kérdése, imperialista török birodalom használata stb.) összpontosított.⁸⁸

Másodikként Pach Zsigmond Pál referátuma következett. Bevezetőjében ő is dicsérte

Molnárt az „úttörő” munka kapcsán, ami „az új magyar történetész generáció [sic!] fejlődésében” is nagy szerepet játszott.⁸⁹ Hozzátette, hogy ilyen alkalommal nem a pozitívumok kiemelése a lényeg, hanem a kérdéses részek tisztázása. Első nagyobb egységben Pach is a periodizáció kérdését vetette fel. Ő a Szovjetunióban lezajlott periodizációs vitára utalt, amelyben szerinte a szovjet történészek utat mutattak.⁹⁰ Bírálta Molnárt a civilizáció kifejezés kapcsán, mivel az engelsi nézet szerint ez összeegyeztethetetlen a barbarizmussal. Problémásnak tartotta, hogy Molnár a feudalizmus időszakába sorolta a „barbár civilizációt”, holott utóbbi tágabb értelemben egy periódus, aminek része maga a feudalizmus is.⁹¹ Pach a kötet első részére vonatkoztatva megállapította, hogy Molnár az osztály és a rend kifejezéseket szinonimaként használja, holott Engels és Lenin a kettőt élesen elválasztotta egymástól, mivel egy osztálynak nem feltétlenül van azonos jogi behatároltsága, szemben a klasszikusan értelmezett renddel.⁹² Másik jelentős kritikája a kötettel kapcsolatban, hogy aszerint a 13. századtól a parasztság differenciálódásának oka jogi okokra visszavezethető, holott – Pach és egyébként Karácsonyi szerint is – ennek gazdasági előzményei voltak.⁹³

Molnár érdemeként emelte ki Pach, hogy – szemben a polgári történetírással – a középnemességet elhatárolta a bárói rétegtől. A németgyűlöletből levezetett „nemzeti” elkötelezettséget azonban ő is „túlzásnak” érezte.⁹⁴ A parasztfelkelés tekintetében pedig Karácsonyhoz nagyon hasonló véleménnyel elmondta az aránytévesztést a gazdagparasztság szerepét illetően.⁹⁵

Mindkét referátumról elmondható, hogy kerülték a személyeskedést, a felhalmozott bírálatok ellenére is „szakmai” jellegűek voltak és elismerték a Molnár Erik által írt kötet „pozitívumának hosszú sorát”.⁹⁶

Molnár Erik válaszfelszólalásában hat kérdést érintett. A középnemesség „nemzeti szerepe” kapcsán Sztálinra hivatkozva kifejtette, hogy létezik „feudális nacionalizmus” is. A nemzet mint fogalom pedig „a kapitalizmus történeti korszakának kategóriája.”⁹⁷ A fő nézetkülönbséget abban látta, hogy a középnemesség németellenessége szerinte ugyanolyan nemzeti irányultság ebben az időszakban, mint a német lovagságé az engelsi értelmezésben.⁹⁸

A rendi kérdésnél megjegyezte, hogy az a feudális társadalom egy formája. Szerinte társadalmilag a *rend* jogilag ugyanúgy jelenik meg, mint az *osztály* a középkori

⁸⁴ Uo. 7.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo. 8.

⁸⁷ Uo. 9.

⁸⁸ Uo. 10.

⁸⁹ Pach Zsigmond Pál referátuma. MTAK Ms 4369/35, 11.

⁹⁰ Vita a szovjet társadalom történetének periodizációjáról a Szovjetunióban. *Párttörténeti Közlemények*, 1955/3, 83–89.

⁹¹ Pach Zsigmond Pál referátuma... i. m. 11.

⁹² Uo. 12.

⁹³ Uo. 14–15.

⁹⁴ Uo. 16.

⁹⁵ Uo. 18.

⁹⁶ Uo. 19.

⁹⁷ Molnár Erik felszólalása. MTAK Ms 4369/35, 20.

⁹⁸ Uo. 21.

Magyarországon.⁹⁹ A legrészlete-
sebben – az előzőhöz is kapcso-
lódva – a Mátyás-problémára tért
ki Molnár. Szerinte a Hunyadi-
családból származó uralkodó-
hoz kötött progresszív elemeket
a kutatása során semmivel sem
tudta alátámasztani, mivel poli-
tikája hozzájárult a parasztság
differenciálódásához, ezáltal
bizonyos rétegek még szegé-
nyebb sorba való „taszításá-
hoz.”¹⁰⁰ Mátyás erényeként fel-
hozta – szemben a referálókkal
–, hogy az államhatalom centrali-
zációja a korszakban progresszív
cselekedet, csakhogy azt Mátyás
nem tudta végrehajtani emberi
hibákból fakadóan. Így értékelve
tehát a Mátyás-képe nem negatív,
hanem „reális”, amit nagyszámú
sztálini idézettel „támasztott” alá
különböző szociáldemokrata-kér-
désben elmondott beszédeiből.¹⁰¹

Fő kérdésként merült fel
a parasztság jogi vagy gazdasági
differenciálódása. Molnár kijelen-
tette, hogy a parasztságnál hibás
az árutermelést fő tényezőnek
beállítani.¹⁰² Ez a modernkori
időszakra érvényes, de a közép-
korban „mechanikus” magyará-
zat. A Dózsa-féle parasztfelkelés
pedig azért jelenik meg kis mér-
tékben a kötetben, mert „felette-
gyér” a szakirodalma és a for-
rásbázisa – válaszolta Molnár.¹⁰³
A szegényparaszti rétegeket
pedig nem szorította háttérbe
ebben a kérdésben, sőt hangsú-
lyozta a zsellérség szerepét.¹⁰⁴

Utolsó pontként a periodizá-
ció kérdésére reflektált Molnár.
Szerinte az engelsi besorolás
a világtörténelemben alkalmaz-
ható, de egyes népek történetére
más szempontokat is figyelembe
szükséges venni.¹⁰⁵ E kapcsán
kifejtette, hogy a Szovjetunióban
is megtörtént Engels ezirányú
revideálása Tolszov¹⁰⁶ által.
Példaként említette, hogy a rab-
szolgatartás a magyar törté-
nelemben nem értelmezhető,
viszont a civilizáció kifejezés maga
az árutermelés időszakának meg-
kezdése. A magyar történetben
jelen lévő rabszolgaság pedig
„gazdasági szükségszerűség-
ből” „enyészett el”.¹⁰⁷ Zárásként
kiemelte, hogy a kötet a feudális
társadalom kialakulása felé tett
irányt igyekezett bemutatni.

A „SZAKMAIBB” ALAPÚ KRITIKÁK: LÉDERER EMMA, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A referátumok és a reflexió
után következtek a vitaülésen
résztevők felszólalásai. A követ-
kezőkben ismertetett három
személy kritikája – Karácsonyhoz
és Pachhoz hasonlóan – „szak-
maibb” érvekkel, az ideológiai
kötöttségektől mentesebben
érvényesültek.

Elsőként Léderer Emma „kívánt
hozzászólni” két részletben
a bírálók referátumaihoz és
a kötethez. Vitába szállt Pach

azon kritikájával, hogy Molnár
helytelenül osztotta fel a „magyar
osztálytársadalom” fejlődéstörté-
netét. Szerinte a 13. századra már
a rabszolgaság intézménye elhalt
(jóval korábban, a 11-12. századra
tette) és a jobbágyi termelés
vált általánossá.¹⁰⁸ Ilyesformán
a magyar „osztálytársadalom”
nem rabszolga, hanem feudá-
lis társadalomként jött létre.¹⁰⁹
Továbbá megerősítette Molnár
kötetét abban, hogy a 13. századi
osztályharcok a feudális terhek
növekedéséből és az árutermelés
kifejlődéséből „fejlődtek ki”.¹¹⁰

Léderer második pontjában is
Pachot bírálta, mivel azon kriti-
kája, hogy a nemesség differen-
ciálódása nem a 13. században
következett be, hamis. A fel-
szólaló szerint ez – a források
alapján – ekkor ment végbe
a paraszti rétegekhez hason-
lóan.¹¹¹ Ennek kapcsán kitért
Karácsonyi bírálatára, aki viszont
a parasztság rétegződését tar-
totta túl korainak Molnár köteté-
ben. Léderer ebben az esetben
is helyesnek vélte Molnár állítá-
sait. Mátyás kapcsán mindkettő
referálót bírálta, mivel meglátása
szerint a szerző egyáltalán nem
festett negatív képet a királyról,
sőt a pozitívumait ki is emelte
azzal kiegészítve, hogy a kialakult
„mítosz” revideálását helyesnek
véli.¹¹²

⁹⁹ Uo. 22.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo. 23–25.

¹⁰² Uo. 29.

¹⁰³ Uo. 28.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo. 29–30.

¹⁰⁶ Tolszov, Szergej Pavlovics (1907–1976): régész-történész, etnográfus. A szláv népek (főleg az orosz) őstörténetének kutatója, aki a marxi-engelsi történelmi periodizációt átdolgozta az orosz népre vonatkozóan, amiből így kimaradt a rabszolgaság időszaka.

¹⁰⁷ Molnár Erik felszólalása i. m. 33.

¹⁰⁸ Léderer Emma felszólalása. MTAK Ms 4369/35, 34.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo. 35–36.

¹¹² Uo. 36–37.

A felszólaló szerint „Molnár [...] megállapításainak igen jelentős része helytálló és a marxi-lenini történeti felfogás nagy fölényét mutatja”.¹¹³ Néhány észrevételt azonban ő is tett a kötettel kapcsolatban. Szerinte is pontatlan a társadalomtörténeti besorolás, hiszen a megállapításai inkább gazdaságtörténetiek. A korszakolást sem érezte teljesen precíznek és az eseménytörténeti tárgyalásmód hiányát is felrótta. Az ökonomista szemléletmód túlértékelésére felhívta a figyelmet annak kártékony hatásai miatt. Összegezve viszont „rendkívül értékes könyv”-nek nevezte Molnár kötetét, ami „az egyetemi hallgató tanulásának alapjául szolgál.”¹¹⁴

Székely György – hasonlóan Lédererhez – jóval több kritikát (egész pontosan nyolc oldalt a kilencből) fogalmazott meg a két referáló felé, mint a bírált Molnár-kötettel kapcsolatban. Összesen kilenc pontban foglalta össze a referálók által elmondottakat.¹¹⁵ Itt a periodizáció kérdése, a parasztok osztályharca, a rendiség, a vármegyrendszer, a differenciálódás problematikája, a gazdagparaszt-zsellér kettősége, a középnemesség értékelése, Mátyás centralizációs kísérlete és a parasztfordalom jellege került említésre. Mindannyi esetben Molnár kötetét találta helyesnek a referálókkal szemben. Kifejtése során hozzátette, hogy „elviükben” nem kizárt Engels szerint sem a nemesi réteg nemzeti elköteleződése

a középkorban. A periodizáció kapcsán hivatkozott Bazilevics¹¹⁶ szovjet történészre, aki egyfelől élesen szembeállította az orosz történelmet a világtörténelemmel a szakaszolást illetően, másfelől ő is a 14. század közepére tette a korszakhatárát az áruteremelés megindulásának, szemben a „klasszikus” engelsi szakaszolással. Mátyás értékelését ő sem vélte abszolút negatívnak, csupán a hibák kiemelését látta Molnárnál. A többi kérdésben hasonlóan vélekedett Léderer Emmához. Molnár bírálatához csupán három kisebb rész kérdésben (zsoldos szerviensek a 13. században, kilencedtörvény a 15. század végén, valamint a parasztfelkelések lokációja) szólt a felszólalásában.¹¹⁷

Zsigmond László egyetlen kérdésre reflektált részletesen. A középnemesség „haladó” jellege kapcsán részletes szakirodalmi előadást tartott, valamint források tucatjával „bizonyította”, hogy a tárgyalt réteg nem nevezhető a „legyaladóbbnak”.¹¹⁸ Meglátása szerint a középnemesség „a főnemességgel együtt segített leverni és röghöz kötni” a jobbagyságot.¹¹⁹ Molnár Engelsre való hivatkozását a német lovagság haladó jellegével kapcsolatban pedig azzal cáfolja, hogy az csak egy rövid ideig állt fenn, később a lovagok is a fejedelmek szolgálatába álltak.¹²⁰ Ebből továbbszötte azon gondolatát, hogy a gazdagparaszság sem állt a Dózsa-féle parasztfelkelés élére, mivel az érdekük más

kívánt. Magyarázata szerint a „polgárosuló rétegek” alkották a szegényparaszság mellett a felkelés „haladó” rétegét.¹²¹ Zsigmond semmilyen módon nem értékelte magát a kötetet, csupán egy témáját bírálta, a korszakban maximálisan szakmai alapon.

AZ IDEOLÓGIAI SÍKÚ KRITIKÁK: KATÓ ISTVÁN, GYÖRFFY SÁNDOR, HECKENAST GUSZTÁV, MÓD ALADÁR, LUKÁCS LAJOS, OTTA ISTVÁN

A vita későbbi értelmezésében megállapítást nyert, hogy az Andics-Mód-féle vonal harcot indított (és nyert) Molnár Erikkal szemben. Ehhez képest a jegyzőkönyv szerint a kétnapos disputa során Kató István és Györffy Sándor voltak a legkeményebb bírálói a szerzőnek. Rajtuk kívül Mód Aladár hosszabban; míg Lukács Lajos, Heckenast Gusztáv és Otta István rövidebb hozzászólásokban „kritizálták” Molnárt.

Mindegyikük véleményét jól kifejezi Kató azon mondata, miszerint „[a] történelem pártos tudomány.”¹²² Mindezt azzal magyarázta, hogy „[e]z nem az jelenti, hogy megváltoztatjuk a történelmi tényeket, hanem azt, hogy azokat politikai helyzetünkben kiindulva vizsgáljuk és útmutatást keresünk mai harcainkhoz.”¹²³ A bírálat odáig terjedt, hogy Molnár „lerombolta” a haladó hagyományokat, sőt „egy lépést jelent visszafelé”

¹¹³ Uo. 37.

¹¹⁴ Uo. 39.

¹¹⁵ Székely György *felszólalása*. MTAK Ms 4369/35, 48–51.

¹¹⁶ Bazilevics, Konsztantyin Vasziljevics (1892–1950): szovjet történész.

¹¹⁷ Székely György *felszólalása i. m.* 51.

¹¹⁸ Zsigmond László *felszólalása*. MTAK Ms 4369/35, 52–57.

¹¹⁹ Uo. 55.

¹²⁰ Uo. 56.

¹²¹ Uo. 57.

¹²² Kató István *felszólalása*. MTAK Ms 4369/35, 40.

¹²³ Uo.

a Révai–Andics–Mód-féle irányvonaltól (sőt Ágoston Péterhez vezetnék vissza).¹²⁴

Kató konkrétan is kiemelt néhány példát (Károly Róbert „szerencselovagjai”, Hunyadi János törtető személye), amik szerinte alátámasztják a „lerombolás” tényét. A legélesebben azonban Mátyás értékelésében fogalmazott Kató, miszerint a „haladó” és a humanista értékeket képviselő uralkodót egyszerűen negatív képben rajzolta le Molnár.¹²⁵

A következő kritika a „legnemzetibb osztály” hangsúlyozására irányult. Ez az állítás Molnárnak – Kató szerint – azért veszélyes, mert a „parasztellenes” középnemességet Werbőczyvel együtt állította mintaként a társadalom elé.¹²⁶ A kötet súlypontjánál megjegyezte, hogy aránytévesztést követett el a szerző, hiszen a Dózsa-féle parasztfelkelés alig szerepel benne (egész pontosan 13 oldalon). És e kapcsán is aggályosnak tartotta, hogy a „parasztforradalom” élére a gazdagparasztságot állította szemben a szegényparasztokkal.¹²⁷ A központi kérdés itt is a „haladó” hagyományokkal függött össze.

Kató felszólalásának utolsó részében a periodizáció kérdésében a többi bírálót is megfedte a nem elég éles kritika kapcsán.¹²⁸ Szerinte Molnár Marx és Engels periodizációs munkáját „revideálta” a „barbár feudalizmus” megnevezéssel illetett korszakalással. Zárásként hozzátette, hogy mindez nem „egyeztethető össze klasszikusaink iránti tudományos és erkölcsi megbecsüléssel, zavarólag hat az olvasókra és rossz példamutatás történészeink felé.”¹²⁹

Győrffy Sándor hét témára osztotta bírálatát.¹³⁰ Ebből három ideológiai síkú volt, négy pedig konkrétan a kötetre fókuszált. Az ún. „tankönyv-probléma” (ti. a megjelenés után a kötet gyakorlatilag egyetemi tankönyvvé vált) kapcsán kiemelte, hogy a Szikra gondozásában jelent meg, tehát a közönség úgy fogadta, mint a „Párt állásfoglalását” a kérdésben.¹³¹ Ekképpen a bírálat alapját Zsdanov közlése¹³² és Rákosi Mátyás *Társadalmi Szemlé*ben megjelent cikke¹³³ adta, amiben hangsúlyozták a „marxista igénynyel fellépő szerzők” fokozottabb „elméleti” bírálatát. Ezt átvezetve második pontként bírálat alá vette a címet. Szerinte hibás volt

társadalomtörténetiként hivatkozni a munkára, holott az „ökonomista”, „apolitikus” és hajlik a „baloldali szektarianizmus” felé.¹³⁴ Győrffy ezzel nemcsak Molnárt, hanem az előtte felszólaló Léderert és Székelyt is bírálta.

A bíráló meglátása szerint Molnár Erik „iskolát teremtett” (itt megnevezés nélkül történt utalás Pokrovszkijra),¹³⁵ ami a fiatalok és gyakorló történészek körében is elterjedt (lásd az előző példát). Ennek összegzésére Lukács Györgyhöz hasonlította Molnárt, aki szintén „marxistaként” lépett fel úgy, hogy sokan a „Párt hivatalos álláspontjaként” tekintettek rá, holott a kettő nem esett egybe.¹³⁶

A témát illetően felmerült a „párt-szerűség” kérdése a kötettel kapcsolatban. Győrffy megállapítása szerint ezen a téren Molnár munkája „negatívan” értékelendő”, hiszen nem segíti a „Párt harcát”, nem ad egyértelmű képet a „haladó osztályokról” a történelmi múltban, nem veszi fel a harcot a „klerikális reakció” ellen, sőt nem (vagy nem jól) reflektál a korábbi marxista (itt elsősorban Révai József) történeti munkákra.¹³⁷ A jegyzőkönyv

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 41.

¹²⁶ Uo. 42.

¹²⁷ Uo. 43–44.

¹²⁸ Uo. 46.

¹²⁹ Uo. 46–47.

¹³⁰ Győrffy Sándor hozzászólása megtalálható az MNL-OL-M-KS 276-86. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 44. oldalszám alatt, de az egyszerűség kedvéért a következőképpen adom meg a hivatkozást: Győrffy Sándor *felszólalása*. MTAK Ms 4369/35, 58–68.

¹³¹ Győrffy Sándor *felszólalása i. m.* 58.

¹³² Zsdanov 1948-as beszédében erős kritikával illette a szocialistaként fellépő komponistákat és általában megróttá a zenei életben ténykedő művészeket.

¹³³ Az írás eredetileg a *Szabad Népb*en jelent meg, aminek „hatására” Mód Aladár közölt egy tanulmányt a *Társadalmi Szemlé*ben. Rákosi Mátyás: A következő láncszem. *Szabad Nép*, 1948. 03. 07. 5.; Mód Aladár: „A következő láncszem” és feladataink az ideológiai színvonal megerősítése terén. *Társadalmi Szemle*, 1948/4–5, 275–282.

¹³⁴ Győrffy Sándor *felszólalása i. m.* 58.

¹³⁵ Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics (1868–1932): történész. Elsőként kísérelte meg a Szovjetunióban az orosz nép történetének marxista alapon kidolgozott munkájának közreadását. Elvetette a korábbi uralkodók tevékenységét, a folyamatok mozgatórugójába az osztályharcot állította. Ökonómista szemléletéből fakadt, hogy gazdaságtörténettel cserélte fel az államtörténetet. Hatása jelentős volt a szovjet történettudományban, amit a sztálini vezetés (jóval a halála után) elvetett, mivel nem felelt meg annak a koncepciónak, ami a Szovjetunió terjeszkedését is magába foglalta. A hruscsovi érában megtörtént nézeteinek rehabilitálása, de szemlélete sohasem vált a párt fő mintájává.

¹³⁶ Győrffy Sándor *felszólalása i. m.* 60.

¹³⁷ Uo. 62.

szerint több mint 20 oldalban sikerült lejegyezni a felszólalását, ebből 9 oldal csak a „pártszerűség” kérdése volt.

A kötetből négy alapkérdést emelt ki a bíráló. A muhi vereség és IV. Béla értékelésénél kiemelte Győrffy, hogy a kötet az előbbi téma előzményeit kis mértékben tárgyalja. A vereség okát az Aranybullában találja meg, holott ez bonyolultabb kérdés és van „aktualitása” is.¹³⁸ IV. Béláról – a többi középkori uralkodóhoz hasonlóan – kevésbé pozitív véleményt jelzett a bíráló Molnárnál. Károly Róbert kapcsán hangsúlyozta, hogy Marx ezirányú munkáira lehetett volna támaszkodni. Mátyás királyról megjegyezte, hogy Molnár a kötet „legkülönbözőbb helyein szúr egyet” rajta, ezáltal „tudománytalan” és „idealista”.¹³⁹ Következtetése szerint a szerző „hadba indult” a Mátyás-legenda ellen, és ahogy többen is jelezték felé, nem állított senkit a helyébe. A „parasztforradalom” kérdésénél pedig egyenesen „jobboldali elhajlással” vádolta Molnárt, a gazdagparaszság szerepe kapcsán.¹⁴⁰

Zárásában kettéválasztotta a felszólalókat. Egyeseket Molnár tanítványainak (befolyásoltjainak) beállítva, míg magát és Kató Istvánt a pártérdeket szem előtt tartó történészek közé sorolta. Utolsó mondatában egyértelműen utalt rá, hogy kevésbé történészként, mintsem „elvtársként” voltak jelen ezen a vitaülésen.¹⁴¹

Heckenast Gusztáv három kérdéshez szólt hozzá. A periodizáció kapcsán megjegyezte, hogy hibás a felvetés, miszerint az engelsi világtörténet-értelmezés nem alkalmazható a magyar középkor szakaszolására. A kötet hatása – szerinte – pedig az, hogy az egyetemeken Engelst már elavultnak tartják a hallgatók. A második kérdés a humanizmus kötetbeli ábrázolására irányult. Egyfelől hangot adott annak, hogy az eszme a korszakban pozitív hatású, másfelől nem kizárólag Mátyásra korlátozódik. A harmadik pontban a „burzsoá nacionalizmus” veszélyét említette, amit azért ítélt veszélyesnek, hogy Molnár „lerombolta” a haladó hagyományokat és nem állított a helyükbe semmit. Ennek következménye pedig – a Történettudományi Intézet munkatársa szerint –, hogy eluralkodhat a „kozmpolitizmus”, illetve a már említett „burzsoá nacionalizmus” a magyar történetírásban.¹⁴²

Mód Aladár felszólalása elején a kötet megszületését „pozitívnak” titulálta, ellenben a módszer kérdését elsőrangú hibának nevezte.¹⁴³ Szerinte a gazdaságtörténet elválasztása a politikatörténettől eltér a marxista feldolgozás módszerétől. Az effajta munka – meglátása szerint – elválaszthatatlan a „Párt érdekeitől”.¹⁴⁴ Ő emelte ki először, hogy Molnár munkájának hibája, hogy a „felszabadulás” előtt íródott (legalább is az alapja biztosan), ezért a nemzeti kérdésre adott

válaszok eltérő jellegűek a vita jelenében adott válaszoktól. Egy hosszabb monológjában kifejtette, hogy a „pártos kiindulás” elegendő egy kisebb tudással rendelkező történész számára, mint a sokkal nagyobb bíró Molnárnál. Programadó gondolataival rámutatott, hogy a kommunista párt iránymutatása kell, hogy érvényesüljön a történetírásban – hozzátéve, hogy ő maga is Katóra és Győrffyre hivatkozott e tételek elmondása során.¹⁴⁵

Lukács Lajos szintén kiemelte – Mód után rögtön – az illegalitásban született írások hatását az 1949-ben megjelent kötetre. Kitért rá, hogy a tolsztovi modell még az őstörténet kapcsán „elfogadható”, de a középkori magyar történelem esetében már nem.¹⁴⁶ A módszer kérdésénél a bíráló nehezen értelmezhetően fogalmazott, amire Andics rá is kérdezett. Válaszában pedig gyakorlatilag visszamondta az előtte szólók által hiányolt marxista feldolgozási módszer fontosságát. Lukács felszólalásához Mód hozzátette, hogy Molnárnak célszerű lenne feldolgoznia a korszak politikai történetét is.¹⁴⁷

Utolsó hozzászólóként Otta István nagyon röviden jelezte, hogy nem ért egyet a kötet periodizációjával, valamint a civilizáció fogalmának használatával.¹⁴⁸ A másik probléma szerinte, hogy Molnár nem kellő mértékben támaszkodott a szovjet történettudomány eredményeire. Mindezt fokozta

¹³⁸ Uo. 64.

¹³⁹ Uo. 65.

¹⁴⁰ Uo. 67.

¹⁴¹ Uo. 68.

¹⁴² Heckenast Gusztáv hozzászólása. MTAK Ms 4369/35, 69–71.

¹⁴³ Mód Aladár hozzászólása. MTAK Ms 4369/35, 72.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Uo. 73., 76.

¹⁴⁶ Lukács János hozzászólása. MTAK Ms 4369/35, 78.

¹⁴⁷ Uo. 79.

¹⁴⁸ Otta István hozzászólása. MTAK Ms 4369/35, 80

azzal, hogy Molnár hivatkozott egy szovjet munkára¹⁴⁹, ami kapcsán odaírta, hogy nem teljesen használható. Ebből Otta azt szűrte le, hogy „akik ezt a könyvet olvassák és a Szovjetunióval szemben nem viseltetnek még olyan szeretettel és megértéssel, mint ahogy szükséges, azokban a könyvek ez a megjegyzése nem váltja ki a megfelelő hatást.” Nem fogalmazta meg, de utalt rá, hogy szovjetellenes példának is értékelhető Molnár ilyen jellegű megjegyzései és hivatkozásai (!).¹⁵⁰

A REFERÁLÓK VÁLASZAI, MOLNÁR ERIK „CANOSSA- JÁRÁSA” ÉS ANDICS ERZSÉBET ZÁRSZAVA

Karácsonyi Béla és Pach Zsigmond Pál a felszólalások után részletesen reagáltak az addig elhangzottakra. Válaszukat kilenc egységbe tömörítették – szinte teljesen ugyanúgy, mint Zsigmond László – és valamennyi hozzászóló kritikájára reflektáltak.¹⁵¹

A periodizáció kapcsán mindketten fenntartották azt az álláspontjukat, hogy Molnár „revízió” alá vette Engels szakaszolását. Megismételték azt is, hogy a 12. század végétől Mohácsig a magyar középkor története egységes, tehát Molnár korszakolása pontatlan e kérdésben. Második egységben a 13. századi „paraszi osztályharc” kapcsán – főként Pach – visszautasította Székely és Léderer kritikáit, valamint hozzátette, hogy Molnár kötete

helyenként „megfelelkezik” az osztályharc „szükségességéről” a társadalom haladásának említésekor.¹⁵² Továbbra is elvetendőnek ítélték Molnár a rend és az osztály szinonimaként történő használatát.

A parasztság differenciálódása kapcsán „erőszakoltnak” érezték Molnár jogi egység útján történő elkülönítését, szemben az általuk említett gazdaságival.¹⁵³ Mátyás „haladó” és „progresszív” hagyományát továbbra is fenntartották utalva Mőd Aladárra.¹⁵⁴

A legrészletesebben tárgyalt probléma a válaszukban a közép-nemesség kérdése volt.¹⁵⁵ Ebben hangsúlyozták – Mőd kritikájára utalva –, hogy gazdasági és politikai értelemben egyaránt vizsgálták a kérdést. Továbbra is fenntartották azt az álláspontjukat, hogy a középnemesi réteg nem kapcsolódott be az árutermelés gazdasági rendszerébe előbb, mint a főnemesség. A „nemzeti” problematikában pedig cáfolat nem érkezett, csak Molnárt bírálták azért, hogy nem pontosan idézte Engelst és Sztálint a felszólalásában. A parasztháborúhoz hozzátették, hogy a „gazdagparasztság semmilyen körülmények között nem állhatott” a Dózsa-felkelés élén.¹⁵⁶

Utolsó – és egyben legérdekesebb – témafelvetése nem a kötetre, hanem „Győrffy elvtárs hozzászólására” irányult. Mivel Győrffy nemcsak Molnárt, hanem

a két referálót is megróttá, ezért ebben a szakaszban Pach és Karácsonyi is mérleget vontak saját munkájukról. Elismerték, hogy nem kellő mértékben foglalkoztak a referátumaik a módszer és a „pártszerűség” kérdésével. Továbbá nem tértek ki Molnár „iskolateremtő” munkásságának veszélyeire.¹⁵⁷

Alapjában véve két szakmaibb jellegű referátum hangzott el a vitaülés elején, viszont a bírálatok után teljesen más hangvételű beszédet közöltek a második vitanapon. Megszaporodott a beszédükben a Sztálinra („mint zseniális útmutatóra”) történő hivatkozás,¹⁵⁸ Molnár ideológiai alapon való kritizálása.

Molnár Erik válaszában kifejtette, hogy félreértették a társadalomtörténeti jelzőt, amit ő nem kutatási módszerként értelmezett, hanem magának a témának a tárgyát takarja. Hangsúlyozta, hogy olyan tényeket kértek rajta számon, ami a kötetnek nem képezte a részét (pl. „az orosz nép szerepe a magyar tatárjárás kapcsán”). Ezzel együtt nem kérhető számon rajta az eseménytörténeti megközelítés sem.¹⁵⁹

A pártosság kérdését Molnár (is) rendkívül „fontosnak” tartotta.¹⁶⁰ Az ezirányú értékelésmód az olvasatában nemcsak a korábbi marxista történetírók által kidolgozott tételek visszaadására szorítkozik, hanem a marxista

¹⁴⁹ Uralnisz, Borisz Cezarevics: *Népességnövekedés Európában*. Moszkva, OGIz-Gospolitizdat, 1941. (eredetileg: Uralnis, B. T.: *Rost nasele-niia v Evrope: opyt ischisleniia*. Moszkva, OGIz-Gospolitizdat, 1941.)

¹⁵⁰ Otta István hozzászólása i. m. 80.

¹⁵¹ Karácsonyi Béla és Pach Zsigmond Pál válasza. MTAK Ms 4369/35, 81–91.

¹⁵² Uo. 83.

¹⁵³ Uo. 84–85.

¹⁵⁴ Uo. 86.

¹⁵⁵ Uo. 87–88.

¹⁵⁶ Uo. 89.

¹⁵⁷ Uo. 90.

¹⁵⁸ Uo. 83., 86., 89.

¹⁵⁹ Molnár Erik megjegyzései a vitához. MTAK Ms 4369/35, 92–93.

¹⁶⁰ Uo. 93.

módszerrel felülvizsgált történeti tények tisztázására is. Molnár itt megállva kifejezte hiányérzetét, hogy a vitán kevés tényező kritika hangzott el. Győrffy Sándor – szerinte – elterelte a vitát egy személyeskedő, a történészekre fókuszáló irányba.¹⁶¹

Ezután rátért azokra a kérdésekre, amelyek „nem alaptalanul merültek fel” a könyvével kapcsolatban. Az ökonomizmust káros nézetnek minősítette, mivel az mindent háttérbe szorít a gazdasági szemlélettel szemben. Elismerte, hogy több esetben (gazdagparaszság kérdése, Dózsa-féle parasztfelkelés mozgatórugója) beleesett ebbe a hibába.¹⁶² Revidálta azon gondolatát is, hogy a Dózsa-féle parasztfelkelésben a parasztság „haladó”, a nemesség egésze pedig „reakciós”.¹⁶³

Győrffynél, Katónál és Módnál előkerült a baloldali elhajlás „kritikája”. Molnár Pokrovszkijra nézve helyesnek ítélte ezt a kifejezést, viszont magára nézve nem. A magyarországi történetírásban ezt – legalább is a felszólaló szerint – a „nacionalista-sovinisza polgári” történészek között szükséges kutatni. Ezért a teljes munkaközösséget bírálta Molnár, hogy ezt nem ismerték fel kellő mértékben. Kötete ennek a „harcnak” az eszköze volt, más kérdés, hogy Molnár meglátása szerint követett el hibákat a megvalósításban (ti. későbbi korok jelenségeit visszavetítette a múltba).¹⁶⁴

¹⁶¹ Uo. 94.

¹⁶² Uo. 96.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo. 97.

¹⁶⁵ Uo. 99.

¹⁶⁶ Uo. 102.

¹⁶⁷ Uo. 102.

¹⁶⁸ Uo. 105.

¹⁶⁹ *Andics Erzsébet elnök zárszava*. MTAK Ms 4369/35, 106.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ Uo. 109.

¹⁷² Uo. 110.

¹⁷³ Uo. 115.

Kató azon kritikájára, miszerint nem állít senkit a „félretolt hagyomány” helyére, azt válaszolta, hogy „ha nem is fejem azt ki, de ami a könyv szelleméből következik az [...] nem Werbőczy rohadt alakjáról és nem a korrup, szájhős középnemességről van itt szó. Könyvem, a magyar társadalomtörténet hőse [...] a dolgozó magyar nép.”¹⁶⁵ E ponton a vitaülés jelentős mértékben veszített – az addig sem túl szilárd – objektivitásából. A középnemesség esetében még kifejtette, hogy sok szempontból nem jól ítélte meg a korszakban betöltött szerepét és a „legnemzetibb osztálynak [ezt gúnyosan macskakörmök között jegyezték le – K. B.] a parasztságot kell tekinteni.”¹⁶⁶

Összegezve kitért rá, hogy hibája a könyvnek a vita jelenében meglévő „feladatok támogatásának” elmulasztása.¹⁶⁷ Bár hozzátette, hogy egy középkorral foglalkozó munka esetében ez „korlátozott” keretek között végezhető el. Magára nézve „elismerte”, hogy hiba volt „veszélyes [...] járatlan utakon [...] egyedül járni.” Lényeges meglátása, hogy szintetizáló munkákra „kollektíven [kell] vállalkozni.” Molnár önkritikáját azzal zárta, hogy sorba vett néhány történeti kérdést a kötetből és azok állításait finomította (Mátyás megítélése, Dózsa-féle parasztfelkelés „haladó osztály”).¹⁶⁸

A vitaülést Andics Erzsébet elnöki felszólalása zárta február 18-án. Sokatmondó, hogy az eseményt elsősorban „elvi”, és csak másodsorban „tudományos” szempontból tartotta „hasznosnak”.¹⁶⁹ Molnárt kritizálva megjegyezte, hogy a vitában nem hanyagolták el az „elvtársak” a tényeket. Ezzel ellentétben Andics megróttá azokat, akik „rombolónak” és „megosztónak” tartották Molnárt és a könyvét. Utóbbit „jelentős tudományos tevékenységnek” minősítette Andics, sőt hozzáfűzte, hogy a teljes történésztársadalom nem tudott felmutatni olyan munkásságot a „felszabadulás” után, mint Molnár Erik.¹⁷⁰

A konkrétumok kapcsán Andics hangsúlyozta, hogy csak az engelsi periodizáció „helyes”. Ehhez kapcsolódva „súlyos hiányosságnak” értékelte Andics azt, hogy kevés hivatkozás történt Marx ez irányú munkáira. Mindez ott a leginkább tetten érhető – Andics szerint –, ahol a „történelmi szükségszerűség nyilvánvaló.”¹⁷¹ Így tehát egyes osztályok értékelése pontatlan Molnárnál, nem kellően hangsúlyozott az osztályharc minden időszakban, valamint a viszonyulási pontnak nem a nyugat-európai, hanem a kelet-európai népeket „kell venniük.”¹⁷²

Záró gondolatában kiemelte, hogy „nem megengedhető, hogy olyannyira politikai tudomány területén, mint a történelem [...] nem marxista nézetek uralkodjanak”.¹⁷³ Andics bírálta az

„elvtársakat” is a segítség elmulasztása végett, majd hozzátette, hogy „nem is kérte senki segítségét.”¹⁷⁴

A disputa zárásaként azonban Molnár Erik idevonatkozó gondolata idézendő, ami tökéletesen rávilágít az időszak „tudományos” életének mivoltára. A vita „[k]étségtelen, hogy a magyar marxista-leninista történetírás ügyét előrevitte, s ezzel hozzájárult annak a feladatnak a teljesítéséhez, amelyet Pártunk eléje tűzött.”¹⁷⁵

A VITAÜLÉS NYILVÁNOSSÁGA ÉS HATÁSA

A kommunista hatalomátvétel utáni első történészvitának jelentős szerepe volt a hazai tudományos élet formálásában, nem mellesleg meghatározta a szakma arculatát egészen 1956-ig. A tanulmányban nincs lehetőség részletesen foglalkozni a vita mélyreható hatásáról, csupán három kérdést érdemes felvetni vele kapcsolatban. A hatalom hogyan viszonyult hozzá? Mekkora visszhangja volt a vitaülésnek, a szakma és a szélesebb közvélemény miképpen értesült róla? Illetve, milyen hatással volt a vita Molnár Erik szakmai pályafutására?

A tudomány területén is működő cenzúra alatt megjelent kötet inkohereus módon megfelelt a pártérdeknek. 1949-ben a Szikra Könyvkiadó éves beszámolójában illusztris helyre került a könyv, ami a megfogalmazás szerint „külön kiemelés” is igényelt.¹⁷⁶ A kiadás előzményeinél tehát semmilyen ellenérvet nem találunk. Így viszont propagandisztikusabban hatott a róla szóló vitaülés – zárt körben, de aránylag nagy részvétellel –, ami hasonlóságot mutat a lejárató kampányok motivációival.

A KEI Történelmi Munkaközösségének 1950/51-es évek munkabeszámolójában olvasható egy feljegyzés, ami szerint a vita teljes anyagát kiadásra tervezték. Az indok szerint „nagy szükség van [rá]: az egyetemeken, pedagógiai főiskolákon, valamint a történelem tanárok továbbképzésében”,¹⁷⁷ de a kiadására ennek ellenére sem került sor. A feljegyzés közli, hogy Révész Ferenc¹⁷⁸ már a határozat meghozatala után állíttatta le a kiadását.¹⁷⁹

A szakmához és a társadalomhoz tehát kizárólag az 1950-ben, a *Társadalmi Szemle*ben megjelent¹⁸⁰, Györfly Sándor és Pach Zsigmond Pál által írt 13 oldalas beszámoló jutott el. Itt szintén érdemes utalni a KEI 1951-ben kelt munkabeszámolójára, amiben

feljegyezték, hogy a *Társadalmi Szemle* „rég [ti. előző évi] számai beszerezhetetlenek.”¹⁸¹ Ez az írás kronologikusan és tematikusan is hűen visszaadta a vita anyagát, abból kiemelve és értékelve a fontosabbnak ítélt problémákat. Ezen kívül néhány szemlézés jelent meg az ötvenes években a vitáról.¹⁸²

Molnár Erikre nézve megállapítható, hogy a vita sem politikai, sem tudománypolitikai karrierjében nem jelentett törést. A szakirodalomban helyenként felmerül, hogy ezután nem folytatott történelmi kutatásokat, inkább a filozófia(történet) felé orientálódott. Ez ilyen formában nem teljesen igaz, hiszen 1950 után is jelent meg történelmi munkája,¹⁸³ közreműködött az egyetemi tankönyvek megírásában,¹⁸⁴ sőt utóbbi műhelyvitájára őt kérték fel referálónak és bírálónak egyaránt az 1956 utáni időszak kapcsán. Más kérdés, hogy elfoglaltságai miatt nem vállalta az Andics Erzsébettől érkezett felkérést.¹⁸⁵ Hozzátevé, hogy 1951-ben az egyetemi tankönyv I. kötetének periodizációs műhelyvitáján Molnár kötete volt az egyetlen történelmi jellegű munka az előre kiküldött kötelező irodalomban.¹⁸⁶

A példák közül kiderül, hogy Molnár Erik – a súlyos bírálatok ellenére – sem marginalizálódott

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Uo. 105.

¹⁷⁶ Beszámoló a Szikra Könyvkiadó 1949. évi működéséről. Politikatörténelmi Intézet Levéltára (PIL) IV. 301. f. 2. ő. e. 4.

¹⁷⁷ Feljegyzés a Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközösségének 1950/51. évi munkájáról. MNL-OL-M-KS 276-89. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 35.

¹⁷⁸ Révész Ferenc (1912–1985): politikus, író. 1948 és 1951 között a Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Osztály vezetője.

¹⁷⁹ MNL-OL-M-KS 276-89. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 35.

¹⁸⁰ Györfly Sándor – Pach Zsigmond Pál: Vita Molnár Erik: „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig” című könyvéről. *Társadalmi Szemle*, 1950/5, 388–400.

¹⁸¹ MNL-OL-M-KS 276-89. Agitációs és Propaganda Bizottság. 56. ő. e. 35.

¹⁸² Hegedűs Géza: A hónap könyvei. Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. *Irodalmi Szemle*, 1950/2, 23–24. Ezen kívül reklámként megjelent megyei lapokban és különböző nyelvészeti (*Magyar Nyelvőr*) és pedagógiai (*Köznevelés*) folyóiratokban.

¹⁸³ Molnár A *feudalizmus kialakulása... i. m.* 1952.; Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete*. Budapest, Szikra, 1954.

¹⁸⁴ *Javaslat a magyar nép 1526-ig történetének korszakbeosztására és az egyetemi magyar tankönyv I. kötetének tematikájára*. MTAK Ms 4352/34–36.; Domanovszky Sándor könyvismertetései, véleményei: *Gépiratos másolatok, autográf fogalmazványok*. Uo. Ms 4530/40.

¹⁸⁵ *Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadói Iroda Történelmi Munkaközössége levelei Molnár Eriknek*. Uo. Ms 4357/515–516.

¹⁸⁶ Uo. Ms 4357/514.

(Történettudományi Intézet igazgatása, miniszteri poszt) az ötvenes években, továbbra is viszonyításai pont maradt a tudományos életben.¹⁸⁷

ZÁRSZÓ HELYETT

Az összegzés során szükséges jelezni, hogy a tanulmány egy nagyobb kutatási munka alapegysége. Ebből fakadóan – utalva a készülő disszertációra – természetesen az első Molnár Erik-vita feldolgozása még nem minden elemében válhatott befejezetté. A kutató előtt áll az a feladat, hogy feltérképezze a vitaülés kiterjedt hatását, Molnár kötetének a vita utáni életét, illetve az esemény elő- és utózángéjével összefüggő személyes kapcsolatok láncolatát.

Az 1950-ben rendezett kétnapos vitaülés az első volt a marxista történettudomány életében. A Magyar Dolgozók Pártja által létrehozott „tudományos” Iroda keretében működő és e helyen – röviden – bemutatott Történelmi Munkaközösség ezzel az üléssel kezdte meg érdemi munkáját. A szakirodalomban felmerült ok, miszerint ezt pontosan a Molnár-vita miatt hozták létre, a bemutatott források érdemben cáfolták.

A tanulmány céljának tartotta, hogy egyfelől bemutassa a vita teljes anyagát, erre azonban terjedelmi okokból nyilvánvalóan csak kivonatolt formában kerülhetett sor. A másik célmegfogalmazás szerint kísérletet tett arra, hogy a források felhozatalával cáfolhatóvá/megkérdőjelezhetővé váljon az Andics-Mód duó mindenhatósága a vita során. Mint az a vita során kitűnt, a legélesebb kritikák Györffy Sándortól

és Kató Istvántól származtak. Ehhez kapcsolódott ugyan Mód Aladár és a vita végén Andics Erzsébet, de kijelenthető, hogy az érdemi „bírálatok” az előbbi két történésztől származtak.

Szintén megfontolandó kérdéssé vált Molnár Erik vita utáni tudományos tevékenysége. Nem állítható, hogy a disputa gyökeresen megváltoztatta volna a szakmai reputációját. 1950 után is meghatározó szereplője maradt a szakmai-tudománypolitikai életnek. Más kérdés, hogy a vitában felmerült további kutatásokat – ismereteink szerint – már nem végezte el.

A vita során és később az arról közölt beszámolóban emlegett „pokrovszkijizmus-hatás” mindösszesen retorikai, a szovjet mintához való azonosulást kifejező „vád” volt. Molnár Erik történeti nézetrendszere hasonlított Pokrovszkijéra, de mindkettő más környezetben, más körülmények és eltérő múltértelmezés szerint dolgozták ki munkáikat. A tanulmány provokatív címe arra irányult, hogy bizonyítsa azt a tételt, miszerint a magyar történettudomány nemcsak az „eredmények” tekintetében másolta a szovjet történészeket, hanem „az eredményekhez vezető úton is”.

A vitaülés nyitánya volt sok szempontból egy új fejezetnek a történetírás történetében. Rávilágított arra, hogy csak és kizárólag a párt aktuális érdekeinek megfelelő megállapítások kerülhetnek a szakmai nyilvánosság és a társadalom elé. Molnár Erik ökonomista, az engelsi történeti modellt átformáló, az osztályharcot minden esetben belső okokra visszavezető történet szemlélete még vezető

pártfunkcionáriusként sem volt elfogadott a magyar történelmet a németellenes harcok „szakadatlanságát” hirdető fősodorral szemben. Végeredményben azonban nem Molnár került indexre, sőt még csak nem is a munkái, hanem a felfogása, amit bírálói „iskolának” vagy „pokrovszkijizmusnak” neveztek.

Nagymihály Zoltán

Változatok egy Halotti beszédre

Márai Sándor versének születése és fogadástörténetének vizsgálata az emigráció és a személyiségvesztés tükrében

„A magyar irodalom a halotti beszéddel kezdődött. Nem lehetetlen, hogy egy halotti beszéddel ér véget, melyet ez az irodalom önmaga és a magyar műveltség felett kénytelen elmondani.”¹

„Néhány éven át, nagy nyomorúságban, de szabadon élt, amíg végül eltűnt a Mindszenty-per örvényében. Ez az író társam mesélte, hogy amíg a magyar hatóságok kezén volt, a hírhedt fogház pincéiben: durva volt a hang, amelyen beszéltek hozzá, silány volt az ellátás, a börtönökben nagy volt a zsúfoltság és a piszok; de ő, az ember, a személyiség mindvégig úgy érezte, hogy – ilyen siralmas állapotban is – van még. Valahol van egy üggyirat, s azon olvasható egy aktaszám, s ez a szám őt jelenti a világban, személyesen. A pillanattól, amikor az oroszok kezére került, megváltozott a sorsa: az orosz fogdában nem bántak vele rosszul, az őt adott cigarettát, néha pálinkát is, közömbös fásult egykedvűséggel látták vendégül... Mégis, az oroszok kezén soha, egyetlen pillanatra sem tudott

szabadulni a félelemtől, hogy ebben a rendszerben ő, személy szerint, megszűnt, felbomlott, nincsen többé: csak porszem ő, amelyet egy végtelen porfelhőben sodor a szürke sztyeppék felett a keleti szél...” – Márai Sándor mindezt *A másik térfogat* című esszéjében, 1952 elején írta a *Látóhatár*-ban.² Az 1945 utáni magyar emigráció(k) egyik legjelentősebb írója az évek múlásával egyre ritkábban jelent meg az emigráns sajtó hasábjain, idézett folyóiratban ez volt a második közleménye. A következő esztendőben levelet írt a *Látóhatár* szerkesztőinek, amelyben annak az elhatározásának adott hangot, hogy „az emigrációban a nyilvánosság számára nem szólalok meg máshol, mint a könyveimben, vagy – közvetlenül az otthoniaknak címezve mondani valómat – a rádión keresztül”.³ A személyiség és annak elvesztésének folyamata láthatóan foglalkoztatta az ötvenes évek elején (is) – az első, fent nevezett folyóiratban megjelent írása egy költemény volt: a *Halotti beszéd*, amely túlzás nélkül az emigráció történetének egyik legfontosabb

közleménye lett.⁴ A vers szintén e témát kívánta körüljárni, a személyiségvesztés folyamatát nemcsak az otthonra, de az emigrációra is kiterjedve.⁵

E rövid tanulmány a vers keletkezési körülményeit, „szamizdatként”⁶ való terjedését, otthoni és emigráns fogadtatását kívánja bemutatni, a teljesség igénye nélkül, inkább néhány fontos és eddig talán kevésbé hangsúlyozott részletet kiemelve, elsősorban a személyiségvesztés fogalmára fókuszálva.

A VERS ÉS AZ „ELŐJÁTÉK”

Az otthon és az 1945 utáni emigráció kapcsolatainak esetleges épülését szinte teljesen ellehetlenítette a vasfüggöny, a hidegháborús táborok közötti antagonisztikus ellentét. Ahogy Illyés Gyula 1954-ben, a Nemzetközi PEN Klub amszterdami kongresszusán járva beszámolt róla: ő maga is csak személyes kiutazásakor ismerhette meg a *Látóhatár* folyóiratot, annak ellenére, hogy a szerkesztők folyamatosan elküldték címére az aktuális

¹ Márai Sándor: *A teljes napló, 1950–51*. Szerk. Mészáros Tibor, Budapest, Helikon, 2009, 366.

² Márai Sándor: *A másik térfogat. Látóhatár* (Párizs), 1952/1, 3–6.

³ A levelet idézi: Borbándi Gyula: *Nem élünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. Budapest, Európa, 2000, 67–68.

⁴ Márai versét olyan, egymástól gondolkodásban, életkorban és -helyzetben eltérő személyiségek hasonlították hatásában Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verséhez, mint Fenyő Miksa és Csoóri Sándor. Lásd: Fenyő Miksa: *San Gennaro csodatétele. Sándor Márai: Das Wunder des San Gennaro. Látóhatár* (München), 1957/5, [299–303.] 299.; Csoóri Sándor: *A nemzet mi vagyunk. Itt-Ott* (Portland), 1987/3, [12–21.] 16.

⁵ Márai Sándor: *Halotti beszéd. Látóhatár* (Párizs), 1951/5, 5–6.

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban Újváry Sándor könyvkiadó megállapítását: Újváry Sándor: *A delfin visszanezett. Márai versei új kiadásban. Új Európa* (München), 1978/4, 22.

számokat.⁷ A *Látóhatárt* a népi gondolat fiatal hívei alapították 1950-ben: felelős kiadóként és szerkesztőként Borsos Sándor, szerkesztőként Vámos Imre nevét tüntették fel a címlapon, de a folyóirat megindítása inkább valamiféle kollektív cselekvés eredménye volt. Az alapításban részt vett Borbándi Gyula, Molnár József, Mikita István, Pap István és Gál Mihály is. Mindannyian otthon a Nemzeti Parasztpárt tevékenységében – többségében annak másod- és harmadvonalában – vettek részt, és az emigráns parasztpárti pártalapítási kísérlet meghiúsulása után⁸ határozták el egy szellemi fórum létrehozását. Az Illyés által szerkesztett *Magyar Csillagot* és *Választ* éppúgy szellemi példaképüknek tekintették, mint a *Kelet Népet* vagy a *Magyar Utat*, de a Jászi Oszkár-féle *Huszadik Századot* is.⁹

A kommunista hatalom igyekezett az emigrációt valamiféle egységes táborként lefesteni – a konkrét példák és esetek megemlézése helyett inkább az általánosítás és az elhallgatás módszereit alkalmazva. Jellemző, hogy a *Látóhatár* említésére 1956-ig, az emigráció jövődől politikájáról szóló – Kovács Imre

Kijózanult emigráció című írásával¹⁰ induló – vita bemutatásáig nem került sor a magyarországi sajtóban.¹¹ Az otthoniakkal való legális kapcsolattartás gyakorlatilag lehetetlenné vált – ez és az elhallgatás persze nem tette teljesen kizárta bizonyos emigráns anyagok magyarországi megjelenését, és szinte korai szamizdatként való terjedését. Hogy a *Halotti beszéd* milyen körülmények között született, arra jó példát nyújt a *Látóhatár* alapítójának, a '45 utáni emigráció krónikásának, Borbándi Gyulának az évtizedekkel későbbi visszaemlékezése: „A kézirat olyan írógépen készült, amelyen nem voltak hosszú ékezetes magánhangzók, tehát í, ó, ő, ú, ű. A hosszú ékezeteket csak három ú betűre tette, mégpedig a következő szavakban: Krúdy, elmúltak és hosszú. A többit hagyta, úgy, ahogyan az idegen írógépből a papírra ütötte. A *Látóhatár* nyomatos számai¹² is idegen írógépen készültek, tehát Márai verse az említett hosszú ékezetek nélkül került a folyóiratba. Bizonyos szavakat ritkítva írt, másokat – kiemelendő – aláhúzott. A nyomtatott szövegekben mind kurzívval jelentek meg. [...] A kéziraton egyetlen érdemi javítás található.

A gépelt szövegben a 47. sor így kezdődött: »És szerb voltál, litván, román...« Márai a »szerb« szócskát tollal áthúzta és föléje írta: »észt«. A felsornak ez lett a végleges formája.”¹³

A költemény egészen különleges emigráns életérzést és sokak számára a nemzethalál tragikumát jelenítette meg. A vers keletkezési körülményeire jó fogódzót adhatnak Márai naplójegyzetei. A születés idejét ez alapján tehetjük 1950. július 22-e és 26-a közé.¹⁴ Az amerikai érdeklenséget jelképező konzult, aki „gumit rág, zabos, törli pápaszemét / Látnivaló, untatja a sok okmány és pecsét”, naplójában a következőképpen örökítette meg: „A konzul huszonhat-huszonnyolc éves, szőke, rendkívül bárgyú arckifejezésű ember. Lassan és gondterhesen átvizsgálja ügyiratainkat, elismétli az adatokat, amelyek számtalan vizsgálat és kihallgatás eredményeképpen az amerikai hatóságok hivatalos jelentéseiben is ott fekszenek előtte, nagy nehezen megérti, hogy író vagyok – ez láthatóan nem illik az általa ismert mesterségek fogalomkörébe, mert aggályosan és többször elmagyaráztatja

⁷ Borbándi i. m. 2000, 84.

⁸ Erről bővebben lásd: Jegyzőkönyv a Nemzeti Parasztpárt svájci emigrációban élő volt tagjainak a Magyar Parasztpárt megalakításának tárgyában tartott értekezletéről (Wallisellen, 1949. 03. 27.). In: *Ami eddig rejtve volt... Dokumentumok a népi emigrációból, 1947-1953.* Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014, 124-148.

⁹ Borbándi i. m. 2000, 21-22.

¹⁰ Kovács Imre: *Kijózanult emigráció. Látóhatár* (München), 1956/1, 4-11.

¹¹ A vita addigiakhoz képest meglepően tárgyilagos bemutatását lásd: Gáthi István: Új személet az emigrációban I-II. *Magyar Nemzet*, 1956. 09. 02. 5., 1956. 09. 09. 2. A hidegháborús időszak különleges szeletét képezték a magyar nyelvű sajtónak a Jugoszláviában élő magyarság orgánumai. Az újvidéki *Magyar Szó*ban Herceg János író tudósított több részletben salzburgi útjáról. Beszámolt a menekültek sanyarú és kilátástalan sorsáról, és néhány megjegyzést az emigrációról is tett. „Továbbmegyek és a város központjában, Salzach középűs hídjánál megállok egy újságárus bódéja előtt. [...] Aztán meglátom a németországi magyar emigránsok lapját, a *Hungáriát*. Abból is kérek egyet. Az újságárus, egy természetes fiatalember erre feltűnő magyarsággal megszólal: – Jövő héten megjön a *Látóhatár*.” Herceg nem számolt be a különböző orgánumok jellegéről, de egy-két szatirikus és általánosító megjegyzést ő is tett az emigrációval kapcsolatban. A szerző 1956 elején a szintén újvidéki *Híd*ban is foglalkozott a *Látóhatárral*, ekkor már egyértelműen pozitív kontextusban. Jegyzeteiben a budapesti, Írószövetség által kiadott *Csillagot* és a kolozsvári *Igaz Szót* vetette össze a müncheni lappal, a következőképpen összegezve: „Talán mégis a *Látóhatár* irányzatossága a legérthetőbb és elfogadhatóbb. Még akkor is, ha az otthoni viszonyok erőszakolt tagadása nem bír mindig a tárgyilagosság erejével, a nyugati demokráciák forszírozott dicséretének szándéka pedig olykor megrendeltnek tűnik. Hazátlanná vált magyar írók szólnak hasábjain s a honvágy fájdalom sok mindent másként láttat. Fenyő Miksa, Cs. Szabó László, Horváth Béla, Szabó Zoltán és mások írásai mégis közelebb vannak a magyar demokrácia hagyományaihoz, s a magyar írás őszintén ható erejéhez, mint az előbbi két folyóirat közleményei.” Az írásokat lásd: Herceg János: Salzburgi levél II. *Új Szó* (Újvidék), 1953. 09. 07. 2.; Uő: Naplójegyzetek. *Híd* (Újvidék), 1956/2, [161-166.] 164-165.

¹² A *Látóhatár* 1953-ban tért át a nyomtatott megjelenésre.

¹³ Borbándi Gyula: A szövegváltozatok és a kézirat. *Magyar Nemzet*, 1989. 04. 11. 6.

¹⁴ Márai i. m. 2009 *A teljes napló, 1950-51*, 374.

magának, hogy mit írok –, aztán megesküdtet, hogy az igazat mondtam, s átmegegy a szomszéd terembe, ahol egy kisasszony a konzul utasítására nekikezd gépbe írni egy *applicationt*, amely a vízumprocedúra utolsó pillanata. Amikor a kisasszony javában ír, a konzul újra megjelenik és közli, hogy az esetemet újra fel kell terjeszteni kivizsgálás céljából Washingtonba, mert író és újságíró vagyok, s az ilyen gyanús és kétes esetekben csak akkor adhat vízumot, ha Washington új vizsgálatot folytat le. Ez még két hónapig tart – mondja nyugodtan. Megkérdelem, mire voltak akkor az eddigi vizsgálatok, amelyek igazolták politikai előélettem. Vállát vonogatja és elmegy. A kisasszony – olasz – azt mondja, valószínűleg attól fél, hogy írásaim szellem befolyásolhatja az amerikai közönséget. A *bailliókat* – hétéves gyerekeket – ugyancsak ezért küldték vissza a New York-i kikötőből. Bizonyos, hogy bárgyúbb hivatalnokkal, mint ez a suhanc konzul – aki élet és halál felett dönt – még soha, semmilyen európai hivatalban nem találkoztam. [...] Nyilvánvaló, hogy Amerikában, az amerikai rendszerben és az amerikai emberben valamilyen nagy hiba van. A megdöbbenő, hogy a világot semmi más nem »mentheti meg«, mint ez a rendszer és ez az emberfajta.¹⁵ Szintén a *Napló*ban, ugyanebben az időszakban idézte a *Halotti beszédben* említett költsőt: „Nagy titok a magyar nyelv. Itt, idegenben, a magányban,

csodálatosan lehull erről a nyelvről minden sallang. Marad Arany János és Babits. És Krúdy mélyhegedűszava.”¹⁶ De a vers gondolatmenete később is előkerült a naplójegyzetekben. Szót ejtett bennük a kihalt etruszkokról is – a versben az „avar lófejek” társaságában kerültek elő –, akik kapcsán szintén a magyarság jut eszébe: „Magyarországból egy napon nem marad más, mint néhány öreg mázas kancsó és matyó szőttes a bécsi múzeumban.”¹⁷ Még a következő év közepén is visszatért az „ékezetek” kérdésére: „A nevemet már – leveleken, hivatalos alkalmakkal – ékezet nélkül írom. »Koppán a csákány és lehull...« Ezt az ékezetet nehéz lesz még egyszer az életben visszakapni.”¹⁸

Az önvesztés jelensége – melyet tehát éppúgy jellemzőnek tartott otthon, mint az emigrációban – Márait már korábban is foglalkoztatta: 1949-ben Mikes Imre lapjában, a párizsi *Nyugati Hírnök*ben az emigráns sors allegóriájaként Odüsszeuszt idézte meg, egyben saját személyes dilemmáját is megjelenítve. „Két nagy veszély ólalkodik a leleményes emberekre is: az egyik veszély az otthon, a másik a világ. És olyan időkben éltem, amikor nehéz volt eldönteni, melyik veszélyesebb.” Márai a párhuzamok ellenére leszögezte: az „otthon alvók” valószínűleg szívesen cserélnének „fekvőhelyet velem”, és bár az emigránsok számára „a gond és a szükség

állandó útítárs”, vállalni kell azért, hogy a világban képviselni tudják „Ithaka” érdekeit. A fizikai távolság – vélte az író – lélekben valamelyest közelebb is hozta az otthoniakat: „közel vitt ahhoz, hogy az emlékezés tükrében igazabban lássalak benneteket, otthoniakat – s ki tudja, nem-e ez minden igazi, nagy út egyetlen célja?”¹⁹

Nem véletlen, hogy a *Halotti beszéd* már első nyomdafestékre kerülése előtt vitát váltott ki – Borbándi visszaemlékezése szerint a szerkesztőség megosztott volt a kérdésben a költemény túlzottnak ítélt pesszimizmusa miatt: ő és Borsos Sándor végül meggyőzte a főszerkesztő Vámos Imrét, így az megjelenhetett az 1951. szeptember-októberi szám nyitó közleményeként.²⁰ Talán maga Márai is a reménytelennek tételezhető hangulat miatt írta a *Napló* jegyzetei között, 1951. augusztus 9-én: „Nem adom közzé a *Halotti beszédet*. Nincs jogom hozzá.”²¹ A fogadtatásra és erőteljes hatásra jellemző, hogy az Egyesült Államokban megjelenő, hangsúlyozottan baloldali *Az Ember* már október 13-án a következő kommentárral közölte a verset: „*Az Ember* öt levélben kapta meg szerte a világból Márai Sándornak történelmi és irodalomtörténeti jelentőségű alkotását...”. A szerkesztőségi bevezető a költemény hatását Tompa Mihály, Arany János és Gyulai Pál Bach-korszak alatti, nemzeti gondolatot ébrentartó műveihez hasonlította.²² Azt, hogy

¹⁵ Uo. 349–351. Márai esetében Európa elhagyását valamiféle „emigráció az emigrációban” állapotnak tekinthetjük. A kontinenshez és Amerikához való viszonyára itt most nem térünk ki bővebben.

¹⁶ Uo. 361. Krúdy nem sokkal később újra előkerült a *Napló*ban: „Reggel Krúdy: A vörös postakocsi. Nem »honvágy«, amit érzek, csak mély szomorúság. Honvágy csak ott van, ahol vágy van. Krúdy egy halotról beszél. Ez a halott minden, amit szerettem, az én életem is.” Uo. 362–363.

¹⁷ Uo. 417.

¹⁸ Márai Sándor: *A teljes napló, 1952–53*. Szerk. Mészáros Tibor. Budapest, Helikon, 2009, 82.

¹⁹ Márai Sándor: *Levél Ithakába. Nyugati Hírnök* (Párizs), 1949. 07. 06. 1–3.

²⁰ Borbándi i. m. 2000, 42. Márai a *Napló*ban mindezt így örököltette meg: „Különös dolog egy vers. A *Látóhatár* szerkesztője kardoskodik a vers megjelenése mellett...” Márai i. m. 2009 *A teljes napló, 1950–51*, 382.

²¹ Márai i. m. 2009 *A teljes napló, 1950–51*, 378.

²² Márai Sándor: *Halotti beszéd. Az Ember* (New York), 1951. 10. 13. 1.

a vers valóban „közkézen” forgott már ekkor – akár a *Látóhatárban* való közlés előtt (!) – is, Márai naplójegyzetei mellett egyéb körülmény is bizonyítja. A Borbándi által említett szövegváltozatok közül a népnevek felsorolása-kor például *Az Emberben* még az „És szerb voltál, litván, román...” fordulat szerepel.²³ A költemény terjedését a szerző maga is konstataulta: „...a *Halotti beszéd* meg sem jelent még, már közkézen forog, Amerikától Párizson át Rómáig leveleket írnak egymásnak olvasók erről a versről, már átment egy nyelvi öntudat vérkeringésébe. Semmi nem tud úgy megmozgatni emberi indulatokat, mint a vers és a zene.”²⁴ A vers fogadtatásáról ugyanakkor keserűen szól: „A *Halotti beszédet* mindenfelé nyomtatják, idézik. Ez lesz az emigráció *Szomorú vasárnap* című kupléja – amely mellett hajdan, Pesten, a cselédek öngyilkosok lettek.”²⁵

Az *Ember* szerkesztőségi bevezetője arról is említést tett, hogy a költemény Magyarországra is eljutott. Évértékelő jegyzeteiben Márai is a vers „az öt világ-rész magyarságát” különösen megérintő hatásról beszélt.²⁶ Az otthoni, spontán megjelenést Lindner Ernő költő verse bizonyítja, aki Brisits Frigyes ciszterci szerzetes, tanár és Herczeg Ferenc író találkozásának keretei közé helyezve a *Halotti beszédet*. „A tanár... alázatosan készült a találkozóra, / de nem felelt... csak kérdezett... s mikor eljött az óra / az író felelt: ... voltam

templomban / gyóntam, áldoztam... / s aztán... elővett egy verset és csendesen olvasni / kezdett / – szemüveg nélkül –, kissé előrehajlott vállai, / a »függönyön túlról« üzent Márai. // A hang megcsuklik és könnyesek lesznek a szemek, / az író keze is megremeg mikor olvassa verse-det: / Aztán csend... véget érnek az ünnepi percek / s a tanár vitte... vitte tovább a verset... // S ezért szorongatom bugyrom, rongyaim és szegény / emlékeim: egy hajfürtöt, fényképet és azt a költeményt, / mert nézd!... most történt... aminél többet ember meg / nem élhet: / meggyónt, megáldozott és megtisztul egy lélek, / egy író sírt mikor olvasta egy költő versét, / s egy pap, egy szónok hitt és vitte tovább a költő lelkét.”²⁷

Persze a magyarországi megjelenés kapcsán nemcsak spontán, de „megrendezett” eseményekről is beszélhetünk: Szabó Pál az *Irodalmi Újságban* foglalkozott a verssel. Felütése szerint „a belőlünk, magyar írókból kisodródott [sic!] sorsok, írások is elgondolkoztatják az embert”, a versből pedig azt olvasta ki, hogy „nagy általánosságban rettenetesen emészti őket a honvágy és az új urak pimaszkodásai”.²⁸ Természetesen az állambiztonság is felfigyelt Márai honvágyának felhasználhatóságára – ez utóbbi kísérlet teljes sikertelenséggel végződött, még a kapcsolatfelvételig sem jutottak el, sőt Amerikába költözése miatt Márai lakhelyének megtalálása is komoly nehézségekbe ütközött.²⁹

A MÁSODIK „FELTŰNÉS”

A *Halotti beszéd* 1954 tavaszán sokak megdöbbenésére hivatalos úton is „berobbant” a magyar nyilvánosságba. Április 27-én a Magyar Rádió *Kilátó* című műsorában (Apáthi Imre színművész tolmácsolásában) hangzott el, május 1-jén pedig a *Művelt Nép* hasábjain látott napvilágot a vers, valamint Tamási Áron ehhez írt kommentárja. Hogy a hatalom pontos célja mi lehetett mindezzel – gesztus vagy csalétek? –, az a mai napig nem pontosan tisztázott. Sipos Levente Tamási-életrajzában maga is több lehetőséget vetett fel: az otthon élő író szeretett volna emlékeztetni emigráns társára, esetleg a *Halotti beszéd* ürügyén kívánta elmondani véleményét az összmagyarság, a nemzet ügyéről, netán a hatalom kifejezett kívánságára írta meg gondolatait. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött dokumentumok alapján a kezdeményezés Képes Gézától, a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjétől indult, aki egy héttel a közlés előtt kért Tamásitól kétoldalmi prózai írást Márai verséről. Sipos idézi Hartai László, a Rádió hivataligazgatójának magyarázó feljegyzését Komócsin Zoltánhoz, az MDP Agitprop osztályának vezetőjéhez, amelyben jelezte, hogy a közlés előtt egyeztetett Veres Péterrel. A közlést a következőképpen indokolta: „Márai írása megmutatja, milyen talajtalanná válik az író, aki hazájától elmarad. [...] Az Írószövetség vezetőjével

²³ Uo.

²⁴ Márai i. m. 2009 *A teljes napló, 1950–51*, 382.

²⁵ Uo. 412.

²⁶ Uo. 436.

²⁷ A verset utánközölte és további adalékokkal szolgált a *Kassai Figyelő* 2005. decemberi száma: Mező Péter: Gondolatok Márai verse kapcsán. *Kassai Figyelő*, 2005/12, 18. A verset kötetben lásd: Lindner Ernő: Levél Márai Sándorhoz. Egy vers margójára. In: Uő: „Így éltünk”. *Napló versekben*. Szerk. Szemenkár Mátyás. Budapest, Szemimpex, 2002, 261–263.

²⁸ Szabó Pál: Könyvek sorsa. *Irodalmi Újság*, 1952. 02. 14., 2.

²⁹ Részletesen lásd: Csorba László: Egy polgár sétái a Vergilius-parkban. In: *Szolgáltatatom ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Budapest, Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, [103–119.] 116–119.

az írások leközlése előtt a közlés módjáról konzultáltunk.”³⁰

A *Látóhatár* szerkesztősége reakcióképpen az eredeti verset, Tamási válaszát és Márai viszonzó válaszát is közölte 1954 júliusában, az otthonnal való minőségi dialógus kibontakozásának lehetőségét látva az akcióban. Márai verse a szerkesztőség bevezetője szerint „egy nagy magyar író megrázó vallomása a száműzetésben az elnyomott népről, az elveszett hazáról és a kietlen sorsról”, Tamási válasza pedig „az otthon szavának” megszólalása.³¹ Tamási veretes nyelven megírt prózájában a remény hangjait kérte számon Márain és rajta keresztül azt kérte az emigrációtól, a bárhol magyar nyelven alkotóktól, hogy a reményt jelenítsék meg. „Bizony, nem egyedülvalók vagyunk, hanem valamiféle szerves egységhez tartozunk: Versed szavai szerint egy családhoz, melyek a nyelvén szólunk. Ennek a családnak országföldje van, s ha most kevesebb is, mint a nagy bűnök előtt, annál édesebb ez a föld. Történelme van, mely, ha gyakran szerencsétlen volt is, de hősi volt és önzetlenségében költők tollára méltó. Irodalma van, mely nyelvi társtalanságában a mesék pazar színeiben lüktet... Halottai

vannak, kiknek a neve nem »számadat«, hanem csillagok a földalatti égen. Élő népe van, mely munkával és az erkölcsi érzék örökségével keresi a boldogulás útját; s álmai vannak, amelyek nem a »zsványoké«, mint ahogy versedben írod, hanem a jövődöé. [...] Bárhol vagy és bárhol vannak a többiek, akik a magyar nyelv családjába tartoztok: ne a gyász színeit lobogtassátok felénk, hanem teljetek el annak a reménységnek erejével, melyet erről a földről az egész nép az élet természetes vágyával küld a világba. Igen, mi ezt küldjük a világba, amelyről hisszük, hogy nagy vajúadások között megtisztulni és egyé lenni törekszik.”³²

Márai a *Látóhatár* hasábjain válaszolt, ezúttal prózában. A remény üzenetének számonkérése kapcsán emlékeztetett a kronológiai sajátosságra: a verset három évvel korábban írta, azóta a világhelyzet több bizakodásra adhat okot. Mindezt azonban nem a magyarországi változásokban, inkább a nyugati világ újfajta hozzáállásában látta. Tamási írását – ha finoman megfogalmazva is, de egyértelműen – valamiféle otthoni hatalmi érdek kiszolgálásának tekintette. „Amíg az írók odahaza hallgattak, vagy kényszeredetten mellébeszéltek,

aggódtunk értük. De most, mikor az otthoni hatalom taktikája megparancsolja nekik, hogy a szabadság ígét hirdessék, aggodalmunk növekszik. [...] Néha Jákobé a hang, néha Ároné, de a kéz, amely a mikrofont igazítja, mindig Ézsaué.”³³ Tény, hogy Tamási írásán kívül számos – természetesen teljesen más színvonalú – „válasz” született a *Halotti beszédre* otthon – ahogy Márai utalt rá: „Nyilván elrendelték otthon a kommunisták ezt a koncertet: így bizonyítják, hogy aki elmegy hazulról, elsovad a honvágytól. Ez részben igaz is; de annak, hogy elmentem hazulról, a kommunisták voltak okozói. Ha ők nincsenek, ma nincs honvágyam.”³⁴ Vadász Frigyes az *Esti Budapestben* írt cikkében egyenesen úgy vélte, „a hitvány patkányok módjára” elsőkötött íróknak nem kellene szereplési lehetőséget biztosítani.³⁵ Nemes László az *Irodalmi Újságban* pedig azt nehezményezte, hogy Márai „az atomerővel fenyegeti a béketábor országait”.³⁶ Márai mindezek kapcsán leginkább arra figyel fel, hogy a vers felvezetéseképp egy helyütt szerkesztői üzenetben kellett bemutatni őt az olvasóknak, azaz „él már egy nemzedék, amelynek fogalma sincs, hogy író voltam”.³⁷

³⁰ A dokumentumokat idézi: Sipos Levente: *Tamási Áron. Élet- és pályarajz*. Budapest, PIM, 2011, 170–171.

³¹ Vita a hazáról. *Látóhatár*, 1954/4, 193. Érdemes emellé helyezni a budapesti *Művelt Nép* rövid bevezetőjét, amelyet Márai és Tamási írása elé helyeztek. Szerintük Márai „temetőrögként dobbanó sorai” jelentik a gyászt és a fekete színt, amelyre Tamási képviseli jelenti a „fehéret” és a „ragyogó reménységet”. „Két magyar író beszél a hazáról, hozzátennivalónk itt nemigen akad. Két magyar író. Mert az is, aki halotti beszéddel temeti magát a messzi idegenben – itthon nem »okmány«, »pecsét«, vagy »szám egy képletben«. Szava, amely az idegen világban csak kusza hangok, egyenetlen sorok, betűk halmaza – értelmet nyer a »család nyelvén«: költemény. Költemény: többet mond, mint maguk a szavak. Sokkal többet, nekünk. És – különösképp – mást is, egészen mást, mint maguk a pusztá szavak mondanának. A hazáról beszél, a hazáról tesz a tagadásban is hitet.” A hazáról. *Művelt Nép*, 1954. 05. 01. 5.

³² Tamási Áron: Válasz Márai Sándornak. *Művelt Nép*, 1954. 05. 01. 5.; Kedves Márai Sándor! *Látóhatár*, 1954/4, 195.

³³ Márai Sándor: Válasz Tamási Áronnak. *Látóhatár*, 1954/4, 196–197.

³⁴ Vagy ugyanez alig több mint egy hónappal később: „A *Halotti beszéd* körül most a kommunisták egyfajta cigányzenét szerveznek, otthon és a világban. Azt akarják bizonyítani a versből, hogy »így jár az, aki elmegy hazulról«. Az igazság, hogy valóban »így jár«, de ők, a kommunisták tehetnek arról, hogy el kellett menni hazulról.” Márai Sándor: *A teljes napló, 1954–56*. Szerk. Mészáros Tibor, Budapest, Helikon, 2009, 116., 127.

³⁵ Vadász Frigyes: A hazáról. *Esti Budapest*, 1954. 05. 21. 3.

³⁶ Nemes László: A nagyvilágon e kívül... *Irodalmi Újság*, 1954. 08. 14. 1.

³⁷ Márai i. m. 2009 *A teljes napló, 1954–56*, 120. Márai konkrétan a Petőcz Miklós győri költő *Ütközőben* megjelent költeményéhez írt bevezetőre utalt. Petőcz Miklós: Válasz Márai Sándornak. *Ütköző* (Győr), 1954. 05. 29. 3. E gondolat szintén jóval korábban foglalkoztatta már. A fent idézett, *Levél Ithakában* című írásban ugyanezt a következő allegóriával írta le: „Hűséges marad-e Penelope? S megismer-e, ha egyszer eléje állok? És az akhájok, [...] hogyan felelnek az új uraknak, a betolakodott prédakérőknek, akik zsákmányosztó Pallas kegyéből hevernek nyoszolyánkon és két pofára lakomázzák azt, ami a miénk, otthonmaradt és idegenbe szakadt akhájoké?

A *Látóhatár* – bár természetesen közölte a választ – és a hozzá közelállók köre nem igazán azonosult Márai reakciójával, azt a párbeszéd lehetőségének elutasításaként értelmezte. Borbándi visszaemlékezésében úgy emlékezett: „Márai válasza sok helyütt – a *Látóhatár* szerkesztőségében is – vegyes fogadtatásban részesült. Némelyek szemében nem tetszett helyénvalónak, a témához és az ügyszökhöz illőnek, két nagy íróművész eszmecseréjéhez méltónak atomerőt, berlini légihidat, koreai háborút, genfi tanácskozásokat, a védekezés cselekvő arcvonalát emlegetni...”³⁸

SABLONOKON TÚL

A legérdekesebb, legszínvonalasabb és legőszintébb válasz – a Kárpát-medencét tekintve legalábbis mindenképpen – a határokon kívülről érkezett, a felvidéki magyarság élő klasszikusától, Fábry Zoltántól, akire óriási hatást gyakorolt Márai költeménye, amely szerint „sikoltó és elfuló jajszó, az elszakadtság elégiája, a honvágy torokszorító könnye, a fuldoklás, hullás segítségvárásban kimerült letargiája, az elhagyottság, az elárvuatlanság, a reménytelenség meztelenül didergő vádrealitása. Ez a vers a magyar emigráció halálshíve és elmarasztalása.”³⁹ Fábry írásában felidézte, hogy Márai nevének említése eddig „nem volt megengedve, neve az elvetettség íratlan listáján állt”, ő maga azonban „a magyar szellemélet egyik saroktényezőjeként kezelte”. Nem csalódott: „Márai embersége, magyarsága, európaiassága, hitele” vizsgázott: „aki

így tud haldoklani, aki ilyen világmutatón és vádlón és fájón tud temetni, azt nem szabad elföldelni, de életre bátorítani”.⁴⁰

A kapcsolatfelvétel és az arra való reakció természetes módon az emigrációt is megosztotta. Voltak, akik a hatalom „trójai falovaként” gondoltak az otthoni megjelenítésre és az arra adott reakcióra. Az emigráció egyik legnépszerűbb írója, Cs. Szabó László az *Új Hungáriában* egyértelműnek tekintette, hogy Tamási Áronnak az újbóli megszólalás lehetőségét és Kossuth-díját kellett „megszolgáltatni” e levél megírásával. Szerinte ugyanakkor a székely író „csodát művelt: méltósággal és kerek mondatokkal nem mondott semmit”. Cs. Szabó Márai versbéli helyzetértékelésével is vitába szállt: szerinte az emigrációs lét és a nyugati világ hozzáállása nem érdemli meg azt a negatív hangot, amelyet az író megütött. „Mostoha körülmények között ugyan, de szabadabban a magyar szót ritkán lehetett leírni papírra, vagy elmondani a mikrofon előtt, mint néhány esztendő óta a vasfüggönytől nyugatra. Erre a szabadságra vágytunk egy fél életen át, nem idegenben persze, hanem a szülőföldön.” Az írás vége pedig egy ismét Tamásihoz szóló, szívből jövő üzenet: „Él a haza sértetlenül a messze szakadt szívekben, édes Áron. S a szeretet bizonyítására nem kell hazug kis hőskölteménykét írni nem létező partizánlányokról, nem kell a nótában Rákóczi és Kossuth nevéhez gyalázatul Rákosi Mátyásét is odaénekelni. Még csak be se hunyom a szememet s tisztán látom a tornácos házat Farkaslakán, testvéredet, Ágnes

a küszöbön, oldalán a sógort, félrevágott kalappal s a kilenc kis unokát libasorban, egymás vállát fogva, a lányok hetykén, a fiúk megszeppenve, ahogy ez már szokott lenni, amíg a fiúk megtanulják a bicskát forgatni. Nem kell félni, Áron, jó helyen van a haza a magyar író szívében, akármerre jár a világban.”⁴¹

A sydney-i *Dél Keresztje* állásfoglalása túlzottan bizakodónak nevezte Márai viszonzását, elismerve, hogy Tamási írása a hatóság akaratával szemben valóban nem jelenhetett volna meg. A cikk a helyzet számos érdekes vetületére rámutatott. Kérdésesnek nevezte például, hogy az otthoni kormánykörök mit értenek „kiegyezés” alatt: csupán az emigránsok „bűneinek” megbocsátásáról van szó, vagy azoknak az állapotoknak a megváltoztatásáról is, amelyek miatt azok elhagyták az országot. Az írás szerint csak az utóbbi jelent valódi kiegyezést. „A kormány ebben az esetben felismeri, hogy az emigráció engedményt tesz azzal, hogy eddigi ellenzését feladja és késznek mutatja magát bizonyos együttműködésre; s cserébe maga is megfelelő engedményeket tesz. A kiegyezés ebben a formában azon múlik, hogy meddig kész a hazai kormány elmenni azért, hogy az emigrációt, mind a külföldit, mind pedig a beföldit, mely a falvakban és városokban néma ellenkezést tanúsít, megnyerje magának. Ferenc József és Deák Ferenc kiegyezése, noha a '48-as emigrációnak csak egy részét bírta hazatérésre és együttműködésre, elég engedményt jelentett az osztrák császári korona

Alkuszna-e a kérelemmel, vagy megőrzik lelkükben a hűséget minden iránt, amiért élni érdemes Ithakában? [...] A nevem nem írom ide, mert nem tanácsos. És ki tudja, élnek-e még akhájok, akik emlékeznek a nevemre Ithakában?” Márai i. m. 1949, 3.

³⁸ Borbándi i. m. 2000, 82.

³⁹ Fábry Zoltán: Emberek, könyvek, jegyzetek. *Fáklya* (Pozsony), 1954/6, [16–21.] 19–20.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Cs. Szabó László: A hazáról. *Új Hungária* (München), 1954. 06. 04. 3.

részéről ahhoz, hogy a magyar népnek és a magyar nemzetállamnak egy kivételesen virágzó időszaka kot biztosítson.” Az írás ugyanakkor – az emigráció szemzőgéből figyelve – azt is megállapította, hogy az, „szemben az otthon maradókkal, abban a kivételesen szerencsés helyzetben van, hogy bármiféle nyílt vagy burkolt kiegyezési tárgyalás során szabadsága veszélyeztetése nélkül emelheti fel a szavát ez ellen, s hangsúlyozhatja, hogy a népfelség elve s az azzal kapcsolatos alapvető egyéni szabadságjogok a jövőben nagyobb helyt kell, hogy kapjanak.” Ebben az értelemben – állapította meg a színvonalas elemzés – Márai a magyar és minden emigráció hivatásával összhangban válaszolt. A lap azt is jelezte, hogy szívesen ad helyt és nyilvánosságot a probléma további megvitatásához – erre azonban nem került sor.⁴² Az írás első és második része közötti ellentétet – vagy egyszerűen más szempontú vizsgálatmódot – magyarázza, hogy a név nélkül, tehát tulajdonképpen szerkesztőségi álláspontként megjelentetett szöveg két része két különböző személy álláspontját tükrözte: az első a korábban a külügyminisztériumban dolgozó, kisgazdapárti Ravasz Károlyét, a második a közgazdász Jászay Antalét. Mint Ravasz Borbándi Gyulának küldött levélből kiderül: a szöveget Jászay fogalmazta meg, Ravasz véleményét is ismertette. Utóbbi a hivatkozott levélben nehezményezte, hogy a *Látóhatár* nem közölt egy általa

írt, ugyanakkor mások egyetértésével is találkozó írást Márai és Tamási vitájáról. Ahogy fogalmaz: „Jászayval hat órát vitatkoztunk a Márai–Tamási-ügyről, minthogy nem tudtam meggyőzni, őt nem is kértem meg, hogy csatlakozzék a levélhez. Azonban hét-nyolc adelaide-i, melbourne-i és sydney-i barátunk, mind nagyjából velünk egy korúak, és olyanok, kik szerepet vittek a magyar politikai vagy közigazgatási életben 1945 után, felhatalmaztak, hogy közölhessem Veled, hogy a levél az ő nézetüket is száz százalékig kifejezi.”⁴³

A kétféle állásponttól eltérő és egyben üdítő színfoltot jelentő írás volt Ajtay Miklósa a párizsi *Ahogy Lehet*ben. A szerző szerint a „rab” és a „bujdosó” párbeszédében mindkettő indokolatlanul pozitív és bizakodó. Tamási „börtönörök által megkövetelt optimizmusára” – melyből a titkos zengés azért kihallható – Márai „Amerika opitimizmusával” válaszolt, amely azonban egy Európa és így a magyarság számára szintén távoli és nehezen érthető bizakodás. A valódi út nem lehet más, mint „a magyarság óriási Géniuszából” meríteni – hiszen „az idegen optimizmusok alatt, a rákényszerített vagy önként felvett frázisok mögött, Tamási Áron és Márai Sándor lelke továbbra is az ő örökre-elkötelező, magyar-alkotásokra készítő sugalmazását hordozza”. A „különös magyar párbeszéd, magyar pörlekedés” nem feledtetheti, hogy „az igazi”, a *maradandó* élmény a *Halotti beszéd*, „a pörlekedés

szavait szétszórja a szél”. Ajtay írása a „rab” és a „bujdosó” egymást kiegészítő párbeszédében a „börtönné vált haza” és a „hazátlan szabadság” ellentétét is napvilágra hozta.⁴⁴ E gondolati struktúrában említendő meg a fent idézett *Dél Keresztjét* szerkesztő Nagy Kázmér Tamási Áronhoz írt magánlevele, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy az otthoniak – a Kárpát-medencét tekintve, mint láttuk, Fábry Zoltán kivételével – rosszul értelmezték a *Halotti beszédet*: Márai nem a nemzet és az otthon, hanem az emigráció temetését tartotta: „Válaszod éppoly döbbenetes volt, mint a – vers. Úgy éreztem magam, mint az öngyilkos, akinek testétől kiváló lelke félig a testben, félig már az éteri világban látja, hogy a tette hiába való volt. De már nincsen választása. Egy másodperccel elkésett. [...] A koporsóra hulló föld, amit kihallasz Márai verséből, nem somogyi, kunsági vagy szilágy-sági, hanem amerikai márga és ausztrál szik. Ti éltek és az a lüktető csillag akkor is él, amikor azok a bizonyos angol és spanyol papi szavak elhadartatnak sírunk fölött. Beleértve a mai kis sakál ükunokáit is.”⁴⁵ Sokan nem azért emigráltak, mert elvettek tőlük valamit, hanem azért, mert az otthoni kommunisták által felvázolt jövőkép „megdöbbenetete a rossz idegzettel megvertetek”. „A mi végzetes tévedésünk az volt, hogy valamilyen mennyei szabadságról álmidoztunk: messze a hazától kellett rájönni, hogy a szabadság csak megkölte

⁴² [Jászay Antal]: Mit ér a magyar – ha emigráns?! *Dél Keresztje* (Sydney), 1954. 08. 01. 3.

⁴³ Ravasz Károly: *Levél Borbándi Gyulának* (Vaucluse, 1954. 11. 08.). Regensburgi Egyetem Magyar Intézete, Borbándi Gyula hagyaték, Levelezés, 1954–1957, 1. dokumentum. (A dokumentum felhasználása kapcsán köszönöm Baumgartner Bernadette és a Regensburgi Egyetem Magyar Intézetének segítségét.)

⁴⁴ Randolph Robban [Ajtay Miklós]: A rab s a bujdosó párbeszéde. Tamási Áron és Márai Sándor üzenetváltása, *Ahogy Lehet*, 1954/8–9, 18–19.

⁴⁵ Nagy Kázmér: Levél Tamási Áronnak (Sydney, 1954. 06. 13.). In: *Zeng a magosság. In memoriam Tamási Áron*, Szerk. Tamás Menyhért. Budapest, Nap, 1997, 204–206.

erő. Kötelék nélkül erőtlen holt-vízzé, tocsogóssá válik.”⁴⁶

„VISSZA AZ ÉKEZETEKET!”

„Micsoda bűvöletben éltünk mi? Nyugat, a Nyugat – lihegtük. Igen, volt egy Nyugat, amely nevelt. Még ismertem, emlékezem reá. De ez a Nyugat – kontinensről beszélek! – milyen jogon kényszeríthet engem arra, hogy fogyatékosági érzéseim legyenek? Sem szellemi, sem morális joga nincs többé erre. Tudom, a mi nagy adósságunk a világgal szemben: morális adósság. Babitsról és Kosztolányiról akarok nekik beszélni: s még sokáig Endre Lászlót és Szécsényi vágják a fejemhez. Nem joggal... De máskülönben? Hol az a szellemi, vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, a határmentitől, hogy feltétlenül elismerjem és hajbókoljak előtte? [...] Elég volt ebből, menjünk haza. Úgy értem, mind, hosszú időre. Menjünk haza Nyugatról, valóságosan és képletesen. Várjuk meg, amíg megint tanítani kezd. Keletiek vagyunk, ráérünk” – Márai Sándor e sorokat 1947 februárjában, nagyjából másfél évvel azelőtt írta, hogy végleg elhagyta Magyarországot.⁴⁷ Márai már ezekben a naplójegyzeteiben reményét fejezte ki, hogy „egy napon talán kiássák a magyar irodalmat is a nyugatiak: úgy, mint Ur városát; s megtalálják Arany Jánost, a *Toldi*-trilógia hármaskoporsójában, vagy Vörösmartyt, mint egy gepida harcost, teljes fegyverzetben, összes jelzőivel, kelevézzel. A svédek jó

arcehológusok, talán ők egyszer megtalálják Krúdyt, Tóth Árpádot, az irodalom kőkorszaki rétegei alatt, kissé zölden. Ráérünk.”⁴⁸

Az író emigrációját nem valamiféle Nyugat iránti rajongás – mindez persze nem zárta ki az európai kultúra iránti lelkesedést –, hanem az otthon kiépülő kommunista diktatúra elviselhetetlen szellemtelensége okozta. A *Halotti beszéd* későbbi gondolatsora – a föld alól kiásott magyar irodalomról, Arany Jánosról, Toldyról, Krúdyról – már ekkor, emigrációja előtt készen volt. És megmaradt 1956 után is. *San Gennaro vére* című, először németül megjelent kötetében (*Das Wunder des San Gennaro*) 1957-ben még mindig az elszemélytelenedés veszélyét tekintette az emigráns legfontosabb problémájának. „Ezeknek az embereknek már nincs más veszténivalójuk, csak a személyiségük. [...] S amikor megértik, hogy előbb elvesztették az otthonukat, a rokonaikat, a hazájukat és az anyanyelvüket, s most, künn a világban, elvesztik a személyiségüket, különösen és meglepően idegesek lesznek. Egy napon megérti, hogy már nincs nevük sem...”⁴⁹ És a személyiség megtestesítőjeként ismét megjelenik a – mint Borbánditól tudjuk, külföldi írógéppel írt – *Halotti beszéd* névről lehulló ékezeete. A regény olasz tisztje nem véletlenül értetlenkedett: „Volt egy írógépe, a hazájabeli betűkkel. Különösek ezek az emberek – mondta. – Mind ragaszkodnak az ékezethez. [...] Ezek az emberek, akik mostanában a vasfüggöny mögül jönnek,

mind ragaszkodnak az ékezethez. Bagnoliban, a hivatalokban, ahol kiállítják az okmányait, kiabálni kezdenek, hogy adják vissza nekik az ékezetet. Úgy látszik, ezekben az országokban az ékezet fontos. Mindenféle jel és ékezet van a nevükön, az irataikban, a magánhangzókon, sőt a mássalhangzókon is van ékezet. Vagy olyasféle jel, mint az ékezet. Külön ékezetük van a magyaroknak, aztán a románoknak, a cseheknek és a lengyeleknek. Ehhez ragaszkodnak. Láttam Bagnoliban egy cseh ügyvédet, aki izgatottan járt fel és alá a folyosón, mikor megkapta a vízumot, vissza akart menni az amerikai konzulhoz, mert a névre nem tették fel az ékezetet. Azt hitte, ez fontos. Úgy látszik, már nincsen semmijük, s egy napon feleszmélnek, hogy ékezet nélkül nem egészen azok a világban, mint voltak régebben, amikor még ékezetük volt.”⁵⁰

„Őrizd eszelősen néhány jelzövet, álmodat” – írja a *Halotti beszéd* szerzője. E figyelmeztetés aligha csak az emigrációban élőknek, de az otthon szenvedőknek is szólt. Azoknak, akikhez Márai Sándor – a világpolitika alakulása folytán – hiába tervezte a visszatérést.⁵¹

⁴⁶ Uo. 204.

⁴⁷ Márai Sándor: *Napló. Magyar Nemzet*, 1947. 02. 16. 3.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Márai Sándor: *San Gennaro vére*. Budapest, Helikon, 2004, 133.

⁵⁰ Uo. 126.

⁵¹ A már idézett, *Levél Ithakából* című írásában, emigrációja legelején konkrétan így fogalmazott a jövőbeli találkozás kapcsán: „Ha egyszer eltakarodtak a kérők, és hazatérünk rozoga tutajunkon mi, a vándorok: hogyan szólunk majd egymáshoz, eltávozottak és otthonmaradtok? Tudunk-e jó lélekkel egymás szemébe nézni?” Márai i. m. 1949, 3.

Nagy Dóra

A bíráló bírálata

Sára Sándor *Cigányok* című dokumentumfilmje és az arra adott kritikai reakciók

1956 után mindent új alapokra kellett helyezni. Már nem lehetett ott folytatni, ahol a forradalom előtt tartottak. Az október végi, november eleji események olyan mély nyomot hagytak a magyar társadalomban, amelyet nem lehetett nem figyelembe venni Kádár Jánosnak és körének. A hatalomnak a szabadságharc leverését és megtorlását követően arra kellett helyeznie a fókuszot, hogy megszilárdítsa és legitimálja a rendszert. Ehhez szüksége volt a kultúrára, azon belül a filmművészetre. „A Politikai Bizottság véleménye szerint a Központi Bizottságnak a művészetek közül elsősorban a filmművészettel kell foglalkoznia, mert tömeghatását tekintve ez a legfontosabb.”¹ A hatalom részéről teljesen érthető, hogy új alapokat és irányokat szabtak a filmirányításnak, filmgyártásnak, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy mi a helyzet az alkotói közeggel. Az teljesen természetes, hogy megvoltak a rendszert támogató és kiszolgáló rendezők, forgatókönyvírók, színészek stb. Mi történt viszont azokkal az alkotókkal, akik részt vettek valamilyen módon az 1956-os forradalomban, és akik nem voltak az újonnan kiépülő

rendszer támogatói? Hogyan viszonyultak ők a hatalomhoz és hogyan tudtak alkotni egy olyan közegben, melyet nem fogadtak el, sőt egyenesen ellene voltak? Milyen utat választottak? Milyen lehetőségeik voltak? Milyen hatást tudtak gyakorolni a társadalomra, és milyen nyomást a hatalomra? Jelen tanulmányban egy lehetséges választ adunk a felsorolt kérdésekre, mégpedig Sára Sándor² operatőr, filmrendező *Cigányok* című nagyhatású dokumentumfilmjének elkészítése és a rendező alkotói filozófiája nyomán.

Sára Sándor megkerülhetetlen alakja a magyar filmművészetnek. Olyan alkotó volt, aki nem félt attól, hogy a korszakban tabunak számító témákról kendőzetlen őszinteséggel beszéljen. Filmes filozófiáját két gondolat határozta meg leginkább. Az egyik, hogy „kérd számon a történelemtől az embert”,³ a másik pedig: „egy film nem létezik addig, amíg valaki meg nem nézte”.⁴ Ez a szemlélet végig kísérte egész pályafutását, éppen ezért nem véletlen, hogy kamerájának fókuszában a nehézsorsúak álltak. Olyan témákat és élethelyzeteket dolgozott fel és

mutatott be, melyek a hatalom számára nemkívánatosak voltak. Operatőrként 1957 óta készített filmeket, majd 1960-ban bemutatózott rendezőként is, amikor elkészítette a *Virágát a napnak* című kísérleti filmet. Ezt követően, 1962-ben készítette el pályája egyik legmeghatározóbb darabját, a *Cigányok* című rövidfilmet, melyben mehökkentő módon, rendkívül erőteljes képekben, kendőzetlen őszinteséggel mutatta be a cigányság életének nehézségeit. Ez az erőteljes reakciókat kiváltó alkotás volt az, mely a magyar filmgyártás megkerülhetetlen tényezőjévé tette Sára Sándort. Jelen írás a film megszületésének körülményeivel, témájával és az elkészült műre adott visszajelzésekkel, kritikákkal, annak utóéletével foglalkozik. A megértéshez szükséges megvizsgálni a társadalmi és politikai környezetet, a filmgyártást és annak irányításában, a ’60-as évek elején végbement változásokat, valamint a cigánysággal kapcsolatos iránymutatásokat és a film által kiváltott reakciókat. A korabeli írások és interjúk mellett két írással foglalkozom behatóbban: az egyik Kéri Elemér *Cigányok* című,⁵ *Filmkultúrában* megjelent kritikája, valamint Nemes Károly

¹ Varga Balázs: *Filmirányítás, gyártástörténet és politika Magyarországon 1957–1963*. ELTE-BTK, Doktori disszertáció. Budapest, 2008, 43.

² Sára Sándor (1933–2019), a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, kétszeres Kossuth- és Balázs Béla-díjas magyar operatőr, filmrendező, érdemes és kiváló művész.

³ Sára Sándor dokumentumfilmjei. *A Cigányoktól a történelmi dokumentumfilmekig*. Szerk. Pintér Judit. Budapest, MMA, 2014, 3.

⁴ Elhangzott 2016-ban az 1956-os Magyar Forradalom és Szabadságharc emlékezetére és Morell Mihály tiszteletére meghirdetett XVI. Lakiteleki Filmszemlén.

⁵ Kéri Elemér: *Cigányok*. *Filmkultúra* (19) 1963/4, 27–35.

Visszapillantás a *Cigányokra* című, szintén e folyóiratban⁶ közölt írása. Fontos kiemelni, hogy a dolgozat csak vázlatosan, a film jobb megértése és társadalmi kontextusa végett foglalkozik a filmgyártásra vonatkozó szabályozással, valamint a hatalom cigányokkal kapcsolatos politikájával. Az elemzés fókuszja a film elkészültén, fogadtatásán és utóéletén van, mely által igyekszem bemutatni, hogyan lehetséges az, hogy egyáltalán elkészült, majd pedig kiemelt figyelmet kapott ez az alkotás. Az írás célja, hogy ezt az esetet kiemelve jobban megértsük a kádári Magyarország filmkultúrával kapcsolatos politikáját, annak gyakorlati vetületeit és társadalomban való manifesztálódását.

A FILMIRÁNYÍTÁSBAN VÉGBEMENT VÁLTOZÁSOKRÓL ÉS A BALÁZS BÉLA STÚDIÓ SZEREPÉRŐL

1956-ot követően a hatalomnak szüksége volt legitimációjának megerősítésére. Ennek egyik alapvető eszközének a filmet tartották. Az MSZMP 1958 nyarán tette közzé a *Művelődéspolitikai irányelveit*.⁷ Ebben ugyan nagyobb teret adtak az alkotóknak, ugyanakkor a hatalom is egészen más eszközökhöz nyúlt, mint korábban. Úgy tartják, hogy egy sokkal liberálisabb filmirányításról beszélhetünk, ami a Rákosi-korszakhoz képest igaz megállapítás, de ez nem jelenti azt, hogy az alkotók szabadon készíthették a filmjeiket. Egy nagyon tudatosan megszervezett, stratégiai fontosságú művelődéspolitikáról beszélhetünk, mely látszólag szabadon engedte

A film plakátja. Fotó: NFI/Máté András

az alkotókat, de rengeteg gátat szabott, különösen arra vonatkozólag, hogyan jutnak el a filmek a nézőkig. Aczél Györgyék nagyon jól mérték fel, hogy az alkotókat nem szabad meggátolni abban, hogy filmeket készítsenek. Erre megvoltak a különböző, állami irányítású platformok, melyek mellett teret kapott a fiatal, kísérletező kedvű filmeseket tömörítő Balázs Béla Stúdió: „[...] a BBS egyszerre volt struktúráján belüli és kívüli intézmény: a szocialista, állami filmgyártás keretein belül, a játékfilmes stúdióknál azonban nagyobb önállósággal, és azoknál (legalábbis kezdetben és névleg) lazább cenzurális megkötöttséggel működött.”⁸ Az 1958-ban újraszerveződő filmszakmának és politikai irányításnak kapóra jött az alulról szerveződő, fiatal filmeseket tömörítő stúdió gondolata, ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy a hatalom teljesen beállt volna a szerveződés mögé. Figyelemmel kísérte Gerhardt Pálék⁹ megmozdulását, támogatóan nyilatkoztak

az ötletéről és nem gátolták meg a Balázs Béla Stúdió létrejöttét, de nem is támogatták anyagilag. Annyira minimális támogatást kaptak, ami kezdetben nem tette lehetővé, hogy nagyobb volumenű alkotások születhessenek. 1959-es megalakulásakor az alapítók megfogalmazták, hogy a Balázs Béla Stúdióban elsőként vetítésekkel egybekötött vitákat akarnak tartani, a saját munkáik bírálatát szeretnék a középpontba állítani, új külföldi és klasszikus alkotásokat is elemeznek majd, műhelyként működnének, ahol vitákat és filmvetítéseket tartanak, valamint igyekeznek megismerni az új technikákat, hozzá szeretnének járulni a Filmtudományi Intézet munkájához, kapcsolatot kívánnak kialakítani fiatal írókkal és kritikusokkal, valamint módot teremteni arra, hogy kísérleti kisjátékfilmek készüljenek, mert – ahogy fogalmaztak – „a mai magyar szocialista filmművészet tartalmi és formai kifejezésbeli továbbfejlesztését

⁶ Nemes Károly: Visszapillantás a *Cigányokra*. *Filmkultúra* (20) 1963/5, 41–46.

⁷ Bolvári-Takács Gábor: Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete. *Múltunk*, 1995/4., 115–132.

⁸ Udvarnok Virág – Varga Balázs: Variációk egy stúdióra. A BBS megalakulási és a kora-kádári kultúrpolitika. In: *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve*. Szerk. Gelencsér Gábor. Budapest, Műcsarnok, 2009, 15–28.

⁹ Gerhardt Pál Balázs Béla-díjas rendező. Markos Miklós és György István filmrendezővel közösen hozták létre a Balázs Béla Stúdiót.

keressük bennük”.¹⁰ A nagyratörő terveket azonban nem sikerült megvalósítani, időközben az alapítók is elhelyezkedtek máshol,¹¹ és a hatalom, valamint a film-szakma is egyre kritikusabb volt a Stúdió működését¹² illetően. Ennek az lett a következménye, hogy 1960 őszén újjáalakították a Balázs Béla Stúdiót, immáron teljesen felülről irányítottan,¹³ azzal a szándékkal, hogy valóban fiatal filmeseknek teret adó műhellyé váljon, ahol nemcsak lehetőséget kapnak a tehetségek, hanem bizony ideológiai nevelésben is részesülnek.¹⁴ Ebből az következik, hogy a hatalom felismerte azt, hogy szüksége van a negyvenes alkotói korosztály mellett, a Színház- és Filmművészeti Főiskolán frissen végzett pályakezdőkre, akik meg tudják szólítani a filmjeikkel a fiatalabb korosztályt is, ugyanakkor megmutatkozott az az elképzelés is, hogy „nevelőmunkánk szoros kapcsolatot képezzen a fiatalok szakmai tevékenységének segítségével és érdekeik képviselésével.”¹⁵ A fiatal alkotók továbbra is szabadabban készíthették a filmjeiket, kötetlenebb volt az alkotói folyamat, nem voltak tematikai kötelezettségeik, és ezáltal olyan alkotásokat is befogadhattak, melyeket mondjuk a Budapest Filmstúdió vagy más platform élből elutasított. Így lehetett az, hogy az 1957-ben diplomát szerző, de az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt

a filmes érából kiszorított Sára Sándor halhatatlan dokumentumfilmje a Balázs Béla Stúdióban talált otthonra.

A CIGÁNYOK ÚTJA A MEGVALÓSULÁSIG ÉS A FILM FOGADTATÁSA

Sára Sándor földmérőként is dolgozott, illetve a Híradó- és Dokumentumfilm Gyárban helyezkedett el, ahol szigorú felügyelet mellett segédoperatőri munkákat osztottak rá. Sokáig élt az a tévhit a film megvalósulásának körülményeiről, hogy Sára Sándor megrendelésre készítette el a *Cigányokat*. Az valóban igaz, hogy volt egy megkeresés, mégpedig amiatt, mert a Központi Bizottság elkezdett foglalkozni a cigányság helyzetével, ezért a Cigányszövetség¹⁶ felkérte Sík Igot,¹⁷ hogy forgasson valamit a cigányság életéről, mert jó lenne, ha nem csupán írásos anyag, hanem mozgókép is feltárná a helyzetüket.¹⁸ Sík ezt követően kereste meg Sára Sándort, akivel jó kapcsolatot ápolt, hogy segítsen neki elkészíteni a filmet. Sára és Sík készítettek egy 25-30 perces anyagot, melyben életképeken keresztül mutatták be a cigányság helyzetét. Ezt aztán leadták a megrendelőnek, de Sára Sándor elmondása szerint, arról nem kapott információt, hogy mi lett a film sorsa.¹⁹ Ez ugyanis még nem az ikonikus *Cigányok* volt, azt ennek hatására

készítette el Sára Sándor, mert úgy gondolta, hogy itt az ideje, hogy valódi filmet készítsen. Erről így nyilatkozott: „A megszerzett tapasztalatok, és a kezünkben lévő képanyag arra ösztökélt, hogy a dolog végére járjak és igazi filmet készítek. Nem szépelgőt, hanem – mondjuk így – tök realiztát. A végeredményhez hozzásegítettek a végigolvasott népi írók és a gyerekkori turai emlékek is.”²⁰ Ám a dokumentumfilmgyárban nem támogatták az ötletet, így végül a Balázs Béla Stúdióba vitte a rendező a tervet, ahol meg is valósult a projekt. A fentebb említettek miatt a Stúdiónak nagyon jól jött a lehetőség, amit ez a film nyújtott számukra, és így lett végül a *Cigányok* az első dokumentum-rövidfilm, amit itt gyártottak. A film szembement az addig megszokott irányokkal és szabályokkal. Rendkívül őszintén mutatta be a cigányság mindennapjait, kitzásítottságukat és problémáikat; azt, hogy mennyire nem részei a magyar társadalomnak.²¹ A rendező elsőként mutatta be és hívta fel a figyelmet az akkor peremhelyzetű falusi cigány lakosság életének nehézségeire. Sára Sándor nem csupán láttatta a problémát, de szembesítette is a hatalmat azzal, hogy csak a szavak szintjén létezik a cigányság helyzetének megoldása, ám mindez a valóságban már korántsem jelenik meg. Erre szolgálnak a film elején látható újságcikkek: „Az elkülönülés és

¹⁰ Megalakult a fiatal művészek Balázs Béla stúdiója. *Magyar Nemzet*, 1959. 01. 28.

¹¹ Udvarnoky – Varga i. m., 15–28.

¹² A sajtóban több helyen lehetett azt olvasni, hogy „Blamázs” Béla címen illeték a stúdiót.

¹³ Udvarnoky – Varga i. m., 15–28.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. Itt hivatkoznak a *Jelentés a fiatal művészek helyzetéről* című, 1960-ban készült összegzésre. (MOL 288.f.33.cs. 16. ó.e. 1960.10.)

¹⁶ A tanulmány elkészültéig nem sikerült pontosan beazonosítani, hogy milyen Cigányszövetségről lehet szó.

¹⁷ Sík Igor (1927–2012), Balázs Béla-díjas magyar operatőr, a Magyar Televízió örökös tagja. Sík Endre fia.

¹⁸ Borókai Gábor: „Mostantól az Úristen a tábornokunk”. Sajtóban eddig nem publikált életútinterjúval emlékezünk Sára Sándorra. *Válasz Online*, 2019. 10. 10. <https://www.valaszonline.hu/2019/10/10/sara-sandor-bucusu-életútinterju/> (Utolsó letöltés: 2023. 12. 12.)

¹⁹ *Sára Sándor dokumentumfilmjei... i. m.* 2014, 6.

²⁰ Borókai i. m. 2019.

²¹ 1961 körül történt a felkérés, tehát a hatalomnak szándékában állt valamit kezdeni a kérdéssel, Sára Sándor is említi, hogy a Központi Bizottság valóban hozott határozatokat, elkezdtek építeni az ún. C-házakat is, ám maga a probléma nem kapott nagy figyelmet a korabeli közéleti diskurzusban.

az előítéletek ellen”,²² „A cigányok is tagjai a társadalomnak”,²³ „Társadalmi összefogással segíthetjük elő a cigány lakosság problémáinak megoldását”,²⁴ „Az erkölcs és a kultúra nevében”²⁵ – olvashatók a hangzatos szalagcímek. Mindezek mellett egy újságcikk bekezdését is kimerevíti a rendező, mely arról szól, hogy az állami, valamint a gazdasági szerveknek és az egész társadalomnak a feladata segíteni a cigányságot. Ezek után mutatja be a film, mekkora szegénységben, a társadalomból teljesen kiszakadva élnek a cigányok, akikhez ugyan néha ellátogatnak az egészségügyiek, hogy gyorsan megvizsgálják a gyermekeket és megkérdezzék, miért nem esznek rendesen, vagy miért nem járnak iskolába, de amilyen gyorsan jönnek, olyan gyorsan mennek is. Sára Sándor szándékosan a jövőre fókuszál, és miközben hallgatjuk, ahogyan a gyermekek felolvassák fogalmazásaikat arról, mik szeretnének lenni, ha felnőnek, csak az juthat eszünkbe, hogy mégis, hogyan tudják majd megvalósítani az álmaikat. Hogyan lesz ezekből a szerencsétlen sorsú kicsikből tanító, nővér, kovács vagy kalauz? Nagyon megindító alkotás, ugyanakkor rendkívül kényelmetlen szembesülni mindezzel.

A filmet 1962-ben készítette el Sára Sándor, ez év decembereinek közepén tartották meg a premierjét²⁶ az Egyetemi Színpad vitaestjének keretében. Ezen a fórumon részt vett Sára is. A film hatalmas visszhangot váltott ki, nemcsak a filmrovatokban számoltak be róla, de a közéleti sajtó ingerküszöbét is átütötte. A tudósításokban is ez olvasható: „A legnagyobb vitát Sára Sándor nagyerejű dokumentumfilmje, a *Cigányok* váltotta ki.”²⁷ A beszámolók és kritikák is megoszlottak a film értékelését illetően. Volt az a tábor, mely rajongott az alkotásért és bátornak nevezte, mert mély humanizmussal beszél a film nyelvén a cigányság helyzetéről. A másik oldalt azok alkották, akik azt mondták, a film egyáltalán nem fedti le a Magyarországon élő kétszáz ezer cigányt, kiragadott élethelyzeteket mutat csupán be roppant elfogódott módon, torzítva az igazságot. A film körül kialakult megítélést két, ellentétes kritika foglalja össze a leginkább. Kéri Elemér írása jelent meg előbb a *Filmkultúrában*,²⁸ aki szerint: „A film nem a cigányokról szól, mert a mai cigányság sokkal több rétegre tagolódik, mint arra az egyre-kettőre, amelyet a film témájául választ.” Ezt követően a cigányság helyzetéről szóló tanulmányokból²⁹ idéz a szerző, majd kiemeli, hogy a film megmutatja azt, hogy

ez a probléma mindenkire tartozik, és tenni kell azért, hogy együttesen megoldást találjunk. Azért nagyon érdekes ez az írás, mert nem a megszokott kritikai kereteken belül mozog. Egy filmkritika leginkább a film készítőjéről, az alkotás témájáról, annak kidolgozásáról, technikai megvalósításáról és esetleges hibáiról szól. Itt azonban viszonylag kevés szó esik ezekről, és sokkal inkább arról ír Kéri Elemér, hogy a „cigányprobléma megoldása nem más, mint a szocializmus megvalósulásának függvénye és problémája”.³⁰ Sokkal több szó esik a szocialista társadalomról és politikáról, mint ahogyan az egy kritikától elvárható lenne.³¹

Ennek az írásnak a kapcsán, a *Filmkultúra* következő számában közölték Nemes Károly cikkét is, mely ellenpéldája volt Kéri írásának. Nemes egyoldalúsággal, önkényességgel és felszínességgel vádolja írásában Sára Sándort, aki divatos fogásként kezeli az elesettséget. Azt ugyan elismeri, hogy színvonalas alkotásról van szó, de a „művész a jelenség alapos ismeretét a filmművészeti eszközök intenzív, szuggesztív hatású felhasználásával igyekszik pótolni, a felszín mozzanataihoz kapcsolódva [...]”.³² Egyenesen odáig megy a szerző, hogy azt írja, egy játékfilm sokkal jobban tudná megmutatni ezt a témát, mint Sára dokumentumfilmje.

²² Szenes Imre: Az elkülönítés és az előítéletek ellen. Ötezer cigány élete, munkája, gondjai. *Népszava*, 1962. 06. 03., 5.

²³ Hermann Ferencné: A cigányok is tagjai a társadalomnak. Olvasóink írják. *Somogyi Néplap*, 1962. 05. 03., 5.

²⁴ Társadalmi összefogással segíthetjük elő a cigány lakosság problémáinak megoldását. A Hazafias Népfőrdő Csongrád megyei bizottsága mellett működő akcióbizottság üléséről. *Délmagyarország*, 1961. 11. 22., 5.

²⁵ A.J.: Az erkölcs és a kultúra nevében. *Zalai Hírlap*, 1962. 05. 12., címlap.

²⁶ A pontos dátumról a korabeli sajtóhírek alapján tájékozódunk. A *Magyar Nemzet* 1962. december 12-ei számának legalján egy apró tudósítás volt az eseményről *Filmvita az Egyetemi Színpadon* címmel, melyből kiderült, hogy a *Cigányok* premierjét a *Prometheus* és *A fény* című alkotásokkal együtt tartották. Egy hosszabb tudósítás is megjelent az eseményről: Csík István: Fialatok – a fiatalok filmjeiről, Ankét az Egyetemi Színpadon. *Film, Színház, Muzsika*. 1962/2. 1962. 12. 14., 20–21.

²⁷ Uo. 20–21.

²⁸ A cikk végén olvasható, hogy ez az írás nem csupán a *Filmkultúra* számára készült, hanem „a filmművészeti szakosztályban elhangzott vitaindító előadás kivonatatos szövege”.

²⁹ Pongrácz Aladár – Rohánszky Mihály: Néhány gondolat a cigánykérdésről. *Valóság*, 1963/3., 92–97; valamint Turóczy Károly: A cigányság társadalmi beilleszkedéséről. *Valóság*, 1962/6., 71–81.

³⁰ Kéri i. m., 33.

³¹ Uo. 27–35.

³² Nemes i. m., 44.

Nem elég marxista a szemlélet, mert nem bontja ki a lényegét, melyet „csak emberi viszonylatok megmutatásával lehet.”³³ Azért nagyon tanulságos ez a két írás, mert tökéletesen megmutatja azt, hogy Sára Sándor filmje milyen társadalmi visszhangot váltott ki. Nem pusztán arról volt szó, hogy itt egy fiatal, tehetséges filmes, aki készített egy csodálatos vagy kevésbé csodálatos filmet, hanem ennek a filmnek komoly hatásai voltak a társadalomra és a politikára nézve. Kialakult a film kapcsán egy társadalmi és közéleti diskurzus a cigányság helyzetével kapcsolatban. Ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy a filmet igencsak szűk közönség láthatta. Betiltani ugyan nem tiltották be, de korlátozottan jelenhetett meg.³⁴ A *Népszabadság*ban található egy kiemelés, miszerint „Cigányok – A Balázs Béla Stúdió Dokumentumfilmje, Bemutató: január 17.”,³⁵ de bővebb információkat nem találtunk róla. Sára Sándor egy interjúban azt mondta, hogy nem igazán rajongtak a filmért, később változott meg a hozzáállás, amikor kikerült nemzetközi porondra,³⁶ ahol rangos díjat nyert a *Cigányok*. Ekkor változott meg a filmhez való hozzáállás, 1963. március elején a tévé is vetítette, 1963. március végén a TIT filozófiai

szakosztályának vitáját tartották meg a film kapcsán³⁷ a Kossuth Klubban, majd a IV. magyar rövidfilm-szemlén a fődíjat kapta meg az alkotás,³⁸ ezért 1963. április 25-től május 1-ig a Híradó moziban játszották,³⁹ 1963. április 30-án pedig SZOT-díjat is kapott.⁴⁰ Az, hogy a *Cigányok* nemzetközi figyelmet kapott és rangos hazai elismerésben részesült, felkeltette az érdeklődést. Joggal gondolhatnánk azt, hogy 1962-es bemutatását követően a nézők nagyrészt eljutott az alkotás, ez azonban nem igaz. A *Somogyi Néplap*ban leközöltek egy cikket azzal kapcsolatban, hogy jó lenne, ha ezek a filmek eljutnának a közönséghez is. „Sajnos nagyon nehéz elcsípni, mikor vetítik őket. Kaposváron a Vörös Csillag Filmszínház vasárnap délelőtti híradó-műsorában láthatták a szerencsések a *Cigányokat* [...]. Azért szerencsések, mert két film kivételével csak egyszer szerepeltek a stúdió kisfilmjei a műsorban.”⁴¹ Tehát a sajtónak köszönhetően szinte mindenki értesülhetett a *Cigányok* sikeréről, de látni már csak nagyon korlátozottan láthatták az emberek. Sára Sándor elmondása szerint ez az állapot akkor javult leginkább, amikor a *Cigányok* kijutott a VI. lipcsei dokumentumfilm-fesztiválra, ahol a zsűri Bronzgalamb

különdíjjal jutalmazta a filmet. Ekkor bekerült a mozikba is a *Cigányok*, mint kísérőfilm.⁴²

KÖVETKEZTETÉSEK

A *Cigányok* esete lehetőséget ad arra, hogy jobban rálássunk, illetve megérthessük a filmek szerepét és hatását az egyes társadalmi problémákra vonatkozóan, az alkotók és a hatalom kapcsolatát a kádári Magyarországon, valamint a filmirányítás gyakorlását a valóságban.

Túlzás lenne azt állítani, hogy Sára Sándor filmje indította el azt, hogy a pártirányítás foglalkozzon a témával. Az ugyanis tény, hogy a Központi Bizottság már előbb nekilátott, hogy felmérje a cigányság helyzetét, és ennek folytán került Sára Sándor kamerájának fókuszába is a téma. Az viszont elmondható, hogy a *Cigányok*, illetve a film egyre növekvő visszhangja és sikerei kapcsán egyre többet foglalkoztak vele a közéleti diskurzusban. Felmérések, tanulmányok születtek a témában, sőt a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Központjában összehasonlító vizsgálatot készítettek kamaszok bevonásával, és azt találták, hogy a film megtekintését követően csökkent az előítéletesség

³³ Uo. 45.

³⁴ Sára Sándor dokumentumfilmjei... i. m. 2014, 6.

³⁵ *Népszabadság*, 1963. 01. 15., 8.

³⁶ Ezzel kapcsolatban több interjú is olvasható és meghallgatható, melyet Sára Sándor adott. Legtöbbször a Lipcsei Rövidfilm-Fesztivált említi, mint fordulópontot, de elhangzik az Oberhausen Nemzetközi Rövidfilmfesztivál is. Időrendben, ez utóbbi volt előbb, így valószínűsíthető, hogy miután ide jutott a *Cigányok*, azt követően kezdték el egyre inkább figyelembe venni Magyarországon is.

³⁷ „A film nagy feltűnést keltett, s rövidesen viták középpontjába került. Volt, aki zseniálisnak találta, volt aki egyenesen károsnak, volt aki modernnek és volt aki érthetetlennek. Olyan is akadt, aki pesszimistán tartotta a filmet. Ezzel a 'vádval' indult egyébként a TIT filozófiai szakosztályának vitája is [...].” Vilcsék Anna: A „Cigányok” és a cigányok. Filmvita a Kossuth Klubban. *Magyar Nemzet*, 1963. 03. 24., 8.

³⁸ „Az egyik fődíjat a zsűri a Gaál István-Sára Sándor kétszemélyes alkotó kollektívának ítélte, figyelemreméltó alkotásaiért, elsősorban a *Cigányok* c. filmért. Ez a film fontos, súlyos, aktuális társadalmi problémához hallatlan szenvedéllyel és nagyon gondolatébresztően nyúl hozzá. A zsűri külön méltányolni kívánja a merész vállalkozókedvet és a művészi koncepció következetes érvényesítését, mind a film felépítésében, mind pedig formai megoldásaiban.” Fábri Zoltán: Rövidfilm-Szemle 1963. Fábri Zoltán, a zsűri elnökének beszámolója a díjkiosztó ünnepségen. *Filmkultúra*, (18) 1963/4., 176.

³⁹ *Cigányok – A Balázs Béla Stúdió Dokumentumfilmje*, Bemutató: január 17., *Népszava*, 1963. 04. 25., 4.

⁴⁰ A *Népszavában* 1963. május 1-jén külön oldalon foglalkoztak az új SZOT-díjasokkal.

⁴¹ L. G.: Kérés és javaslat kisfilm-ügyben. *Somogyi Néplap*, 1963. 04. 26., címlap.

⁴² Sára Sándor dokumentumfilmjei... i. m. 2014, 6.

a felmérésben résztvevők körében.⁴³ Ha megnézzük a korabeli sajtó tudósításait, akkor észrevehető, hogy 1961-ben a *Népszava*, a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet* hasábjain összesen négy cikk jelent meg, ami a cigányság helyzetével és annak megoldásával foglalkozott. Ez a szám 1962-ben a duplájára ugrott, 1963-ban pedig addig nem tapasztalt méreteket öltött, riportsorozatok születtek, hogy aztán 1964-ben újra csökkenjen a téma iránti sajtóérdeklődés.⁴⁴ Egy film hatását mindig nagyon nehéz lemérni. Különösen igaz ez erre az időszakra, hiszen arról is ellentmondásos információink vannak, hogy egyáltalán hány emberhez juthatott el a *Cigányok* 1962 és 1964 között. Az viszont könnyen belátható, hogy Sára Sándor nagyon jó ütemben választotta meg dokumentumfilmje témáját, mely nagy hatással volt a szakmára és a közbeszédre. Az biztos, hogy a kormányzat részéről megvolt ugyan az akarat, hogy foglalkozzon a cigányság problémájával, de az valószínűsíthető, hogy a rendezőnek, a filmje által kiváltott figyelem és visszhang miatt sikerült ráirányítania a reflektort erre a témára, mely aztán hatással lehetett az erről folyó közbeszéd további alakulására is.

Híradásokban, tudósításokban, kis műhelyekben és vitafórumokon jelen voltak a Balázs Béla Stúdió filmjei, a valóságban azonban nem. Ahogyan Sára Sándor fogalmazott: a film akkor születik meg, ha megnézik. A hatalom teret adott ugyan arra,

hogy a fiatal filmesek elkészíthessék az alkotásaikat, látszólagos szabadságot adott, ugyanakkor tökéletesen tudta uralni a filmművészetet nem csupán azzal, hogy meghatározott keretösszeget bocsájtott rendelkezésre, hanem leginkább azzal, hogy megszabta azt, kikhez jusson el a film. Több helyen olvasható, hogy a nemzetközi filmfesztiválokra való szerepléseket arra használták fel, hogy bizonyítsák, Magyarországon szabadon alkothatnak a művészek, és egyáltalán nem igazak a diktatúráról szóló hírek. Ezért engedték, hogy kikerüljenek külföldre ezek az alkotások, mert jól jött a nemzetközi megítélésük javítása kapcsán, ami nagyon fontos a gazdasági kapcsolatok kialakításában. A Balázs Béla Stúdiót pedig egyfajta szelepként is használták, ezzel segítve azt, hogy ne szökjön szárba az elégedetlenség. A hatalom részéről jól belátható, milyen szerepet játszott mindez a rendszer legitimálása, megszilárdítása szempontjából, de mi a helyzet az alkotói oldallal?

Sára Sándor azok közé az alkotók közé tartozott, akiknek a rendszerhez való viszonyulását erőteljesen meghatározta 1956, hiszen a rendező a forradalom alatt a főiskolai forradalmi bizottság tagja volt, és végérvényesen el akarták tanácsolni a pályáról is. Mégis miért készített akkor filmeket egy olyan rendszerben, melyet megvetett? Először is azért, mert alkotóelme volt, akiben ott volt a vágy és a készítés arra, hogy a film eszközeivel meséljen el történeteket. Az

viszont nem volt mindegy, hogy milyen témákról készített filmeket. Egy interjúban elmondja, hogy „Nem is volt kérdés, hogy miről csináljak filmet. Amiről nem beszéltek addig, vagy ami tiltva volt, arról kell.”⁴⁵ A cigányság témája pontosan ebbe tartozott. Nem volt tiltott, de nem is beszéltek róla. Legalábbis nem a maga valóságában és legkevésbé sem filmen, melyben könnyen szembeisíthették az embereket azzal, hogy léteznek az országban cigányok. Sára Sándor nem rendszerellenes pamfletnek szánta ezt a filmet, hanem szembeisíteni akart. „Dokumentumfilmet készítenék róluk, akik az ország kétezer-hétszáz cigánytelepén, a »porokban« mintegy kétszáz-ezren élnek. Élnek? – Vannak. Kétszáz-ezer ember, és megannyi megoldást sürgető feladat.”⁴⁶ Sára Sándor arra használta a kamerát, hogy megmutassa azt, amiről nem beszéltek, vagy amiről nem is tudtak az emberek. Láthatóvá tette a láthatatlant egy olyan korszakban és rendszerben, mely minden lehetséges eszközt megragadott arra, hogy elfedje a lényegét. Sára Sándor viszont azt tette, amitől a hatalom a leginkább félt: a vászonra vitte a valóságot.

⁴³ Baski Sándor: *Cigányok*. Nemzeti Filmintézet adatlapja. <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek-filmek/dokumentumfilm/ciganyok2.html> (Utolsó letöltés: 2023. 12. 12.)

⁴⁴ Az adatokhoz átnéztük a *Magyar Nemzet*, *Népszava*, *Népszabadság*, *Esti Hírlap* 1961 és 1964 között közölt cikkeit a témában. Azért ezeket vizsgáltuk meg, mert ebben az időszakban ez a négy országos napilap működött az Országos Széchenyi Könyvtár adatbázisa szerint.

⁴⁵ *Portréfilm Sára Sándorról. Sára 80*. Magyar Művészeti Akadémia. <https://www.youtube.com/watch?v=2vJ3UTcTQvM> (Utolsó letöltés: 2023. 12. 12.)

⁴⁶ *Sára Sándor dokumentumfilmjei... i. m.* 2014, 8.

„Az ellenzékben inkább a második vonalat püfölték”

Oral History-interjú Nagy Jenővel, az AB szamizdatkiadó egyik vezetőjével (részlet)

Mi jellemezte a hatvanas-hetvenes években a fővárosban a bölcsészkarra járt évfolyamokat? Ha a szamizdatos tevékenységed fényében kérnéd arra, hogy jellemezd az egyetemista éveidet, miképp írnád le azt az időszakot? Mennyiben tekinthető az későbbi ellenzéki ténykedésed előkészítésének?

A középiskolában végzős diákként eljártam már akkor legalább két éven keresztül egy *Studium Generale* nevű előkészítőre, ami egy nagyon fontos mozzanat volt az életemben. 1968 körül az egyetemisták is kicsit mozgolódtak, és kaptak egy lehetőséget, hogy csináljanak valami hasznosat. Hátrányos helyzetű diákokat hívogattak, körbejárták az iskolákat, és aki jelentkezett és fölvetették, az onnantól fogva minden szombat délutánját ott töltötte az egyetemen.

Meghatározó élmény volt a katonaság, ami akkor kötelező volt. Itt többnyire azok voltak együtt, akik utána egyetemre mentek. Ez nagyon érdekes volt: olyan, mint egy kis „próbaházasság”, vagy nem is tudom, mihez hasonlítható. Megismertük egymást. Én láttam ott például Magyar Bálintot¹ a zászlóalj KISZ-titkári helyén, meg ők is láttak engem, mire tehát visszamentünk az egyetemre, addigra már egy kicsit össze is haverkodtunk. Sokat voltam fogdában, ahol emeletes ágyak voltak. Hallottam, hogy beszélgetnek a fiúk fölöttem, hogy „Biszku bekeményít!”, és hasonló bennfentes információkat csereberéltek a fejem fölött. Közöttük volt az

Esti Hírlap főszerkesztőjének, illetve Pándi Pálnak² a fia. Ők kerültek jobbra a bölcsészkarra. Előbbitől tudtam meg, hogy nem indítják el a filozófia szakot, annak ellenére, hogy minket oda felvettek. Ez egyrészt témát adott a „Magyar Bálint-féle” egyetemi KISZ-alapszervnek, mert egész működésük abból állt, hogy követelték, hogy Nagy Jenőket vegyék fel a filozófia szakra. Másfelől, ez nekem lehetőséget adott, hogy válasszak bármit, amit lehet: a francia szakot választottam. Egy év múlva a tanárok eltanácsoltak, ekkor indult be Magyarországon a nappali szociológia képzés. Annak volt egy egyéves előkészítője, és bár arra nem jártam, utána átkérhettem magam oda, és tulajdonképpen ott már azok is voltak, akiket korábbról ismertem.

Az egyetemen nemcsak engem, de a többieket is nagyon foglalkoztatta a társadalmi mobilitás kérdése. Az ember látta, hogy csak az „úri” gyerekek vannak itt az egyetemen. Én sem számítottam igazából vidéki fiúnak, csak hozzájuk képest egy picit „vidékiibbnak”. Mondjuk a szociológia szakon láttam, hogy tényleg egyedül én voltam, aki megtapasztalta valaha azt, hogy szegénység van. Az egyetemen csináltunk egy önképzőkört, főként azokkal, akikkel együtt voltam katona, összeverődöttünk, és többek között olyan kérdőívet dolgoztunk ki a saját fejünk szerint, amelyben a szociális viszonyokra kérdeztünk rá. Hiszen akkoriban a szocializmus volt a „plakátra” írva, de kíváncsiak voltunk, hogy érvényesült-e itt a társadalmi esélyegyenlőség is. Ferge Zsuzsa³ tanított a szociológián arra, hogy létezik társadalmi és egyéni mobilitás. Ezt előtte más szavakkal

¹ Magyar Bálint (1952): szociológus, politikus. 1972–77 között az ELTE BTK angol, történelem és szociológia szakára járt, a diploma megszerzését követően 1977–81 között az MTA Világgazdasági Kutatóintézet Kelet-Európa Osztályának munkatársa, majd 1982–87 között a Szövetkezeti Kutatóintézet tudományos munkatársa volt. 1988–90 között a Pénzügykutató Rt. alkalmazta. A szamizdatkészítés mellett részt vett a *Medvetánc* folyóirat szerkesztésében, egyik alapítója a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének (TDDSZ) is. 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózata egyik alapítója tagja, november 13-tól pedig az SZDSZ alapító ügyvivője és a pártprogram egyik készítője, az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásai során a párt küldötte. A rendszerváltást követően több választási kampány során az SZDSZ kampányfőnöke, 1998–2000 között annak elnöke. Öt cikluson át országgyűlési képviselő (1990–2010), 1996–98, majd 2002–2006 között művelődési és oktatási miniszter.

² Pándi Pál (1926–1987): irodalomtörténész. 1949-től az ELTE-BTK oktatója, 1955 decemberétől a *Szabad Nép* kulturális rovatvezetője. 1961–63 között az *Új Írás* folyóirat egyik szerkesztője, 1967–71 között a *Népszabadság* kulturális rovatának vezetője. A pártállam egyik vezető kultúrpolitikusaként 1972-ben alapító szerkesztője volt a *Kritika* folyóiratnak, majd visszatért a *Népszabadsághoz*, 1985-ig tevékenykedett ott.

³ Ferge Zsuzsa (1931): közgazdász, szociológus, statisztikus. 1953-ban végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, úttörő eredményeket ért el a társadalmi egyenlőtlenségek és a mobilitás, valamint a szegénység kialakulásának és jellemzőinek kutatása során. 1953–68 között a KSH munkatársa, 1960-tól a Rétegződéskutató Osztály vezetője. 1968–88 között az MTA Szociológiai

ugyanúgy tudtuk: egy-egy ember mindig kiugorhat, van egy pap vagy egy osztályfőnök, aki felkarolja, de igazából egy normális társadalomban a boly és nem az egyes emberek érdeke a fő, a hangyabolynak meg a társadalomnak pedig az a jó, amikor nagyon nagy esélye van annak, hogy bárkiből bármi lehet. Ezt a kört hamar felbomlasztották, betettek oda egy felügyelőtanárt, akit Angelusz Róbertnek⁴ hívtak. Ez a szociológia szak is egy kicsit „kísérleti hely” volt, és azért nekünk tetszett is.

Én igazából a későbbi szamizdatos világgal, annak az akkori csíráival úgy kerültem kapcsolatba, hogy a Studiumban nekünk két tanárunk volt, egy magyar nyelv- és egy irodalomtanár, az utóbbi Krokovay Zsolt⁵ volt. Krokovay lett egy nagyon meghatározó élményem, kicsit apa-pótlékként is tekintettem rá, ő gyakran eljött hozzám a Római-parti kis víkendházamba, ahol akkoriban éltem – elég mostoha körülmények között, de azért sokan irigyeltek érte. Tőle hallottam először a „Lukács-iskoláról”, akikkel ugyan nem ismerkedtem meg, de tudtam, akkoriban nagyon igényes dolgokat csinálnak. Rengeteget jártam a könyvtárba, és tetszett nekem, hogy azoknak, akiket amúgy

messziről csodáltam, a közelükben ülhetek. Valahogy bekéredzkedtem aztán az Akadémia könyvtárába is, és ott ült például Kis János⁶ hátul, előtte Bencze György.⁷ Mindenkinek foglalt helye volt. Ebbe a közegbe is kicsit „beleszocializálódik” az ember. Bár én nem annyira tudományos szocializmusban képeztem ki magamat, hanem sok ezen kívüli dologban a hetvenes években.

Bár voltunk katonák, és ott éles fegyverrel is lövöldöztünk, meg fenyegettek minket, fogdában is voltunk, a páni félelem valahogy nem volt bennünk. Ez nem a mi érdemünk, hanem valószínűleg így működik a világ, hogy jön egy újabb generáció, akit már nem lehet úgy beoltani azzal, ahogy az előző generációt, amelyik még látta, hogy bárkit bármiért el lehet vinni, és nincs védett személy. A Haraszi-pert⁸ egyértelműen a korszak fordulópontjának mondanám. Ez volt szerintem Haraszi⁹ életének a fő műve, hogy elment egy gyárba dolgozni, és először találkozott egy picit a valósággal. Ekkor kaptunk valami kis jelzést arról, hogy hol élünk, ez egy üzenetféle volt. Fontos ugyanakkor, hogy ha jól tudom, abból lett a per, hogy a legépelte szöveget kölcsönadta – tehát az még nem történt meg, hogy az utcán terjesztette volna.

Intézetében a Társadalomtudományi Osztály vezetője tudományos főmunkatársként, 1988–96 között az ELTE-BTK Szociológia Intézetében a Szociálpolitika Tanszék vezetője. 1986–89 között az MSZMP KB Közgazdasági Munkaközösségének tagja. 2005–2011 között az MTA Gyermekszegénység elleni programirodájának vezetője.

- ⁴ Angelusz Róbert (1939–2010): szociológus. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tanult, a végzést követően a Debreceni Egyetemen kapott állást, 1969-ig a Politikai Gazdaságtan Tanszéken tanársegéd. 1972-ben került az ELTE-BTK Szociológiai Intézetébe. 1996-ban habilitált, kutatási területe a tudásszociológia, a társadalmi rétegződés és a kommunikáció összefüggései. Napjainkban szakkollégium is viseli a nevét.
- ⁵ Krokovay Zsolt (1946): filozófus. Az 1965-ben megszerzett érettségi követően az ELTE-BTK magyar, majd filozófia szakán folytatta tanulmányait 1972–74 között. 1974–79 között a BME Filozófia Tanszékén tanított. Kapcsolatba kerülve az ellenzéki mozgalmakkal és a szamizdatkészítéssel, részt vett a „repülőegyetem” munkájában, lakásszemináriumokat tartott. A *Napló* c. ellenzéki szamizdat szerzője. 1980-ban doktori címet szerzett, majd Soros-ösztöndíjakkal brit és amerikai egyetemeken tanult. 1990–94 között az SZDSZ parlamenti frakciójának egyik szakértője.
- ⁶ Kis János (1943): filozófus. A magyar-orosz tannyelvű Gorkij Iskolában tanult, az 1962-ben megszerzett érettségit követően az ELTE-BTK filozófia szakán folytatta tanulmányait, ahol 1967-ben szerzett diplomát. Az ún. „Lukács-óvoda”, Lukács György marxista filozófus tanítványai közé sorolható. Bence György és Márkus György mellett társszerzője volt a revizionista irodalom egyik klasszikusának számító *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* c. munkának, aminek a pártállami fogadtatása kedvezőtlen volt. Elbocsátották az MTA BTK Filozófia Intézetéből, amelynek 1967–73 között munkatársa volt, és szilenciumra ítélték. Gyakori előadója volt a Hétfői Szabadegyetemnek, szabadúszó műfordítóként is dolgozott, vezető szerkesztője volt a *Beszélő* folyóiratnak. Az SZDSZ alapító tagja és első elnöke. 2002-ben kilépett a pártból.
- ⁷ Bencze György (1941–2006): filozófus. Az ELTE-BTK-n szerzett filozófus diplomát, majd a Lukács-iskola tanítványaként az MTA Filozófiai Intézetében kapott állást tudományos segédmunkatársként. 1972-ben foglalkoztatás és publikációs tilalom alá helyezték, doktori értekezését csak 1989-ben védte meg. Több mint másfél évtizeden keresztül szabadúszó értelmiségiként műfordítással, továbbá az Akadémiai Kiadó kötetlékében kéziratserkesztéssel foglalkozott. 1982–90 között amerikai egyetemeken vendégoktató. 1990-ben egyetemi tanári kinevezést kapott.
- ⁸ Haraszi Darabér-perének feldolgozását lásd: Tóth Eszter Zsófia: „Szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet.” Haraszi Miklós Darabér-peré és emlékezete, 1973–74. *Clio Műhelytanulmányok*, 2020/7. https://www.clioinstitute.hu/_files/ugd/198ee4_4ad7fa18fb5c457c8e1e6248d9bac450.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 11. 02.)
- ⁹ Haraszi Miklós (1945): politikus. Kivándorolt zsidó szülők gyermekeként született Palesztinában, 1948-ban tért vissza a család Budapestre. 1964-ben kezdte meg tanulmányait az ELTE-BTK filozófia-magyar nyelv és irodalom szakán. 1966–70 között aktív részese volt az egyetemi ifjúsági mozgalmaknak, ami miatt számos hatósági összeütközése volt, rendőri felügyelet alatt tartották, diplomáját nem kaphatta meg, kizárták az ország összes egyeteméről. 1970-ben a Magvető Kiadó megbízásából a vállalati társadalom szociografikus tanulmányozásába kezdett, a GANZ-Mávag és a Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatokat a korabeli munkásélet jellemzőiről. 1972-ben írta meg a később tizennégy országban megjelenő *Darabér* című művét, ami miatt 1973 májusában letartóztatták, s csak egy kéthetes éhségstrájk után engedték vádlottként szabadon. Államellenes izgatás miatt eljárást indítottak ellene, s 1974 januárjában a kézirat elkobzása mellett nyolc év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 1992-ben rehabilitálta a Legfelsőbb Bíróság. 1978-ban útlevelet kapott, ezután megsokasodtak nyugati útjai. Alapító szerkesztője volt a *Beszélő*nek, 1989–90-ben az SZDSZ sajtófőnöke lett, az 1990-es országgyűlési választásokon egyéni képviselői mandátumot nyert Budapest VIII. kerületében. A kilencvenes-kétezres években több EBESZ- és ENSZ-misszió tagja.

A március 15-éből kimaradtam. Az egyik legjobb barátom a mai napig is Szalay Miklós,¹⁰ akit 1972-ben lecsuktak két évre. Mialatt én az egyetemen a büfében „okoskodtam”, őt lefoglalták, két év börtönbüntetést kapott, az egyetemről is kirúgták, és bár utána elvégezte, mosógépszerelőként tartotta el a családját és magát. Ezzel együtt, hogy végig dolgozta az életét, nekem több nyugdíjam van, mint neki, lényegében a lánya tartja el az USA-ból.

Mindezzel a kapcsolatrendszerrel és tapasztalatokkal felvértezve hogyan folytatódott az utad az egyetem után?

Az egyetem elvégzése után, még 1977-ben azonnal lett állásom, három évig az egyetemen dolgoztam, pontosabban a Magyar Tudományos Akadémiának és az ELTE-nek volt egy közös kutatása, az volt az én első és utolsó munkahelyem. A kutatócsoport meglepő módon rengeteg, akkor nem is tudtuk, hogy mennyi pénzt kapott. Voltak, akik kitalálták, hogy tudományos kutatási főirányként valamilyen „szocialista tudatot” fogunk kutatni. Ennek volt egy munkacsoportja, ott olyan embereket bújattak el, mint például Csalog Zsolt,¹¹ de ide vettek fel engem is, majd a feleségemet

is. Tulajdonképpen az lett volna a dolgunk, hogy szerződések kössünk kutatókkal, akik tanulmányt írnak, és a végén ebből majd születik valami. Egy idő után nem tudtuk már, hogy mit csináljunk jó dolgunkban, ezért meghívtuk Melis Ildikót,¹² hogy tanítson minket angolul, viszont nem volt rá rubrika, hogyan és milyen jogcímen fizessük ki. Akkor kitaláltuk, hogy ők – a műszaki egyetemen tanító filozófiatanár férjével – alkossanak egy olyan műfajt, hogy „dokumentáció”. Ez a dokumentáció azt jelentette, hogy a nyelveket nem tudó, de azért érdeklődő, marxista-leninista iskolát végzett emberek betekintést nyerhettek kivonatos formában abba, hogy mégis mi az a társadalomtudomány. Az ennek megismertetésére szolgáló kis kiadványokból vettünk tőlük, és úgy fizettük ki őt.

Vérszemet kaptam, aminek aztán mindenfajta jó meg rossz következménye is lett. Eldöntöttem, hogy akkor nálunk is lesz ilyen. Ekkor kezdtem igazából megismerkedni a Kenedi Jánostól¹³ kezdve Krassó Gyuriig¹⁴ sokakkal, szinte mindenkivel. Kis Jánostól kezdve mindenkinek felajánlottam a segítséget. Érdekes, hogy ő ezt nem vette igénybe, de a felesége például igen. Utólag egy kicsit fáj, hogy amikor én kerültem olyan helyzetbe, hogy jó lett volna valami segítség, akkor

¹⁰ Szalay Miklós (1948): fizikus, szakmunkás. Tanulmányait a szegedi orvosi egyetemen kezdte meg, majd másodévből Budapesten fizika szakon folytatta tanulmányait. A szegedi születésű diák 1970. március 15-én a fővárosi Petőfi-szobornál tartott megemlékezésen garázdaság miatt egy éjszakát a rendőri fogdán töltött, két évvel később azonban a Batthyány-örökmécsesenél tartott szónoklata, szavai miatt eljárást indítottak ellene, végül jogerős ítélet alapján húsz hónapot börtönben töltött. Elítélésekor végzős fizikushallgató volt, szabadulása után közvetlenül azonban nem nyílt módja az egyetem befejezésére, így szakmunkásnak állt és háztartási gépszerelőként tért vissza a munka világába. Diplomáját csak bő egy évtizedre rá szerezte meg. A Bányagépgyárban és a Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalatnál (GELKA) helyezkedett el elektroműszerészként, 1986 után kispárosként folytatta. 1984-ben egyike volt azoknak a fizikusoknak, akik Andrej Szaharov Nobel-békedíjas orosz fizikus és felesége illegális fogva tartása miatt „jelképes túsznak” ajánlották magukat.

¹¹ Csalog Zsolt (1935–1997): író, szociológus, etnográfus. Középkorú diákként részt vett a katolikus ifjúsági mozgalomban, valamint megismerkedett a vidéki külvárosi munkás- és szegénynegyedek világával. A 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiban egyetemistaként jelen volt a Magyar Rádió környéki harcokban, a megtorlás elkerülte. 1960-ban szerzett diplomát történelem-néprajz szakon. Kemény István megkeresésére szociológiai terepmunkát folytatott, és a cigányság társadalmi helyzetét leíró szociográfiákat készített, amelyeket publikáltak is. 1985–89 között többnyire az USA-ban élt, Kocsis Annamária álnéven azonban itthon is publikált. A Szabad Demokraták Szövetségének alapító tagja, 1989 decemberében Romániába utazott a segélyszállítmányokat vívó konvoj tagjaként. Az 1989–90-es rendszerváltoztatást követően a cigány- és hajléktalanügy tevőleges szószólója volt.

¹² Melis Ildikó: Krokovay Zsolt felesége.

¹³ Kenedi János (1947): író, kritikus. Az 1956-os magyar forradalmat gyerekként élte meg, futárként és sztrájk szervezéssel vette ki részét az eseményekből. A József Attila Gimnáziumból kirúgták, s csak 1966-ban magántanulónként szerzett érettségét. A Finomecet Ktsz.-nél eltöltött rövid időt követően a MÚOSZ Újságíró Központjában szerzett újságíró képesítést, bekapcsolódott a fővárosi irodalmi-kávéházi életbe. 1966–68 között a magyar külügy *Budapester Rundschau* néven megjelenő lapjánál gyakornok, majd szerkesztő, filmkritikus. Az 1968-as csehszlovák események miatti tiltakozásként kilépett a laptól és a Magvető Kiadónál helyezkedett el, 1970-ben kiadványok illegális terjesztése és a csehszlovák válságkezeléssel szembeni nyilvános állásfoglalása miatt újfent elvesztette állását. Mivel ezt követően publikációs és foglalkoztatási tilalom alatt állt, egyre inkább bevonódott az illegális ellenzéki körök tevékenységébe, szociológiai terepmunkákban kérdezőbiztosként, hagyatékok szerkesztőjeként tevékenykedett. A *Kelet-Európai Figyelő*, a *Profil* és a *Máshonnan Beszélő* szamizdatok, továbbá a *Bibó Emlékkönyv* szerkesztője. Egyik fő szervezője a Charta '77 aláírásgyűjtő kampánynak, majd '85-ben a monori találkozónak. Alapító tagja a TDDSZ-nek és az SZDSZ-nek, utóbbi országos elnökségébe is beválasztották, ügyvivője volt a Nyilvánosság Klubnak. 1990-től az 1956-os Intézet munkatársa, 2007–10 között az állampárti múltat vizsgáló Tényfeltáró Bizottság vezetője.

¹⁴ Krassó György (1932–1991): esztétikus, közgazdász. Gimnáziumi tanulmányait félbeszakítva ipari tanulónak állt, majd a munka mellett megszerzett érettségi követően 1951-ben került a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre, ahonnan 1955-ben kizárták. 1946-ban belépett az MKP-ba, majd az MDP tagja is lett, 1952-ben kizárták. 1955–56-ban segédmunkásként, majd bérelészműködőként tartotta el magát. Az 1956-os forradalomban részt vett a Rádió ostromában, majd október 25–30. között az ÁVH fogságába került. Október 30-i szabadulását követően, az ellenállás hónapjaiban röplapterjesztéssel foglalkozott. A megtorlás részeként 1957 szeptemberében tíz év szabadságvesztésre ítélték, 1963-ban bekövetkezett szabadulását követően befejezte egyetemi tanulmányait és doktori címet szerzett (1977), esztétikus és újtársi előadó is volt. 1982-ben megalapította saját szamizdatkiadvóját Magyar Október Szabadsajtó Tájékoztató Szolgálat néven, ellenzéki tevékenysége miatt rendőri megfigyelés alatt állt, többször is letartóztatták. 1985-ben kiutazási engedélyt kapott bátyja meglátogatása céljából, a következő évben menedékgjogot kapott Angliában, a BBC és a SZER munkatársa lett. Az 1989. június 16-i újratemetésre érkezett haza, majd mivel nem engedték szónokolni, párhuzamos megemlékezést szervezett az Inconnu-csoport tagjaival, végül „kompenzációként” az MTV éjjeli adásában mondhatta el gondolatait.

a viszonzást nem éreztem. De lehet, hogy én vagyok naiv. Rengeteg dolgot meg tudunk venni, gyakorlatilag nem értettem, hogy nyilvánosan senki nem ellenőrizte, amit csinálok. Bill Lomax¹⁵ '56-os könyvét egy az egyben úgy vettem meg, mint dokumentációt, pedig az fordítás volt. A dokumentáció azt jelentette, hogy olyan pénzt lehetett rá fizetni, amire például Papp Mária azt mondta, hogy ilyet csak a tankönyvkiadók, meg nagyon „magas helyek” tudnak fizetni. Most is emlékszem rá, hogy 1800 forint körül lehetett egy ív. 1977-ben járunk, ekkor az én fizetésem 2300 forint volt. Tényleg nem tudnám megmondani, hogy mennyi pénz folyt ott el, nem volt korlát. Én mindig azt hittem, hogy már szólnak majd, hogy talán le kellene állni.

Itt magamnak is kivettem ebből, amit lehet, és tulajdonképpen azt is, amit nem lehet. Az én életem szempontjából ez volt a döntőbb dolog. Nagyon jó, hogy én mindenkivel megismerkedtem, meg „jó fej” lehettem, bár az is lehet, hogy gyanúsán néztek rám, hogy ki ez az ember. Rájöttem, hogy nem jó, ha az ember magának a bírója vagy maga dönti el, hogy mennyit vehet ki abból a fazékból. Tulajdonképpen nem loptam, de azért volt ennek egy „sikkasztás” jellege. Tudtam, hogy egy darabig nagyon megy ez a dolog, meg is előlegeztem sok munkát, minél jobban ki kellett használni a büdzsét, akkor én előre is datáltam dolgokat, hogy „majd megcsinálom”. Budapesten gyönyörű helyen lakást béreltem, autót vettem, ugyanakkor egy idő után szinte pánikbeteg lettem, elbizonytalanodtam a tekintetben, hogy meddig mehet az egész.

Én kötöttem a szerződést, én intéztem a kifizetést. Valamennyi a későbbi szamizdatosságból már ebben is volt. Valószínűleg van bennem elkötelezettség a közművelődés iránt, ami annyit jelent, hogy szeretem azt, ha közkinccsé válnak a dolgok. Azt is kibrusztoltam, hogy az érdekesebb anyagokból stenciles példányok készüljenek, noha akkor még egyáltalán nem gondolkodtam semmilyen szamizdaton. (Bár volt már gépelt szamizdat a hetvenes években.) Ezt egy kis cégnél intéztem a közelben, tehát már ekkor elkezdtem ismerkedni a technikával. Ezeket később könyvtárakba is eljuttattam.

Egy idő után szabadúszó lettem: azt mondtam magamnak, hogy most majd bepótolgatom azokat a dolgokat, amiket ott és akkor kellett volna megtennem. (Persze ez akkor már nem ment.) Megromlott a viszonyom Kelemen Jánossal,¹⁶ aki odavitt. Orosz Istvánnak¹⁷ volt egy cikke később a *Beszélő*-ben, aminek az volt a lényege, hogy vannak szabadúszók üres, és vannak töltött medencével. Nem ugyanaz a két élethelyzet. Üres medencében is lehet csapkodni. Ő is végig kísérte a pályámat több szinten, ő volt a *Beszélő*-nek az első nyomtatója, majd amikor azt abbahagyta, akkor baráti találkozások formájában nagyon kötődött hozzánk, szeretett minket. Később kiment Angliába. Szabadúszóként szerzett nekem egy jó kis iskola-takarítási munkát, amit nem sokáig csináltam, de néhányakról azért láttam és tudtam, hogy elmentek kertésznek, vagy valamilyen üdülőbe dolgozni. Úgy láttam, hogy vannak olyan emberek, akik tartják olyan fontosnak a szellemi függetlenségüket, hogy nem hagyják magukat zsarolni, nem lehet őket belevinni semmibe, hanem akkor inkább csinálnak más tisztességes munkát.

SZABADÚSZÓ ÜRES MEDENCÉBEN - FEJESUGRÁS A SZAMIZDATBA

A nyolcvanas évtizedhez közeledve kisgyermekes apa lettél, valamint szellemi szabadfoglalkozású, aki hivatalos állás nélkül, alkalmi munkából tartja fenn családját. Honnan jött számodra a szamizdat-készítés? Mai fejjel nem tűnik túlzottan biztos és jó megélhetést biztosító egzisztenciának...

Magyar Bálint hozta hozzám a Charta '77-es szolidaritási aláírási ívet. Aztán később, amikor épp nem volt hol laknunk, az ő élettársa édesanyjának a pasaréti lakását béreltük nagyon kedvezményesen. Ez lett egyébként aztán az első „szamizdatos lakásunk”. A rendőrség első reakciója a szamizdatra többek között az volt, hogy tüntető módon civil, de rendőri rendszámú autókat állítottak a ház elé. Ez egy társasház volt, nyilván nem örültek a lakók, nem tudták, hogy mi van. Lényegében ez vezetett oda, hogy vége lett a szívességi lakáshasználatnak, ugyanis Magyarék is azt akarták, hogy

¹⁵ Lomax, Bill (1939): szociológus. 1974-ben védte meg doktori értekezését a University of Sussex hallgatójaként, amelynek témája az 1956-os magyar forradalom volt. A magyarul is beszélő szerző két évvel később Londonban jelentette meg a kéziratán alapuló *Magyarország, 1956* című művét, amely Krassó György és részben Schöpflin Gyula fordításában Magyarországon is napvilágot látott 1989-ben. 1972–99 között az University of Nottingham oktatója.

¹⁶ Kelemen János (1943): filozófus. Az érettségi megszerzését követően 1961-ben a szegedi JATE olasz–francia–orosz szakára iratkozott be. 1970-ben került az ELTE BTK Filozófia Tanszékére, ahol 1983–90 között tanszékvezető is volt. 1984-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. 1990–94 között a Római Magyar Akadémia igazgatója volt, 2016-tól az MTA rendes tagja. Kutatási területe a nyelvfilozófia, az olasz és angolszász filozófiái irányzatok.

¹⁷ Orosz István (1950–2012): műfordító, esszéista. Elemzések sokaságában taglalta az 1970-es, '80-as évek dokumentumfilmjeinek társadalomképét, ezzel kapcsolatos írásai jelentek meg a *Mozgó Világ* hasábjain. 1981–85 között dunabogdányi háza a szamizdatnyomtatás, az illegális *Beszélő* egyik otthona volt. 1988-ban Angliába emigrált, azonban kapcsolata a magyarországi nyilvánosság egyes lapjaival továbbra is megmaradt; tudósításokat, elemzéseket küldött a nyugat-európai politika történéseiről.

elmenjünk onnan, nem tetszett nekik, hogy szamizdatos híre kezd lenni a helynek. Visszamentünk az én Ányos utcai kis vityillómba, már két gyerekkel, majd kaptunk egy lerobbant állami lakást, ahol aztán már jött az első házkutatás is. Lehet, hogy ezért is adták... Mindig folyt ez a kis kiskorbács-mézesmadzag-politika, ehhez nagyon értettek.

Az első AB Független Kiadót Demszky Gáborral alapítottátok meg. Fel tudnád idézni ennek a körülményeit?

Valóban, ha jól emlékszem, 1980 nyarán Demszky¹⁸ keresett minket azzal, hogy nyomdászra lenne szükség, mert végül is ő döntött, hogy vállalja a „szamizdatosságot”. Akkor nem tudtuk még, szerintem ő sem, hogy ez mivel fog járni Magyarországon. A gépelt szamizdatnak persze ellenzéki és egyházi körökben is megvolt a hagyománya, a kifejezetten „nagybetűs szamizdat” előtt.

Ketten csináltuk, már amikor nem hagyták le a nevemet. Hála Istennek, nem csinállok belőle hiúsági kérdést, inkább sajnálom. Egy darabig persze fájt, hogy sokan szinte kizárólag Demszky nevéhez kötötték. Tény, hogy velem az elmúlt harminc évben nyilvános interjú egyáltalán nem készült. Nem voltam én olyan jelentős személy – bár olyan kevesen voltunk, hogy ahhoz képest mégiscsak voltam valaki.

A szamizdatról általában elmondható, hogy a legnagyobb veszélyben többnyire a nyomdászok vannak. Az írókkal meg a szerkesztőkkel azért csináján bántak, de akik gyakorlatilag végezték a munkát, azokat a rendőrség jobban zaklatta, mert azzal meg tudta akadályozni a terjesztést. Lehet, hogy ezért sem volt rá jelentkező, mi pedig olyan helyzetben voltunk, hogy „szabadúsztunk” üres medencében, nem nagyon látszott, hogy mi mást lehetne csinálni.

A „műfaj” lényege az, hogy független, magad által kiadott, terjesztett szövegeket, kiadványokat hozol létre, amit egyébként teljesen spontán, bárki bármikor megtehetett volna, de azért ez nagyon nem így volt.

Az egész szamizdatra visszatekintve meghatározó jellegzetesség volt, hogy nagyon nem volt, aki írja Magyarországon a szamizdatot. Én magam is csodálkozom rajta utólag. A mából nézve azt hinnénk, hogy az írások tömkelegét kellett szelektálni, pedig ez egyáltalán nem így volt.

A szamizdat azt is jelentette, hogy az ember a készítési folyamat minden fázisában részt vesz. Kicsit olyan volt ez, mint amikor a francia enciklopédisták elmentek a műhelyekbe, és rácsodálkoztak, hogy milyen is a kalapács.

A szamizdat leggyengébb láncszeme mindig a terjesztés volt, abban kellett egymást leginkább segíteni. Ez elég sokáig meg is történt, kezdetben a szamizdatbutikban elég sokat voltunk. Ez megoldotta a bajaink nagy részét: valamennyi pénz olyan hamar visszajött, hogy lehetett forgatni. Amikor a butikot felszámolták, nagyon nagy érvágás volt, hogy hogyan lehet eljuttatni a kiadványokat. Volt egy darabig egy *ABC Tájékoztató* nevű kiadványunk. Ez egy alkalmi, többször megjelent, kis példányszámú lap volt.

A nyolcvanas évtizedbe lépve milyen kapcsolatrendszer, törésvonalak, belső ellentétek alakultak ki a szamizdatkészítő disszidens értelmiségi csoportok között?

A kezdeti szamizdatos időkben volt egy pár találkozás, amit mi úgy hívtuk magunk között, hogy „összejön a KB”. Azt mindig úgy tudtuk, hogy a csapatban Kis János valamiféle „főnök”, nagyjából ő szabja meg a dolgokat. Amikor beindult a szamizdat és már a neveket is feltüntettük rajta – tehát már én sem csak nyomdász voltam –, akkor egyszer megjelent Kis János a Rajk-butikban, és mondta, hogy munka után menjünk le az étterembe, amiről én azt feltételeztem, hogy biztosan valami koccintgatás lesz. Végül Kis tulajdonképpen azt vetette ott fel, hogy én tag lehetek-e azok után, hogy „így” viselkedtem a Magyar Bálintékkal lakásügyben. Nagyon érdekes jelenet volt, az is beszédes, hogy Rajk Laci¹⁹ állt ki mellettem. Őt a pedigrije miatt használták is nyilván, bújtak is mögé, és sokat is áldozott érte,

¹⁸ Demszky Gábor (1952): jogász, szociológus, politikus. 1970-ben érettségizett a fővárosi Kaffka Margit Gimnáziumban, majd az ELTE-n jogásznak tanult. Diplomát csak 1976-ban szerzett, ugyanis másodéves hallgatóként kizárták az egyetemről, mivel részt vett egy „politikai szervezkedésnek” minősített tüntetésben. Ezt követően a vendégáltóiparban és taxisofőrként dolgozott, 1976–81 között a *Világosság* munkatársa. Mivel előéletére való tekintettel nem tudott elhelyezkedni a jogi pályán, beiratkozott az ELTE-BTK szociológia szakára, ahová 1978–81 között járt. Részt vett a Kemény István vezette kutatásokban, 1979-ben a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) alapítója. 1980-tól aktív szamizdatkészítő, részt vett az AB Független Kiadó, a *Hírmondó*, a *Magyar Zsidó*, a *Máshonnan Beszélő* készítésében. Ezek miatt több házkutatást és hatósági eljárást szenvedett el, 1984-ben hatóság elleni erőszak vádjával hat hónap felfüggesztett börtönre ítélték. Az SZDSZ alapító tagja, beválasztották az Országos Tanácsba is. 1990–2010 között Budapest főpolgármestere.

¹⁹ ifj. Rajk László (1949–2019): építész, díszlettervező, politikus. Születési évében kivégezték a kommunista belügyminiszterként funkcionáló apját, míg anyja börtönben maradt, így a gyermeket álnéven, gyermekotthonban helyezték el. Anyja 1954-es szabadulását követően kaphatta csak vissza. A Nagy Imre-csoporthoz kapcsolódva a csonka családot Snagovba deportálták, ahonnan 1958-ban térhetek haza. 1967–72 között a BME Építésmérnöki Karán tanult, majd 1986-ig a Lakóterv és az Iparterv építészeként állt munkába. 1981 januárjában a Galamb utcai lakásában megnyitotta a „butikot”, amely két éven át a szamizdatkészítés és ellenzéki

a Galamb utcai lakása például ráment a szamizdatra. Érdekes volt nekem, hogy az nem volt kérdéses Kisnek, hogy Demszky Gábor '19-es tüntetése²⁰ összefér-e azzal, amit most majd csinálni akarunk. De én akkor ezzel így nem foglalkoztam, csak őszintén szólva meglepett ez a bizalmatlanság.

Nagyon hamar én is nekiálltam csinálni a saját kiadványaimat, saját nevemen. Így jött létre az ABC Kiadó, Demszky csinálta tovább az AB-t, majd a *Hírmondót*, ami azért egy nagyon komoly vállalkozás volt. A *Hírmondó*ban megjelent egy beszélgetés velem, amihez Nagy András²¹ adta a nevét, komoly botrány alakult ki belőle. Én írtam meg a beszélgetést, de ő adta hozzá a nevét. Kicsit mindig az volt a helyzet, később a *Demokratában* is, meg már ebben az interjúban is, meg általában velem kapcsolatban is, hogy mindig egy kicsit „megpiszkálgattam” a belső ügyeket. Aztán jöttek a szokásos viták, hogy ezt vagy azt ne tegyünk ki közszemlére. Most nem feltétlenül magánügyekre gondolok, bár azt is lehetett volna, hanem a szamizdat belső viszonyrendszerére. Ebben a nagyobb Hálózatban – később hálózatnak is nevezték el az összes ellenzékiné tekinthető formációt – egy rövid ideig megpróbálták összefogni az összes civil kezdeményezést, majd aztán „megpuccsolták”, és gyorsan egy pártot csináltak belőle.

Őszintén szólva, kicsit fáj az embernek, amikor utólag rátekinthet az egész szamizdatos ellenzéki vonalra, hogy sokan csak egy fővonalat látnak, és arról sok mindent jogosan elmondhatnak, de fontos, hogy ez nem igaz az egészre. Utólag vagyunk okosak. Amikor az ember benne van a sűrűjében, akkor nincs feltétlenül mindenre rálátása, de egy ponton elkezdtem azon gondolkodni, hogy mit is csinálunk. Tanulságos eset volt, hogy egyszer kértek, hogy csináljak egy interjút, először a *Hírmondó*ba. Interjút adtam Nagy Andrásnak, aki Solt Ottiliának²² volt a férje, és végül én írtam meg az összes interjút, ami megjelent velem. Ez akkor szabad

sajtó? Mozgalom? Vagy ez egy kis protopárt? Utólag nézve persze lehet látni, hogy lett ebből egy SZDSZ, egy kerekasztal. Valamennyien azért nagyon-nagyon naivak voltunk. El lehetne mesélni úgy is ezt a történetet, hogy az ország valós irányítói „súgtak” bizonyos kiválasztott köröknek, hogy csinálunk nektek egy kis hírnevet, persze lesz egy kicsi kis vegzálás. Csak említés szintjén: Kis Jánosnak 1981–89 között nem volt rendőri ügye. Ezt nem úgy mondom, hogy de jó lett volna, ha lett volna – csak nekünk közben tizenhat volt. Az ellenzékben inkább a második vonalat püfölték. Ezeknek híre ment, Moszkvában is lehetett jelenteni, mégsem volt belőle akkora nemzetközi visszhang. Valószínűleg így gondolkodhattak. Azt is mondták a barátaim, hogy „Jenő, azért mentek sokszor hozzád, mert tudták, hogy mindig találnak valamit, mert Te otthon is nyomtattál.” Én ezt nyíltan csináltam.

Mindig kerestük a kifejezéseket, hogy mi a különbség igazából „köztünk” és „köztük”? Olyan értelemben volt különbség a *Beszélő*-körhöz képest, hogy bár ők is ezt csinálták, nem sok szankciót kaptak. Még egyszer hangsúlyozom: nem hiányolom ezt, csupán rögzítem, hogy a hatalom azért üzengetett nekünk, még hozzá a különböző retorziók arányosításával. Lehet úgy tekinteni, hogy az ellenzéki szamizdatos tevékenység egy társadalmi mozgalom, polgári engedetlenségi mozgalom volt. Ennek az a lényege, hogy nem fogadja el a rendszer szabályait. A Kádár-korban volt olyan, hogy magánkiadás. Aztán volt a hivatalos kiadás, amit a kiadók végeztek, hiszen cenzúra hivatalosan nem volt. De voltak a kiadók, lehetett kérni magánkiadásra engedélyt. Voltak még a kalózkidadások, ami azt jelentette, hogy „stikában” valami szaftos vagy bulváros tartalmat, akár csak Faludy verseit, Villonfordításait kiadták „feketén”, és akkor azt terjesztették. Ugyanilyen volt a szamizdat is, csak teljesen nyíltan. Az volt benne a pláne, hogy nyíltan megsértett egy törvényt, de ezt vállalta. Ez olyan, mint amikor elégette valaki a katonai behívóját – ez nem azt jelentette, hogy

nyilvánosság egyik központja lett, mígnem hatósági eszközökkel fel nem számolták és ki nem lakoltatták onnan. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ alapító tagja, 1990–1996 között országgyűlési képviselője. A Tocsik-ügy kirobbanását követően visszaadva mandátumát, kivonult az országos közéletből, végül 2009-ben lépett ki a pártjából.

²⁰ 1972. március 21-én a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulójára tekintettel egyetemista joghallgatók egy csoportja – köztük Demszky Gábor – vörös kokárdás „tüntetést” szervezett a Felvonulási téren, ráépülve az állami ünnepségre. A téma feldolgozását lásd: Takács Tibor: A forradalom mint emlék(mű) és (mű)történelem. *Betekintő*, 2020/2, 5–33.

²¹ Nagy W. András (1943–1994): újságíró, szociológus. Az ELTE-BTK-n művészettörténetet, majd szociológiát tanult, Debrecenben rövid magyar szakra is járt. Az MTA Szociológiai Intézetében kapott munkát, a kőolajpárral kapcsolatosan folytatott terepkutatást, majd a chartás aláírásgyűjtő akciót követően 1979-ben megszűnt az állása. Solt Ottília élettársa, a SZETA egyik alapítója, szamizdatszerkesztő, a *Beszélő* és a *Hírmondó* rendszeres munkatársa.

²² Solt Ottília (1944–1997): szociológus. A Móróc Zsigmond Gimnáziumban tett érettségi követően az ELTE-BTK magyar-filozófia szakán végzett. 1967–71 között a KSH háttérintézményeként működő Gazdaságkutató Intézet, 1972–79 között a Fővárosi Pedagógiai Intézet szociológiai csoportjának munkatársa. Kemény István kutatói közösségének tagjaként „terepen” sajtótította el a szociológia tudományát, foglalkozott a cigányság helyzetével, a gazdasági vezetők rekrutációjával, a szakmunkások gyermeknevelési szokásaival, kiváltképp viszont a szegénységről írott tabudöntő tanulmányai miatt marginalizálódott. 1979–80 folyamán szervezte meg a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA). 1981-ben kapcsolódott be a *Beszélő* szerkesztésébe, 1986–89 között óvónő, az SZDSZ alapító tagja. 1990-ben a párt Zala megyei listájáról szerzett parlamenti mandátumot, a politikai fősodorból való kiszorulása után szociális munkások képzésével foglalkozott.

az illető gyengeelméjű, hanem el akarta kerülni a sorozást, s ezt ilyen módon demonstrálta.

A konfliktusok természetére egy jellemző esetet mondanék el. Ott volt a független szellemi intézmények között a sajtószabadság, a tanítás és a tanszabadság intézménye, a Hétfői Szabadegyetem, amelynek szervezője Szilágyi Sándor²³ volt. Egyszer találkoztam vele a Margit hídon, azt mondta nekem: „Jenő, ha találkozom Zsillével,²⁴ megölöm, megölöm!” Kérdeztem, hogy miért. Kiderült, hogy Zsille írt egy könyvet a Szabad Európa Rádióról. Egy WC van a könyv elején, amiben lehúznak valamit. Az volt az alcíme, hogy *Zsebrádió az elvtársaknak*. A címében pedig játszott a „szer” és a „szar” szóval.²⁵ Szilágyi Saci ezért leügyönyöközte őt. Én csak annyit láttam, hogy bármilyen tüntetés volt, a szervezői vezérkarban biztos, hogy két emberből az egyik ő volt. Ami nekem konkrét kifogásom volt vele kapcsolatban, az az, hogy ő volt a szabadegyetemnek a szervezője, ő vállalta magára. Egyszer csak, hogy, hogy nem, nagyon buzgón kezdett engem keresni, mert kiderült, hogy kapott Amerikába ösztöndíjat. Mondta, hogy ő megy Amerikába, és szeretné, ha előtte én megjelentetném a Bibó-tanulmányait.²⁶ Azóta sem foglalkozik Bibó-tanulmányokkal, de akkor ezzel ment ki Amerikába. Mondtam neki, „jól van, Sándorkám, de hogyha visszajössz, akkor el fogod mesélni nekünk, hogy Te hogy kerültél ki Amerikába, és mi ez az egész?” Ez azért téma volt köztünk, hogy van egy ellenzék, de azért egyesek kiutazgatnak Amerikába, meg hazajönnek, de ha itthon vannak, akkor a „föld alatt” ténykednek. Ez egy picit „búzlótt”, nekem is. Nehezteltem rá, és egy ominózus *Hírmondó*-s interjúmban számon is kértem tőle, hogy miért építette le a szabadegyetemet, azzal a szöveggel, hogy már nincs rá szükség, éppen egybeesve azzal, hogy ő kiment Amerikába. Picit jellemzőnek gondoltam ezt a *Beszélő* köré csoportosuló kör és a nép kapcsolatának érzékeltetésére. Kicsit úgy bántak az emberekkel, hogy majd megmondják nekik, hogy mi lesz nekik a jó. Egyáltalán nem volt hozzáférhető ez a csoport, akár ilyen szinten, egy szabadegyetem keretében sem, ahová az utcáról bejöhetnek emberek.

Egyszer csináltam egy nyilvános találkozót a Komjádi Uszoda büféjében, akkor le „ságváriendréztek”. Annyit tettem közzé, hogy engem elérhettek ott a hét ezen meg ezen a napján. A rendőrség is megjelent, és szétosztattak minket, pusztán azért, mert leültünk beszélgetni. Aztán csináltunk ebből egy rendszeres klubot. Igazából Krassóhoz meg Solt Ottiliához lehetett menni, nagyon kevés ilyen nyilvános hely volt, a szabadegyetem pedig aztán olyan lett volna, ahová bárki elmehet. Amikor megjött Saci Amerikából, eljött a csütörtöki klubba a Kalászi útra. De mit ad Isten, akkor vitték el a rendőrök *A harcoló város* című Inconnu-kiállítás készítőit – betiltották, lefoglalták?! Akkor kellett valami tiltakozást fogalmazni, ami kapóra jött Sacinak. Azóta sem tudom, hogy került ki Amerikába, mert ezzel hirtelen elfoglalta magát.

Nagyon fontosnak érzem a történetben Solt Ottiliát, akihez mindig lehetett menni. Tényleg egy különleges színfoltja volt ennek az egésznek. Nem véletlenül volt szükség rá, hogy beszálljon az SZDSZ-be. Az egész SZETA-mozgalom, a szegények ügye, pontosabban a mélyszegénység és a nyomor tabunak számított. Az ellenzéki nyilvánosság nagyon gyakran egy „átjáróház” jellegét öltötte a rengeteg szervezéssel. Viszont Ottília pályáján keresztül meg tudom világítani, mit is jelentett, hogy valamelyik mozgalom politikai irányultságot vett fel. Ottiliával kapcsolatban szeretném mondani, hogy ő volt a *Beszélő*nek a női arca, a szegénység arca, és nagyon kellett a pártba is. Abba a pártba, amelyik aztán manifeszt módon vadliberális elveket követett. De Ottília egyrészt képviselte a szegények ügyét, másfelől belement abba, hogy ezt az értelmiségi pozícióját csorbítva, korlátozva, „beszélős” legyen. Mondhatnánk azt, hogy hagyján, ha úgy tekintenénk, mint egy átlagos folyóiratot, nem úgy, mint egy olyan monopolhelyzetű folyóiratot, amely időnként megjelentet egy „pártprogramot”. Mert az már nem egy folyóirat, az inkább egy pártnak a szócsöve.

Mi nem beszélünk rendszeresen az amerikai nagykövetséggel, ugyanakkor volt egy nagyon szimpatikus hölgy, aki velünk, ezzel a „plebejus” társasággal szimpatizált, és látta, hogy milyen belviszonyok vannak, és próbált segíteni. Valahogy szerzett nekem egyhónapos ösztöndíjat, amivel kimehettem volna Amerikába, de

²³ Szilágyi Sándor (1954): fotográfus, lapszerkesztő. 1972–75 között a szegedi JATE hallgatója, egyetemi tanulmányait azonban a fővárosban fejezte be, az ELTE-n szerzett magyar-történelem szakos diplomát 1979-ben. 1978–85 között a Hétfői Szabadegyetem fő szervezője, 1981-től pedig a *Beszélő* szamizdat alapító szerkesztője. 1985–86-ban a New York-i New School for Social Research ösztöndíjasaként elkezdett komolyan foglalkozni a fotózással. Aktív részese volt az 1989. március 15-i MTV-székház előtti demonstrációnak, illetve részt vett Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének megszervezésében is.

²⁴ Zsille Zoltán (1942–2002): újságíró, szociológus. 1967-ben végzett az ELTE-n filozófia és szociológia szakon, 1994-ben utóbbi területen kandidátusi címet is szerzett. 1980–87 között Ausztriában élt, 1981–87 között a bécsi Bibó Press alapítója és vezetője. 1983–90 között a Szabad Európa Rádió munkatársa. Tagja volt a Magyar Írók Szövetségének.

²⁵ Zsille Zoltán: *Az önmérsztő SZE/AR, avagy zsebrádió az elvtársaknak*. Budapest, MagánZárka, 1992.

²⁶ Szilágyi Sándor: *A szellemi ellenállás jelképe. Bibó-tanulmányok*. Budapest, ABC Független Kiadó, 1985.

ezelőtt buktam le. Mégpedig köztörvényes vonalon, de nem a „sikkasztással”, amit megérdemeltem volna, hanem azért, mert hatalmas erővel, hihetetlen rafinériával kinyomozták, hogy nekem fiktív állásom van. Ugyanis azért, hogy felvehessem a gyerekek után a családi pótlékot, munkaviszonyt kellett igazolni. Volt a rendszernek egy ilyen enyhe nyomása. Emiatt én egy ismerősömnél voltam bejelentve, aki viszont „disszidált”, és amikor ennek kapcsán elkezdtek az ő dolgait hatósági vonalon nézegetni, véletlenül rám találtak, és elkezdtek velem foglalkozni a Tolnai utcában.²⁷ Sőt, olyan szintre jutott az ügyem, hogy vádat is emeltek ellenem, és felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, köztörvényes ügyben. Visszatérve Ottiliához, az az érdekes, hogy amikor én ezzel az üggyel megkerestem őt – tehát azzal, hogy a szamizdat egyik meghatározó arcának van egy ilyen ügye, nem jár neki családi pótlék stb. –, nagyon aranyos, kedves és anyáskodó volt, de nem csináltak ebből ügyet. Úgy gondolom, hogy már ő is tudta vagy megérezte, hogy kiket kell „mutatni”, és kiket nem.

Ügy tűnik a szavaidból, hogy a nyolcvanas évtized közepére megosztottá vált a szamizdatkészítő ellenzéki közeg, nem függetlenül attól, hogy melyik csoport milyen politikai változásokat remélt, s a saját szerepét hogyan látta ebben. Hogyan fogadták következő nagy szamizdatos vállalkozásod, a *Demokrata* megjelenését? Hogyan tudtatok a tevékenységetekhez pénzt szerezni, milyen bel- és külföldi támogatást kaptatok?

Gadó György²⁸ jött elő az ötlettel, aki kezdetben a lelke, mindene volt a *Demokratának*. Én tulajdonképpen a kiadást szerveztem. Ott volt még mellettünk Mikes Tamás,²⁹ akiről később kiderült, hogy ügynök volt. Gadóhoz is kötődik két nagy csalódásélményem. 1986-ban járunk, amikor egyszer csak megjelent nálunk, és

lebegtetett egy lapot, amire az volt ráírva, hogy *Magyar Zsidó*. Se szó, se beszéd, kiszállt a mi közös újságunkból, a *Magyar Zsidó*ba nem hívott. Ilyen értelemben maradt némi tüske az emberben, ezután valahogy megint talpra kellett állni. A másik eset az volt, amikor egy alkalommal Demszkynek a Bajcsy-Zsilinszky utcai lakásában ültünk, és valami olyasmit mondott, hogy nem kopogunk be oda vécépapírért, ahová egyébként „odacsinálunk”. Ez már akkor volt, amikor a lapban bírálta valaki az SZDSZ megalakulásának körülményeit, hogy hogyan számolta fel a civil szférát, és lett párt. A lapnak egyébként már a legelején, amikor még csak Demszkynek vittem a lapot, nagyon rossz volt a fogadtatása: eleve nem örültek annak, hogy a monopólium-építési törekvésük kívülről veszélyeztetve lett. Haraszi egyszer úgy fogalmazott nekem, hogy amikor megjelenik a *Demokrata*, akkor mindig valami történik, mindig van benne valami. A belső kritika, amelyet én szilárdan vittem, sokaknak nem tetszett. De nyilván nem a kritika volt az egyetlen célunk, hanem az, hogy ha már egy monopólium ellen fenekedünk, mi is tisztuljunk meg, bírjuk a kritikát. Így ki kell bírni annak a feltárását is, hogy például miért nincsen többé szabadegyetem.

Az irántunk táplált ellenszenvnek része volt az is, hogy gyakrabban jelentünk meg, mint a *Beszélő*. Az ugyanis úgy működött, hogy amikor éppen elkészült, akkor megjelent egy szám. Egy picit vissza is lehetett élni a gyakori megjelenésünkkel, vagy talán nem is kicsit, ugyanakkor mi egy kicsit plebejusabb, közérthetőbb tematikát akartunk vinni. Valahogy azért sok mindent le is nyeltek, aminek az okát mindmáig nem igazán tudom. Talán az is benne volt, hogy nagyon kevés ismert név írt nálunk. Magam is meglepődtem, hogy akkor, abban az időben a mi nevünk nagyon ismert volt. Az első választások előtt még kirohant hozzám Mécs Imre,³⁰ hogy nem akarok-e képviselő lenni.

²⁷ Itt található a Budapesti Rendőrfőkapitányság.

²⁸ Gadó György (1930): tanár. 1948-ban érettségizett a fővárosban, négy év múlva a Pázmány Péter Tudományegyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett és a Népművelési Intézetben helyezkedett el. 1946-ban belépett a Magyar Kommunista Pártba, ahonnan 1955-ben kizárták. Az ötvenes években a KSH, valamint a Hírlapkiadó Vállalat archívuma nyújtott neki állást. A forradalom leverése során, 1956 novemberében az MSZMP tagja lett, 1967-ben lépett ki. 1973-ban röplapkészítés miatt letartóztatták, eljárást indítottak ellene, amelynek eredményeképpen egy év fegyházbüntetést kapott. 1970–90 között szabadúszó fordítóként tevékenykedett, Krassó György révén került kapcsolatba illegális ellenzéki csoportokkal. 1983-ban megalapította a Salom független magyar zsidó békecsoportot, 1988-ban a Magyar Zsidó Kulturális Egyletet. 1987–88-ban a *Magyar Zsidó* szamizdat folyóirat alapító szerkesztője. 1988–90 között a SZER budapesti tudósítója, a TDDSZ és az SZDSZ egyik alapító tagja. 1990-ben az első szabad országgyűlési választásokon az SZDSZ országos listáján nyert parlamenti mandátumot.

²⁹ Mikes (Micsinay) Tamás (1940–1999): író. Részt vett az 1956-os forradalomban, bár tevékenysége tényszerűen kevésbé dokumentálható. 1960-ban középiskolás diákként röpcédula terjesztésért letartóztatták, majd két és fél évet töltött börtönben. Szabadulását követően nem fejezhette be jogi tanulmányait az ELTE-n, így tűzoltókészülék-ellenőrként folytatta egy Ktsz-ben. A Cinema 64 Stúdióban közel kilenc filmet készített 1964–69 között. 1966-ban szervezték be „hazafias” alapon, az állambiztonság titkos megbízottként foglalkoztatta évtizedeken át. Noha magát kérelmelhetetlen ellenzékinek mutatta, környezetét megtévesztő módon valamennyi fontos rezdülésről, ami a művészeti-politikai szcénában történt, „Mészáros”, illetve „Dán István” néven adott jelentéseiben hozta megbízói tudomására. 1986-ban jelen volt az Eörsi István lakásán tartott illegális tanácskozáson, amelynek tárgya az 1956-os forradalom volt, de részt vett a Magyar Október Párt és a Republikánus Kör életében is. Hálózati személyként jelen volt Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetési ceremóniáján is.

³⁰ Mécs Imre (1933–2023): villamosmérnök, politikus. Az Eötvös József Gimnáziumban 1951-ben szerzett érettségét, majd a BME Villamosmérnöki Karán folytatta tanulmányait, abszolutóriumot szerzett, diplomáját viszont csak 1975-ben kaphatta meg. Részt vett

Pénzt a kiadványokból szereztünk. Igazából szerintem ketten voltunk így: Demszky és én, akik tulajdonképpen ezt csinálták, hogy úgy mondjam, „főállásban”, vagy legalábbis alaptevékenységként. Számos munkafázis volt. A papírbeszerzésnél például igénybe lehetett venni időnként a feketegazdaságot, sok efféle lehetőség volt. Maga a terjesztés sem volt kis munka. A *Beszélő*nek volt az az imázsa, hogy önköltséges, tehát mindenki társadalmi munkában dolgozik. Igen, lehet, hogy ez így is volt. Én úgy vállaltam, hogy nem társadalmi munkában dolgozom. Lehet, hogy ez nem hangzik olyan szépen, de közelebb áll az igazsághoz. Voltak homályos, nem belátható ügyek, főleg a támogatások és a gépek beszerzése tekintetében. Én komolyan azt hittem, amikor beszálltunk ebbe, hogy csak el kell kezdeni, pénzügyi gondok nem lesznek. Itt vannak a nyugati magyarok meg számos segíteni akaró ember. Nem nagyon voltak.

'89-ben megtettük a bejelentést. Volt egy olyan időszak, amikor országosan terjesztett lap volt, kb. kétezer körüli példányszámmal. Az igazi oka az elsorvadásának az volt, hogy nem volt mögötte szellemi háttér. A Soros Alapítvány egy alkalommal támogatta a kiadást. Érdekes dolog, hogy a posta abban az időszakban simán átvette, nem volt sok gond a terjesztéssel – ráadásul nemcsak átvette, hanem nagyon gáláns módon ki is fizette! Úgy, ahogy volt, az utolsó darabig. Lehet, hogy ez hozzátartozott ahhoz az időszakhoz, mondván, hogy hagyni kell őket, aztán örültek, hogy megszűnt.

A külföldi utaknak és a nagykövetségi kapcsolatoknak szerintem az volt a lényege, hogy kicsit elő- vagy felkészítsen bizonyos embereket a várható szerepükre. Az amerikai nagykövetség munkatársaival való rendszeres találkozó egy kicsit a „pofavizit” jellegét öltötte. Megnézegették maguknak a delikvenst, és rendszeressé is váltak a találkozások, magával Palmerrel³¹ is. Egy alkalommal például „leszóltak”, hogy lesz egy

filmvetítés. Volt akkor egy Ricsi nevű színészbőrű ember, aki kulturális attasénak volt beállítva, szerettük is a fickót. Kezdeményezett Óbudán valami kis vendéglőben, majd az ő lakásán is egy találkozót. Volt egy vetítés Wallenbergről, akiről később aztán Kenedi János segítségével egy könyvet is megjelentettem.³² Havonta egyszer voltak ilyen találkozások. Olyan is volt, hogy összehoztak a Szabad Európa Rádió valamelyik munkatársával, akinek panaszkodtam, hogy nagyon-nagyon elhallgatnak minket. Amikor Zsille Zoltán oda-került a Szabad Európa Rádióhoz, ő volt az egyetlen, aki foglalkozott a családipótlék-üggyel. Nagyon nagy dolog volt, hogy elhangzott az esetünk. Már az nagy élmény volt, amikor először, '79-ben beolvasták a neveinket a chartás aláírás alkalmából, úgy érezte az ember, hogy végre valami történt. Igazából tényleg nem tudtuk, hogy mi van a Szabad Európa Rádióval, de előbb-utóbb azért kiderült, hogy kiket favorizálnak, kiket futtatnak. Amikor Kasza³³ eljött Magyarországra, biztos voltam benne, hogy megkeres majd minket, de ezse ágában sem volt. Ez csalódás volt, de Zsille Zoli ilyen szempontból egy kicsit javította a helyzetet. Segített ezen átlátni. '89 körül már mi is pályázhattunk a Soros Alapítványhoz. Utólag kicsit szégyellem is, hogy pályáztam, nem vagyok rá büszke. A Republikánus Körünk is kapott, a *Demokrata* is kapott, és kaptunk egy fénymásológépet. Persze ez az a fajta támogatás, amikor elkezd az ember hinni abban, hogy ez legközelebb is így lesz, végül pedig kiderül, hogy sajnos ennyi volt. És akkor még nagyobbat koppantunk. De hát, ezt is tudni kellett volna.

a Petőfi Kör rendezvényein. Az 1956-os forradalomban részt vett a Nemzetőrség szervezésében és aktív volt az ellenállás hónapjaiban is, 1958 májusában halálra ítélték, a büntetését a következő évben életfogytig tartó börtönbüntetésre módosították. Az 1963-as amnesztiával szabadult, majd három évig rendőri felügyelet alatt állt. 1963–74 között fejlesztőmérnökként helyezkedett el a Híradástechnikai Szövetkezetenél, 1976–83 között az Óra és a Műszer Szövetkezet mérnöke, 1989-ig a Ganz Kapcsoló- és Készülékgyártó Gyár fejlesztőmérnöke. 1984–89 között a Duna Mozgalom tagja, továbbá alapító tagja az SZDSZ-nek és a TIB-nek is. Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetésének egyik szónoka volt. 1990–2010 között öt cikluson át országgyűlési képviselő, 1990–2006 között az SZDSZ, majd az MSZP színeiben nyert mandátumot.

³¹ Palmer, Mark (1941–2013): amerikai diplomata. A Yale Egyetemen folytatott tanulmányai során aktív részese a polgárjogi mozgalmaknak. 1964-ben lépett az amerikai külügy szolgálatába. Henry Kissinger külügyminiszter (1973–77) és később Ronald Reagan elnök egyik beszédírója. Az 1985-ös genfi Reagan–Gorbacsov-találkozó megszervezésében kulcsszerepet játszott. 1983–86 között a Külügyminisztérium helyettes államtitkáráként a Szovjetunió és az általa megszállt közép-kelet-európai régió területfelelőse volt, 1986–90 között az USA Magyarországra akkreditált nagykövete. A National Endowment for Democracy nevű szervezet társalapítója és az USA diplomáciai akadémiájának tagja.

³² Bierman, John: *Wallenberg*. Budapest, AB Független Kiadó, 1985.

³³ Kasza László (1937): újságíró. 1956-ban emigrált, majd a következő évben beiratkozott a müncheni Ludwig-Maximilians Universitátre, ahol közgazdaságtant és szociológiát hallgatott. Az egyetem elvégzését követően, 1963-ban kezdett el dolgozni a *Süddeutsche Zeitung* szerkesztőségében, ugyanettől az évtől egészen 1993-ig a SZER magyar osztályának munkatársa, helyettes igazgatója volt. 1960-ban a Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom (KMEM) elnökévé választották, tagja volt a Magyar Újságírók Szövetségének (MÚSZ) is.

AZ „ELLENZÉK ELLENZÉKÉNEK” TAGJA – ÚT A PERIFÉRIÁRA

1988–89 folyamán gombamód szaporodtak a pártok. A magad attitűdjével hogyan viszonyultál ehhez, s hogy látod utólag az akkori pártszerveződési folyamatokat?

A pártszerveződéssel párhuzamos kisodródást folyton lehetett érezni. Itt van például a monori tanácskozás. Minket ezekből mindig kihagytak, szerintem taktikai okokból. Az ő részükről ez megalkuvás volt. Kicsit ilyen számunkra Lakitelek is. Belül „mumust” próbáltak csinálni belőlünk, hogy milyen nagyon radikális figurák vagyunk. Nem voltunk mi olyan radikálisak, hanem ami fontosabb volt, hogy politikailag kiszámíthatóak voltunk, tisztázott volt a rendszerrel szembeni alapállásunk.

Szabad értelmiségiek voltunk, és ez egy veszélyes dolog volt. Párt helyett megalakítottuk a Republikánus Kört, amely mint civil szervezet, tetszett nekem, mert nem volt pártcsíra jellege, bár lehetett volna az is. Ez tényleg olyasfajta társaság volt, hogy egy témát

megbeszéltünk, megfogalmaztunk róla pár velős mondatot, és ezt utána megjelentettük. Hermann Péter³⁴ volt sajnós a fő ész, azért mondom, hogy sajnós, mert nem nagyon tudtuk ellensúlyozni. Ő egyszer hivatkozott valamelyik Európán kívüli országra – talán Hondurasra –, hogy ott nincsen hadsereg, s hogy ez milyen klassz dolog. Korábban én elég sokat segítettem a szolgálatmegtagadókat, volt kapcsolatom a Bokor-bázisközösséggel, Bulányi³⁵ írásaiból is közölt a *Demokrata*.

Az '56-osok lényegében sehol nem voltak a nyolcvanas években, sikerült őket megfélemlíteni. Bennünk nem volt olyan szinten félelem már a hetvenes években, de hát én egyszer sem voltam az Andrássy út 60.-ban vagy hasonló helyeken. A családban sem voltak ilyen történetek. Az '56-osok közül Wittner Máriával³⁶ egyszer-kétszer találkoztam. Dénes János³⁷ volt az első, akivel kapcsolatba kerültünk. Amikor a *Demokratán* volt egy piros-fehér-zöld keretszerűség, az egyik március 15-ei különszám alkalmából, és abban volt egy aktualizált 12 pont. Ez neki nagyon megtetszett, és akkor megkeresett, onnantól fogva kialakult egy baráti kapcsolat, ez is talán '88 végére tehető. Járt nálunk

³⁴ Hermann Péter (1950): író, könyvkiadó. 1970–75 között az ELTE-BTK történelem-lengyel szakán tanult. 1975–84 között a Kossuth Kiadó kéziratfelelőse, majd szerkesztője. 1985–87 között a Reflektor Kiadónál dolgozott, majd átkerült az Akadémiai Kiadóhoz, ahol 1989-ig a lexikonszerkesztőség vezetőjeként tevékenykedett. Alapító tagja az SZDSZ-nek, 1990–94 között önkormányzati képviselő Budapest XIII. kerületében. 1989–97 között a Biográf Kiadó vezető szerkesztője, azóta a Poligráf Könyvkiadó ügyvezető igazgatója. 1979 óta szerkesztője a *Ki kicsoda* sorozatnak.

³⁵ Bulányi György (1919–2010): tanár, piarista szerzetes. Magyar–német szakos tanárként végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, 1943-ban szentelték pappá. 1945-től a debreceni piarista gimnáziumban helyezkedett el és kezdett bele a közösségszervezésbe. 1952-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték, 1960-ban amnesztiával történő szabadulását követően szállítómunkásként helyezkedett el. Kívívta mind a pártállam, mind a katolikus egyházi hierarchia ellenszenvét, ugyanis néhány száz főt integráló bázisközösségeket (ún. Bokor-közösségeket), egyfajta földalatti egyházi mozgalmat kezdett szervezni, amely sajátos szamizdatkultúrát is kialakított. 1968-ban megjelent *Keressétek Isten országát!* címet viselő, hatkötetes művét szamizdatként terjesztették. A központi és vidéki városokban készített *Karácsonyi Ajándék (KARA)* szamizdat lapszámai 1971–89 között kb. 15000 oldalt tettek ki. 1982-ben a püspöki kar eltiltotta a nyilvános misézéstől, tanai miatt pedig a Hittani Kongregáció előtt kellett felelnie. Az eretnokség vádját tisztázó procedúra mintegy másfél évtized múlva ért csak véget, amikor is Bulányi aláírta a II. Vatikáni zsinat dokumentumaiból összeállított „listát”, amelybe végül bekerült az ő javasolt kiegészítése is.

³⁶ Wittner Mária (1937–2022): gépirónő, varrónő. Tizenhárom éves koráig a karmelita rend nővérei nevelték, 1950-ben állami gondozásba került. Tanulmányait Ikerváron és Sárváron végezte, középiskolai tanulmányait azonban két évfolyam után megszakította. A Kunhegyesi Járásai Tanács Begyűjtési Osztyánján dolgozott gépirónőként, gyermeke született, majd 1956-ban ideiglenes munkavállalási engedéllyel Budapestre került, a forradalom kitörése kórházi kezelés alatt érte. A forradalom időszakában a Corvin köz és a Vajdahunyad utcai felkelőcsoport keretében tevékenykedett, november 4-én megsebesült, majd egy rövid ausztriai emigrációt követően hazatért. Ekkor érte el a jogi megtorlás. 1958-ban halálra ítélték, majd rá egy évre az ítéletet életfogytiglani börtönre változtatták, végül 1970-ben szabadult. A börtönben betanított varrónő lett, szabadulását követően Szolnokon helyezkedett el. 1972-ben bekövetkezett házasságát követően Dunakeszire költött, 1987-es nyugdíjazásáig Ktsz.-eknél, végül egy iskolában takarítónőként helyezkedett el. 1989-ben a POFOSZ kegyeleti és szociális bizottságának elnöke lett. 2006–2014 között országgyűlési képviselő.

³⁷ Dénes János (1930–2021): vegyésztechnikus. Erdélyi felmenőkkel bír. 1949-ben érettségizett a fővárosi Széchenyi István Közgazdasági Technikum kereskedelmi tagozatán. 1950–53 között sorkatoná, majd a Kőbányai Gyógyszerárnyaggyár alkalmazásába került, ahol az 1956-os forradalom időszakában a munkástanács elnökévé választották. Részt vett a Nagy-budapesti Központi Munkástanács munkájában, forradalom alatti tevékenységéért 1958-ban 15 évi börtönbüntetésre ítélték, az 1963-as ún. „nagy” amnesztiával szabadult. Ezt követően a gyógyszer- és vegyiparban helyezkedett el szakmunkásként, 1967-ben esti tagozaton szerzett technikus oklevelet. Jelen volt a monori és a lakiteleki találkozók, egyik szervezője az 1988. júniusi Erdély-tüntetésnek; 1988-tól az MDF kőbányai szervezetének vezető tisztségviselője, majd az Országos Választmány tagja. Alapító tagja volt a TIB-nek és a POFOSZ-nak is. 1990-ben egyéni képviselői mandátumot nyert Budapest 26. sz. választókerületében, 1990 novemberében azonban párttagságát megtartva ugyan, de kilépett a legnagyobb kormánypárti frakcióból és a „függetlenekhez” csatlakozott, mígnem 1991. február 1-jével párttagságát is megszüntette az MDF-ben.

a lakáson, a klubtalálkozókon Obersovszky Gyula³⁸ is, de ő inkább csak mesélt, Rácz Sándoron³⁹ viszont látszott, hogy vannak ambíciói. Valamit egyezkedett Gáspár Sándorral,⁴⁰ és kiment az USA-ba. Ő egyértelműen vissza akart térni a politikai életbe, bár végül is nem lett képviselő, de mindig hagyta magát jelöltetni. Tehát kicsit mindig le is járatta magát... Mindenféle erőnek a jelöltségét elfogadta, talán még a Magyar Október Pártnál is volt. Nagyon szimbolikus az utolsó találkozásunk, igazi életkép volt. Dénes János egy folyosói hokedlin ülve árulta a kis könyveit, Rácz Sanyi meg kivonult, bevonult, kiment a pulpitusra, leadott egy beszédet, majd megint elvonult. Aztán ott volt a kétes múltú Fónay Jenő⁴¹ vezette POFOSZ is, ahová nyomtak be mindenkit, sógor, koma, jó barát alapon.

Én egy darabig részt vettem a pártosodásban, igaz, a legvégén, akkor is olyan szinten, hogy Krassó Magyar Október Pártjában fordultam meg. Talán nem köztudott az, hogy tőlem származik az a jelszó, hogy „nem fogtok lógni!”, illetve az is, hogy „munkát a kommunistáknak!” Lehet, hogy más is kitalálta, de a Magyar Október Pártban ezt én mondtam. Úgy éreztem, hogy ez szellemes. Nem volt ez egy komoly párt. Kifiguráztuk a kerekasztal-tárgyalásokat: egy félig nyilvános helyen bemutattuk, hogy tulajdonképpen milyen álságos ez a „kerekasztalosdi”. Voltak még figyelemfelhívó akciók, aztán amikor már sátoroztak a Parlamentnél, meg ment a dilemma, hogy indulunk is, meg nem is, el is ismerjük, hogy az egész folyamat legitim, meg nem

is, ez már nem nagyon stimmel nekem. Az volt akkor a lényeg, hogy mindenki pártként induljon, mondhat, amit akar, csak ismerje el a rendszert, és akkor felveheti a jutalmat érte.

Érdekes, hogy annak idején mindenki hülyének nézett minket. Most már mindenki okos és azt állítja, hogy már akkor látta, hogy számos kérdés ennyire „le van játszva”. Én biztos nem láttam, hogy a többieknek szóltak-e, azt nem tudom. 1985 után főleg Demszkyn láttam, hogy nagyon helyezkedik a *Beszélő* felé. Korábban ő is pengetett kritikus hangokat, amikor voltak kis összejövetelek, aztán ez teljesen megszűnt. Abban néztek minket teljesen hülyének, hogy azt hittük, hogy itt hamarosan, belátható időn belül változás lesz. Amikor aztán eljött ez a várva várt változás, én sokat nem éreztem belőle.

A mából nézve végképp meg vagyok győződve arról, hogy ez az egész, ami itt rendszerváltás címén történt Kelet-Európában, hatalmas bunda volt. Ezt nem mi döntöttük el, ez valahol *eldőlt*. A folyamat hol így, hol úgy lezajlott. Nekem nem az a hivatásom, hogy pártokban szolgáljak, azzal együtt persze örülök neki, ha minél jobb emberek ülnek a pártokban, miközben azt mondom, hogy a kialakult pártrendszerben igazából nem lehet nagy változást csinálni. Ez az egész úgy lett kitalálva, hogy bizonyos pici játékmódosításokkal két erő váltogassa egymást, az emberek meg aztán szimpátia alapon otthon marakodjanak, majd

³⁸ Obersovszky Gyula (1927–2001): költő, író, lapigazgató. Középkolai tanulmányait anyagi okok miatt nem fejezte be, jegyzőgyakornokként állt munkába. 1944-ben kommunista párttag lett, majd az 1945 márciusától kezdődő földosztás adminisztratív végrehajtásában segédkezett Püspökladányban. 1946-tól a NÉKOSZ szervezője, 1945–49 között a Színművészeti Főiskola hallgatója. 1954-től a MÚOSZ kulturális szakosztályának vezetőségi tagja. Ebben az évben kizárták a pártból és valamennyi állását elveszítette. Visszatérve a fővárosba a Népművelési Intézet megbízásából színházi tanfolyamokat szervezett, a forradalom évében rovatvezetőként dolgozott egy kis példányszámú lapnál. Az 1956-os forradalom során *Igazság* néven lapot bocsátott ki, november 4-ét követően pedig *Élünk* címmel jelentetett meg újságot, ugyanezekkel a fejlécekkel kezdett újra publikálni 1990-ben. Részt vett az 1956. novemberi 23-i „néma-”, majd a december 4-i nőtüntetés megszervezésében. 1957-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. 1967–89 között a *Sportfogadás* c. lap szerkesztője. A Történelmi Igazgatóság Bizottsága (TIB) alapító tagja.

³⁹ Rácz Sándor (1933–2013): szerszámkészítő, politikus. A hódmezővásárhelyi tanyavilágban született. 1946-ban a fővárosba került, majd asztalos- és kádárinasként állt munkába. 1948-tól szerszámkészítőként került a Standard, majd későbbi nevén Beloianisz Híradástechnikai Gyárhoz. 1956 októberében a vállalati munkástanács tagja lett, majd a november 14–15-én az Egyesült Izzóban megalakult Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnökévé választották, ebbéli minőségében több tárgyalódelegációt vezetett a Parlamentben, ahol többnyire Kádár János és Apró Antal fogadta őket. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, az 1963-as „nagy” amnesztiával szabadult. 1987-es nyugdíjazásáig a Híradástechnikai Ipari Szövetkezetnél dolgozott szerszámkészítőként. 1988-ban a TIB alapító tagja lett, a Fidesz tiszteletbeli tagjává választotta. 1993 májusában az '56-os Szövetség vezetőjévé választották.

⁴⁰ Gáspár Sándor (1917–2002): gépszerelő, politikus. A hat elemi elvégzését követően motorgépszerelő tanonc lett a fővárosban, 1945-ben a Magyar Kommunista Párt, 1946 októberétől a rendszer összeomlásáig a párt „parlamentjének” (MDP KV, MSZMP KB) tagja volt. 1947–88 között országgyűlési képviselő. 1952-ben meg kellett szakítania moszkvai pártiskolai tanulmányait, ugyanis a SZOT főtítkárhelyettese, majd első számú vezetője lett. 1955 novemberétől a kollektív államfői testület, az Elnöki Tanács tagja, 1963-tól elnökhelyettese. Az 1968-at követő időszakban a gazdaságpolitikai reformfolyamatok „megtorpedozását” kívánó keményvonalas belső ellenzék egyik oszlopos tagja, Komócsin Zoltán és Biszku Béla mellett egyik azoknak, akik Kádár János vezető szerepét megkérdőjelezték. 1983-ban a SZOT élén személycserére történt, ő pedig a szimbolikusnak szánt elnöki funkciót kapta meg, az 1988. májusi párttervezleten kibukották az MSZMP Központi Bizottságából, majd az év júniusában a SZOT elnöki tisztségéről is lemondott.

⁴¹ Fónay Jenő (1926–2017): mérnök. Kaposvárott és Zalaegerszegen folytatta középkolai tanulmányait, majd 1944-ben levetteként amerikai hadifogságba esett. 1946-ban tudott leérettségizni, majd három éven keresztül egyetemre járt (két év közgazdaságtan, egy év mérnöki tanulmányok). 1946–52 között az MKP, majd az MDP tagja volt. 1952-ben halálos kimenetelű autóbalesetben való vétkeség okán hét hónapra börtönbe került, 1953-ban szabadult. Az 1956-os forradalomban a Széna téri felkelőcsoport egyik vezetőjeként vett részt. Két sikertelen emigrációs kísérletet követően eljárást indítottak ellene, 1958-ban először halálra ítélték, majd hosszas procedúra után 20 évre módosult a büntetése. 1963-ban szabadult és építőipari tervezőállalatoknál helyezkedett el. 1984-ben rokkantnyugdíjas lett, 1987-et követően a politikai elitéltek érdekében aktív szervezőmunkába fogott. 1992–1995 között a Magyarok Világszövetségének alelnöke, 1989–2002 között a POFOSZ elnöke.

rámjenenek erre családi-baráti kapcsolatok. Ma sem tudom, mitől éreztem azt, hogy nekem nem szabad ebbe beszállnom, de valószínűleg már voltak olyan jelzések a nyolcvanas években, a szamizdat alatt is, amikor láttam, hogy emberek megszűntek értelmiséginek lenni. Idővel tudatosítottam magamnak, hogy ez a „demokrácia” ehhez a világrendszerhez van szabva, ami nekem alapjában véve nem tetszik.

Én úgy gondoltam, hogy nagyon fontos az, hogy a pártosodás ellenére maradjon egy olyan értelmiségi bázis, amelyik abból is példát mutat, ha arról van szó, hogy polgári engedetlenséget is lehet vállalni a hatalommal szemben. Erőszakmentesen, polgári úton, hiszen korábban maga az egész szamizdat is erre volt egy példa. Ezt mi a sajtószabadság érdekében tettük, de ezt bármilyen más érdekében lehet tenni, és ez egy nagyon fontos küldetés. Nyilván, ha már nincs rá szükség, akkor nem kell „polgári engedetlenkedni”.

Az viszont nem áll hozzám közel lelkiileg, hogy én, hogy mondjam, a pozícióba került ismerőseimhez kilincseljek. Lehet, hogy emögött a mélyben valami büszkeség is lappang. Én hiába mondtam Dénes Jánosnak, hogy „Jánuskám, te hiába szerepeltél klasszul” – ugyanis nagyon nehéz volt neki ellenszélben, ott sutyorogtak mindig körülötte, őt is hülyének nézték. Nekem nagyon kivételes figura volt. Végül visszahátrált az MDF-ből, és már Csurkákéhoz se lépett be. Kilépett ugyan, mégis „benne volt”. Adta a nevét ahhoz, hogy induljon ezeken a választásokon, hogy országgyűlési képviselő legyen, az emberek pedig úgy látják, hogy bizony megvan a 400-500 ezer forintos nyugdíja. Haszonélvezője annak, ami szándékainkkal ellentétesen kialakult. Én lényegében még büntetést is kaptam, amikor például a nyugdíjamért folyamodtam, kiderült, hogy a szamizdatos évek nem számítanak munkaviszonynak... Erre mit lehet mondani? Ez megint csak egy büntetés? Kicsit igen. Bár az is fontos, hogy az ember mihez adja a nevét. Petőfi írt egy olyan verset a márciusi ifjakról, amelyben azt fogalmazta meg, hogy nem baj, ha másé

a dicsőség, ha a haza sorsa jól alakul. Sokszor van úgy, hogy nem azok aratják le a babérokat, akik a leginkább megérdemelnék. A rendszerváltásban vitt szerep esetében inkább egy olyan veszély van, hogy aki ránk gondol, az inkább úgy is gondolhat ránk, hogy „Ti is benne voltatok abban, hogy ezt a »vadkapitalista izét« a nyakunkra hozzák”.

Nagyon sokáig volt több próbálkozás is, más irányokból, hogy valahogyan felkaroljanak, de valamennyi valami miatt kicsorbult. Szász István⁴² állandóan kint volt nálunk csütörtök esténként a klubtalálkozón, és ette két pofára a palacsintát, aztán eltűnt. '89 után hívta a feleségem többször is telefonon, ugyanis egy lapkiadó vállalatnál helyezkedett el, s kereste, hogy nem tudna-e nekünk valamit segíteni. Akkor visszakerdezett a telefonban, és úgy tett, mintha nem is ismerné a feleségem. Ugyanígy eljárt hozzánk Sárosy László,⁴³ aki az Antall-kormányban az agrártárca egyik államtitkára lett. Ő hívott engem a sajtóosztályra. Neki „köszönhetem”, hogy az 1988-as Erdély-tüntetésről lemaradtam. Előtte ugyanis vendégségben voltam nála, s olyan rossz bort itatott meg velem, hogy egész vasárnap betegen feküdtem otthon. Eörsi István⁴⁴ is írt nekem levelet, mondván, ha lesz valami, azonnal szól. Ez vagy másfél évtizeddel ezelőtt volt...

Annyiban más a helyzetem, hogy anyagilag rosszabbul állok ma, mint akkor. Az ellenzéki időkben volt egy Skoda autóm, most egy kerékpárom van. Én azt gondoltam, hogy értelmiségiként meg tudok maradni, de kiderült, hogy nem. Kiderült, hogy választanom kellett volna. Azóta én nem tudtam semmilyen álláshoz jutni. Ennek vajon mi oka lehet? Én kicsit ugyanúgy vagyok most is, mint annak idején, állástilalom alatt vagyok, hallgatom a szamizdatot, ami most is annak számít, meg szabadegyetemre járok. A rendőrség nem zaklat, ez az én személyes életemben a lényegi különbség.

GULYÁS MARTIN

(A beszélgetés 2022. július 5-én készült.)

⁴² Szász István (1938–2019): újságíró. A *Magyar Hírlap*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* munkatársa.

⁴³ Sárosy László (1945): mérnök. Az esztergomi Ferences Gimnáziumban, majd az óbudai Árpád Gimnáziumban folytatott középiskolai tanulmányait követően egyetemi tanulmányait a Veszprémi Vegyipari Egyetemen végezte. Az állambiztonság „terhelő adatok alapján” beszervezte, 1969-ig adott írásos jelentéseket az egyetemi ifjúságról és a tanári karról, amikor is megtagadta a további együttműködést. Átjelentkezés alapján a fővárosba került, 1966–69 között a Felsőfokú Élelmiszeripari Technikumot végezte el. Ezt követően a Pannónia Szálloda és Vendéglátó Vállalatnál helyezkedett el áruforgalmi előadóként. 1973–86 között az Agrárgazdasági Kutatóintézet tudományos munkatársa, 1986–90 között a Magyar Agrártudományi Egyesület titkára. Részt vett a *Demokrata* c. szamizdat terjesztésében, szerepet vállalt az MDF 1988. novemberi kiskunmajsai mezőgazdasági fórumának megszervezésében. Az MDF III. kerületi szervezetének vezetőségi tagja, 1990-ben a főváros 4. sz. választókerületében szerzett képviselői mandátumot. 1990–93 között a Földművelésügyi Minisztérium politikai államtitkára. 1994–98 között önkormányzati képviselő.

⁴⁴ Eörsi István (1931–2005): író, műfordító. 1954–56 között a *Szabad Ifjúság*, majd az *Egyetemi Lapok* szerkesztője. Az 1956-os forradalomban a Szabad Kossuth Rádió, az *Igazság* és az *Élünk* lapok munkájában vett részt, egyik szervezője a nőtüntetésnek, valamint összekötő az Írószövetség és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács között. 1957 szeptemberében nyolc év börtönre ítélték, 1960-ban bekövetkezett szabadulását követően két évig publikációs tilalom alatt állt. 1962-ben lett az *Élet és Irodalom* munkatársa, 1977–82 között a kaposvári Csiki Gergely Színház dramaturgjaként dolgozott, innen azonban politikai okokból eltávolították. 1983–86 között az NSZK-ban élt, a rendszerváltoztatás után visszatért a kaposvári színházba. 2004-ig az SZDSZ tagja, számos közéleti tárgyú publicisztika szerzője a *Magyar Narancs* és a *Beszélő* hasábjain.

Lázin Áron

Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája

A világháborút követő időszakban Magyarország külpolitikai és diplomáciai mozgásterét strukturálisan átszerveződött, ennek elsődleges oka a kelet-közép-európai államokban végbement hatalmi elmozdulás volt, így a szovjet érdekszférába és geopolitikai térbe való betagozódás elkerülhetetlen volt. A moszkvai stratégiai gondolkodás szempontjából fő célként a nyugati terjeszkedés feltartóztatása került a döntéshozói irányelvek homlokterébe. A befolyási rendszer kiépítését egy körkörös, belülről kifelé építkező stratégiaként is fel lehet vázolni. A Szovjetunió a rendszer bővítésének érdekében szövetségi-katonai egyezményeket kötött, melyeket barátsági és gazdasági szerződések követtek. Utóbbiak alapozták meg a kulturális együttműködések irányait, ennek egyik célja az államközi együttműködések szélesebb bázisra helyezése, mely kilépett a felső politikai zárt ajtó mögül és a lakosság szélesebb köreit célozta meg.

1963. március 7-én és 8-án Moszkvában Hruscsov kezdeményezésére nagyszabású találkozót szerveztek a kulturális élet szereplőinek a bevonásával, melynek a Kreml adott otthont. Az esemény relevanciáját az adja, hogy főként a művészeti és a kulturális élet szereplői kaptak meghívást – írók, filmrendezők és más művészeti ágak képviselői. A közel 650 fős rendezvény célja a kulturális irányelvek meghatározása, a pártvezetés részéről, negatívnak ítélt jelenségek és tendenciák megfékezése volt. Mindezt egy demokratikus színezetű köntösbe kívánták belehelyezni, ebből következően a meghívottak felszólalhattak, kifejthették álláspontjukat, látszólag ki tudott alakulni egyfajta párbeszéd.

Ennek ellenére a találkozó másnapján, Hruscsov keményebb hangot ütött meg, Magyarország és az 1956-os események példáját hozta fel, okfejtése középpontjába az '56-os eseményeket állította, a Magyar Írók Szövetségének a tevékenységéből indult ki. Megközelítése szerint nem megengedhető, hogy az irodalom és kultúra dimenzióban autonóm szerveződés alakuljon ki, mivel ez volt a tűzfészke a magyarországi eseményeknek is.¹ Ebben a logikai keretrendszerben a szovjet vezetés célja az irodalom és az írók pozícióinak gyengítése lett, ami 1956-ot követően visszafordíthatatlanná is vált. A kádári kultúrpolitika ugyan nagyvonalúbb volt a kultúrával szemben, ennek ellenére megfigyelhető az Írószövetség súlyának a csökkentése 1957 és 1962 között.² Szovjet nagyköveti és diplomáciai jelentésekben a kultúrával és irodalommal kapcsolatos jelentések meglepően nagy számban érkeztek be a Szmolenszkaja-Szennaja körútra.³ Nem meglepő, hogy a Szovjet Írók Szövetsége Külügyi Bizottsága⁴ révén igen aktív szerepet játszott a Kreml külpolitikai manővereiben, ez jellemzően az 1950-es évekre igaz, de a későbbiekben is előszeretettel használták fel az intézmény apparátusát. Több ponton hasonlóság mutatkozik a kádári kultúraszervezés külpolitikai céljaiban is, hiszen 1963-tól hasonló feladatkörben tűnnek fel az Írók Szövetségének, illetve a művészet különböző területeinek a szereplői.⁵

Külkapcsolati szempontból érdemes a teljes kelet-közép európai viszonyrendszerben vizsgálni a budapesti döntések láncolatát. Így szükségszerű kilépni egy regionális dimenzióba. A belső feljegyzések, valamint előterjesztések fokozatosan figyelmeztettek Magyarország átfogó koncepcióhiányára, mely a külföldi kultúra terjesztését és

¹ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika a hruscsovi korszakban. Orosz levéltári iratok 1953–1964 I. 1953–1957.* Szerk. Babus Antal, Müller Gabriella, Seres Attila. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2019.

² *Uo.*

³ Szmolenszkaja-Szennaja körút 32–34. – a Szovjetunió Külügyminisztériumának épülete, 1948-ban kezdték el építeni, egyike a Hét nővérnek nevezett moszkvai felhőkarcolóegyüttesnek, mely a sztálini időszakban épült.

⁴ *Magyar irodalom és szovjet irodalompolitika... i. m.*

⁵ Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

az ezt segítő intézményrendszerek működését érintette.

Magyarország a szovjet mellett a többi szocialista ország működésében is kereste azt a típusú mintát, amelyre építkezhet. A már említett példaként előtérbe került a Szovjetunió és Lengyelország példája, ahol külön ügynökségeket hoztak létre a külföldre irányuló információ és kultúra közlésére, míg a Szovjetunió esetében a Novosztii⁶ irodák jelentették a pozitív példát, addig a lengyel esetben a ma is működő Interpress ügynökségre hivatkoztak. Nem véletlen a két intézmény említése, a 1960-as évektől figyelhető meg a belső struktúrájuk átszervezése, feladatvégzésük racionalizálása.

Magyarország nemzetközi szerepe 1963 után vált rendezetté,⁷ ezt követően adódott szélesebb lehetőség az akadálytalan külkapcsolatok építésére. Ennek ellenére a megfelelően képzett apparátusi rendszer felállítása váratott magára, így a globális véráramba való csatlakozás lassabb ütemben indult el. Értelemszerűen a szocialista országokkal rendezett kapcsolatokat tudott fenntartani, de a nyugat felől fagyosabb diplomáciai hangulat volt érzékelhető.⁸ Nem véletlen, hogy a harmadik világ egyre hangsúlyosabban a magyar diplomácia és külpolitika figyelmének a középpontjába került, ami összhangban állt a korszak hrucsovi szovjet külpolitikájával is. Ebben a nemzetközi klímában igyekezett a központi vezetés kialakítani a külkapcsolati rendszer irányait, nem véletlenül nem külpolitikait, hiszen utóbbi erőteljesen behatárolta volna az ország mozgásterét. Kapcsolati szinten viszont sokkal több lehetőség és kapu maradt nyitva, amiben érzékelhető volt a kultúra és a tudomány zászlóshajó szerepe. Az 1970-ben keletkezett előterjesztésekben fokozottan figyelmeztetnek és

kérik a magasabb költségekkel járó keret meghatározását a célratörőbb munkavégzéshez.

Ekkorra a kulturális terjeszkedés 60 országra terjedt ki,⁹ és 300 szervezet bevonásával valósult meg. A vizsgált, 1969-es évre vonatkozóan 8 millió rubel (6 millió dollár)¹⁰ értékű kulturális exportot jelentett. A hasonló tevékenységet végző magyar vállalatok és intézmények is igen tekintélyes állami hozzájárulásban részesültek. A Hungexpo¹¹ 70 millió forintos¹² kerettel, az Országos Idegenforgalmi Tanács 30 millió forinttal, a Külügyi sajtó 20 millió forinttal gazdálkodott, míg az MTI 6 millió forintot kapott.¹³ A fő koordináló intézményként rendszerint a Kulturális Kapcsolatok Intézete került megjelölésre, mely egy átfogó koncepció szerint összefogta volna a különböző intézeti és szervezeti munkát.

A látszólagos hiányosságok ellenére Magyarországnak alapvetően 1969-re igen gyorsan sikerült saját érdekképviselőket és külföldi irodákat létrehozni, amelyek kezdetben sajtóirodákként működtek, de kiemelt feladatuk volt a kultúra terjesztésében, a terepviszonyok felmérésében.¹⁴ A '60-as évek végére ilyen irodák működtek nemcsak a nagyobb európai központokban, Bécsben, Párizsban, Rómában, Stockholmban, de sikerült Kairóban, Delhiben és Lagosban is hasonló intézményeket létesíteni.¹⁵ A koncepció háttérében egy olyan külkapcsolati és külpolitikai stratégia állt, mely célként határozta meg, hogy lehetőleg minden nagyobb globális kultúrszférában Magyarországnak legyenek kirendeltségei. Nem a földrajzi és politikai értelemben vett régiók lefedése volt a cél, hanem a különböző nyelvi, kulturális, civilizációs régiókban való jelenlét. Kiemelt célterület volt az afrikai kontinens,¹⁶ amit jól tükröz, hogy 1969-re két afrikai fővárosban is volt magyar jelenlét, igaz Kairó mint az arab világgal

⁶ Működésének kezdete 1941-re tehető, 1961-től átalakításra került sor az ügynökség működésében és a vezető szovjet hírügynökség lett. *Novosti Press Agency* néven működött 1990-ig.

⁷ Borhi László: A magyar–USA kapcsolatok, 1945–1990. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk. Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 121.

⁸ Borhi László: *Magyar-amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009.

⁹ Uo.

¹⁰ Az 1970-es dollár értéket nézve, mai árfolyamon számítva ez 47 596 millió dollárnak felel meg.

¹¹ A Hungexpo Magyar Külkereskedelmi Vásár és Propaganda Iroda a Magyar Vásár és Kiállítás-szervező Iroda jogutódjaként 1967-ben alakult meg, 1974-ben a Városligetből Kőbányára, a Budapesti Vásárközpontba költözött. Első igazgatója Droppa Gusztáv volt.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL-M-KS) 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ó. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály

¹³ Mai árfolyamon számítva 20 millió forint hozzávetőlegesen 1 440 millió forintot jelent.

¹⁴ Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988 I.* Budapest, Napvilág, 2015.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Egyiptom mellett a magyar vezetés Kartúmban, Lagosban, valamint Accrában tervezett irodát nyitni, utóbbit indokolta a londoni iroda megszűnése és az állomány elhelyezése. HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ó. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály

való kapcsolódás színtere, szerepelt a magyar stratégiában. Latin-Amerika¹⁷ esetében főként a baloldali berendezkedésű államok kerültek előtérbe. A magyar célok nem meglepő módon összhangban voltak a szovjet külpolitikai érdekekkel. Az 1960-as évektől a szovjet külügy belső struktúrájában nagy volumenű változások figyelhetők meg, így megnövekedett azoknak a részlegeknek a száma, amelyeknek célterületei Észak- és Dél-Amerika, a Közel-Kelet, Délkelet-Ázsia, Afrika és a Távol-Kelet voltak, ezekhez pedig társultak az operatív osztályok is.¹⁸

A szövetségi rendszerbe tartozó államok, így Magyarország is a klasszikus diplomáciai, katonai és gazdasági eszközök mellett a kultúra, valamint a tömegkommunikáció szerepére is egyre nagyobb hangsúlyt fektetett, illetve kezdett fektetni. A korszakra jellemző a rádió és televízió széleskörű elterjedése, nem véletlen, hogy 1969-ben sugározta a Magyar Televízió az első színes adást, igaz, ez a készülékek kis száma miatt csak egy szűk réteget érintett, de jól tükrözte az előremutató tendenciákat.

Számok és statisztikák szintjén is megfigyelhető Magyarország lemaradása a korszakban, legjobban ennek aránya a rádiózás területén volt mérhető. A külföldi irányú rádiósugárzások esetében Magyarország 840 percet sugárzott, ezzel szemben a szomszédos Románia 1680, Csehszlovákia pedig 1620 perc külföldi műsort közvetített. A régióban a három első helyen Bulgária 1830 perccel, Lengyelország 2310 perccel, nem sokkal a lengyel rádió előtt pedig Kelet-Németország 2340 perccel állt.¹⁹ Utóbbi esetében azonban figyelembe kell venni, hogy a kelet-német műsorokat valószínűleg nagyobb részt Nyugat-Németország irányába sugározták, így nem ütköztek sem nyelvi, sem komolyabb technikai nehézségekbe. Jól mutatja a magyar jelentések készítőinek

körültekintését, hogy kW-ban is szemléltették az eltéréseket, Magyarország esetében 330 kW felhasználásáról²⁰ esik szó a külföldi műsorok közvetítése során.²¹ Nem véletlen, hogy figyelmet kaptak az új és nagyobb lehetőséget biztosító film és televíziós anyagok, ennek a költsége 6,7 millió forintot jelentett.²² Ennek egyik oka, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság működésén belül létrejött egy tömegpolitikai alosztály is, ami egyre jobban a mozgókép és a gyors híradások irányába terelte a figyelmet. Így is a jelentések a kiadványcentrikusságra panaszkodnak, melyek párosulnak a megfelelő fordítói gárda hiányával, „durva fordítói” hibákat említve,²³ mindehhez társul a terepismertek hiánya, amit a rossz káderhelyzetből vezettek le. Érdekes módon feltűnik egy olyan probléma, amely korábban nem került a fókuszba, ez pedig a külföldön élő magyarságé,²⁴ ez vonatkozhat akár az emigrációra is, de a nagyobb lehetőségeket rejtő határon túli magyarságra is. Utóbbira a nyelv- és helyismeret révén fontos szerep hárulhatott a kultúraexportban.

A hiányosságok kiküszöbölésére fokozatosan születtek javaslatok, ennek eredménye az 1969-ben kiadott PB határozat, így önálló munkaterületté vált a külföldi tevékenységek koordinálása.²⁵ A jelentések közlése szerint megfigyelhető az intézmények közötti együttműködés javulása, ennek ellenére, az 1970-es évek közepéig tapasztalható, hogy a felsőbb szervekhez érkezett tudósításokban és feljegyzésekben sürgetik az erőteljesebb racionalizálását, illetve összehangolását a külföldi irányú tudományos és kulturális terjesztésnek, terjeszkedésnek.

A kultúra exportcikk jellegének hangsúlyozásával felmerült a terjesztésre irányuló új alapvetések és eszközök igénye. Ennek hátterében az új külpolitikai doktrína mellett, az új gazdasági mechanizmus bevezetése is állt. Az alábbiakban közölt forrás

¹⁷ Elsődleges partnerként ekkor Chile kerülhetett szóba, a Salvador Allende vezette baloldali kormány alkalmas partnernek mutatkozott a szocialista Magyarország számára, végül azonban az 1973-as katonai puccs miatt nem épült ki szorosabb kapcsolat. Ezzel együtt terveztek perui és bolíviai irodát is létesíteni.

¹⁸ Földes *i. m.* 2015.

¹⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ő. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ 1969-ben kezdődött meg az Agitációs és Propaganda Osztály átszervezése. A korábbi három helyett öt alosztályt hoztak létre, ekkor alakult a sajtóalosztály és az agitációs alosztály. Tömegpolitikai és oktatási területre választották szét a propaganda alosztályt, illetve a hangulatjelentések feldolgozására információs alosztály alakult. Újjonnan minden alosztályban foglalkoztak a külföldi irányú propagandával. Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban. Hatalom és újságírás viszonya, 1956–1988.* Budapest, Napvilág-Politikatörténeti Intézet, 2012.

ennek a kultúrát érintő stratégiai változtatási igények egyik előterjesztése, ha tetszik, indítványa. 1968 és 1969 között több hasonló elemzés készült a felsőbb pártszervezetek felé. A dokumentum specifikumát az adja, hogy nagyobb hangsúly került a könyvkiadás és az idegen nyelvű kiadványok megjelenetésére és annak lehetőségeire.

Így kézenfekvő és nem meglepő, hogy a Magyar Írók Szövetségének Külügyi irattára és házi levéltárának anyagai közül bukkant fel, mely a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár őrizetében található. Ennek rendezése során került elő, valószínű, hogy az Írók Szövetségén kívül más illetékes szerv és a kultúra irányításában kulcsszerepet betöltő személy is megkapta, a korabeli feljegyzések és körlevelek protokolljának gyakorlatából kiindulva.

A magyar pártintézmények szóhasználatában a külföldi kultúraterjesztésre vonatkozó feljegyzésekben és dokumentumokban propaganda

kifejezéssel utalnak a magyar és szocialista szellemi termékek exportjára, mely nem feltétlen párosult negatív konnotációval. Így a *Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája* feljegyzés nem szokatlan címadás, bizonyos esetben sablonszerű, hiszen hasonló címmel került előterjesztésre az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság részére 1970-ben a *Külföldre irányuló kulturális és propaganda helyzetéről és lehetőségeiről* című.²⁶ Már az 1960-as évektől megfigyelhető a magyar kulturális export becsatornázásának az igénye, külföldre irányuló propagandával azonban csak 1964 óta foglalkoztak,²⁷ nem meglepő, hogy lemaradás érzékelése és érzékeltetése gyakran előtérbe került. Ebből fakadóan a könyvkiadás, a sajtó, az egyre nagyobb hangsúlyt kapó telekommunikáció híd szerepet töltött be nemcsak az államközi kapcsolatokban, de a társadalom belső viszonyrendszerét is alakította.

Forrás

RETÖRKIL X.5. Magyar Írószövetség iratai, Külügyi iratok, 22. doboz, 3. ő. e.
Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája, 1–15.

Művelődésügyi Minisztérium

Kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája

Hazánk politikájának lényeges alkotóeleme az a törekvés, hogy az ország lakossága megismerje más népek – elsősorban a szocialista országok – kultúráját és minél szélesebb tömegekhez juttassa el külföldön is a magyar kultúra múltbeli és jelenlegi értékeit.

A kulturális és tudományos kapcsolatok révén olyan országokkal is sikerül kontaktust teremteni, amelyek egyébként a szocialista Magyarországgal szemben tartózkodással viseltetnek. A színvonalas kulturális termékek megismertetése, jó propagandája hozzásegíthet más, politikai, gazdasági eredmények alakulásához.

A Magyar Szocialista Munkáspárt tudománypolitikai irányelvei részletesen foglalkoznak a nemzetközi tudományos kapcsolatok szerepével, továbbépítésének szükségességével. Ennek egyik tényezője, hogy a különböző kutatóhelyeken /tudományos intézetek, felsőfokú oktatási intézmények stb./ elért eredményekről megfelelően tájékoztassuk a külföldön dolgozó szakembereket, érdeklődőket.

²⁶ *Előterjesztés az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság részére 1970-ben külföldre irányuló kulturális és propaganda helyzetéről és lehetőségeiről.* HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-25. ő. e. 64. doboz.

²⁷ *Uo.*

Országunk jelentős összegeket költ a külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok ápolására.²⁸ Gazdasági és politikai szempontból egyaránt lényeges, hogy ezek a kapcsolatok eredményesek legyenek, emeljék a szocialista Magyarország tekintélyét, bizonyítsák a marxista-leninista alapokon nyugvó kultúrpolitikai irányítás célszerűségét, és természetesen – ahol lehet – hozzájáruljanak devizabevételeink növekedéséhez. E célok megközelítése érdekében rendkívül fontos, hogy ne csak a világ elé kerülő kulturális és tudományos produktumok legyenek színvonalasak, hanem emellett korszerű, hatékony propagandát is biztosítsunk.²⁹

Külföldre Irányuló kulturális propagandánk helyzetéről, hatékonyságáról átfogó elemzés még nem készült. Egyes részterületekről viszont az utóbbi években érdekes felmérések születtek a Kulturális Külkereskedelmi Tanács, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének³⁰ Ügyvezető elnöksége stb. keretében.

Újabb határozatok meghozatala előtt feltétlenül szükség van további elemzésekre. Számos fontos területen nem rendelkezünk még kellően megalapozott ismeretekkel. /Pl. felsőoktatás, képző- és iparművészeti kapcsolatok stb./ Nem került még sor fontos adatok összehasonlítására, a hatékonyság differenciált elemzésére.

Más országok – mind szocialista, mind nagy hagyományokkal rendelkező nem szocialista államok – gyakorlatát, e területen bevált módszereit csak igen hézagosan ismerjük.³¹

Ugyancsak feldolgozatlan az a gazdag dokumentáció, amelyből Magyarország felszabadulás előtti külföldi kulturális kapcsolatait és propagandáját megismerhetnénk és hiányzik a felszabadulást követő évek tapasztalatainak feltárása is.

A helyzet reális megítélésének igénye azt követeli tőlünk, hogy vegyük figyelembe: kulturális és tudományos értékeink külföldi propagandája mintegy 10-15 éve folyik rendszeresen.

A magyar tudomány és kultúra eredményeinek külföldi propagálását elsősorban az államközi kulturális egyezmények és ezek végrehajtását szabályozó éves vagy kétéves munkatervek teszik lehetővé. Kormányunk helyes külpolitikájának eredményeként az utóbbi 10-15 évben valamennyi szocialista országgal / Kína, Albánia kivételével / bővültek, valamint a fontosabb tőkés és fejlődő országokkal is létrejöttek és egyre gazdagodnak kulturális kapcsolataink.³²

Az oktatási és kulturális intézmények közvetlen együttműködése, tudósok, művészek, szakemberek, egyetemi hallgatók cseréje, az élő magyar kultúra képviselőinek, művészegyütteseinek, kiállításainak stb. külföldi bemutatása egyaránt hazánk szocialista fejlődésének eredményeit propagálják. A munkaterves kapcsolatok általában a kölcsönösségen alapulnak, ezzel lehetővé válik más országok, más népek kultúrájának, képviselőinek hazai bemutatkozása a szélesebb közönség előtt is.³³

²⁸ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; *Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának a Külügyminisztérium külföldi propagandájának tevékenységéről.* HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1971-34. ö. e. 76. doboz.

²⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 (Állag) HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ö. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

³⁰ A Kulturális Kapcsolatok Intézetét az 1949. június 3-án kelt 4069/1949. számú kormányrendelet hozta létre. A Minisztertanács elé került előterjesztés szerint az intézmény létrehozására azért van szükség, mert „a külfölddel való kulturális kapcsolataink ügyével több különböző állami és társadalmi szerv foglalkozott”.

³¹ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag; HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ö. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

³² Kalmár Melinda: Kelet-közép-európai integrációs keretek, 1945–1990. A magyar külpolitika viszonyai az európai integrációkhoz. In: *Magyarország Külkapcsolatai, 1945–1990.* Szerk. Horváth Sándor – Kecskés D. Gusztáv – Mitrovits Miklós. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 185–208.

³³ *Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának a Külügyminisztérium külföldi propagandájának tevékenységéről... i. m.*

A kulturális külkereskedelem fellendülése is az 50-es évek végén kezdődött. / A kulturális külkereskedelmi tevékenységet – helyesen – hosszabb ideje úgy kezeljük, mint kulturális és politikai propagandánk fontos részterületét. / A fejlődés a 10 év előttihez képest évről-évre számottevőbb, a napjainkban jelentkező feszültségek egyik alapvető és objektív oka a sokévi kihagyásban keresendő.³⁴

A politikai körülményekből eredően hosszú ideig a fejlődésnek bizonyos fokig spontán útját jártuk. A vállalatok és intézmények kezdetben bizonytalan eséllyel léptek ki a világpiacon. A különböző csatornákon elért mennyiségi eredmények után a propaganda tartalmi oldalát, kiterjedtségét és határfokát, differenciáltságot stb. szükséges vizsgálni és összevetni a helyzetet a lehetőségekkel.

A magyar kultúra és tudomány számos olyan értékkel rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy nemzetközi tekintetben komoly tényezőként szerepeljen. Nem helyes azonban ezt úgy felfogni, mint minden esetben direkt, azonnal realizálható anyagi lehetőséget. Kulturális propaganda és „piac” között sok az áttételes összefüggés, – sőt a kultúra előkészítője lehet később megvalósuló ipari, kereskedelmi kapcsolatoknak.

Lehetőségeink nem egyszer- és mindenkorra meghatározottak, hanem rendkívül változók. Hazai eredményeink mellett függnek a többi országban végbemenő társadalmi mozgástól, sőt divatjelenségektől is. Az 50-es évek végén a nyugati világban általános politikai kiábrándultság és közöny uralkodott³⁵, ma pedig kifejezetten a politikai érdeklődés reneszánsza tapasztalható. S míg kulturális propagandánkban az előbbi korszakban inkább a múlt értékeit őrző, történelmi kincseinket bemutató magatartás volt szimpatikus, ma kifejezetten az az érdekes, hogy mint szocialista társadalom, mit csinálunk, miben különbözünk tőlük, milyen megoldást találunk problémáinkra. Egy más példát hozva: a magyar labdarúgás fénykorában a legáltalánosabb érdeklődésre tarthatott számot a magyar sport, ma ez jócskán visszaesett. Legfőbb teendőinket tehát egy bizonyos időszakra lehet csak meghatározni és a lehetőségek változását állandóan figyelemmel kell kísérni.

Vannak állandóbbnak bizonyult értékeink, ilyen például a magyar zene, előadóművészei, zeneoktatás és hangszeres képzés. Nagy az érdeklődés a hagyományosan elismert tudományágaink iránt is: matematika, orvostudomány stb.

Tevékenységünk néhány vonása a szocialista és nem szocialista országokban.³⁶

a./ A szocialista országokkal meglévő kulturális kapcsolataink tartalmát államközi kulturális egyezmények szabják meg.

A Politikai Bizottságnak a szocialista országokkal folytatott tudományos és kulturális együttműködésről szóló irányelvei és a testvérpártokhoz írt levele nyomán mind több baráti országgal kerül sor a tudományos és kulturális együttműködés fontos területeit elemző módon vizsgáló vegyes bizottságok létrehozására.

A Szovjetunióval 1967 óta kormány szintű bizottság vizsgálja kapcsolataink helyzetét, együttműködésünk fejlesztésének feladatait. Ennek során a felső- és közoktatás, a színházi, zenei, film, irodalmi, kiadói, képzőművészeti terület, a rádiók és televíziók együttműködése, a közvetlen kapcsolatok fejlesztése kérdéseiben születtek előremutató határozatok. A bizottság vitatta meg az 1968/69 és az 1970/71-es kétéves államközi munkatervet, elfogadta a nagyszabású kiállítások és együttesek cseréjének öt éves tervet.

³⁴ Utalás a magyar kérdés problematikájára, amely 1963-ig az ENSZ napirendjén volt, csak egy magyar–amerikai titkos megállapodást követően és az 1963-as magyarországi általános amnesztiát követően rendeződött. Magyarország ezt követően szélesebb keretek között tudott nemzetközi téren építkezni. Borhi *i. m.* 2009.

³⁵ Valószínűleg az '50-es évek politikai hangulatát állítja szembe az 1968-as diákmozgalmakkal, amelyek baloldali jellegükből adódóan a politikai közeledés lehetőségével kecsegtettek – nyugati irányba. HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957-1989 állag. HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ő. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

³⁶ A korszak szóhasználatából jól kirajzolódik a külpolitikai és globális szemléletmód, illetve a főbb stratégiai szemléletmódok. A szocialista táboron kívül megkülönböztettek tőkés országokat, valamint fejlődő államokat, amelyek többnyire a posztkolonialista időszakban függetlenséget nyert főként afrikai és ázsiai államok voltak.

A közeljövőben kerül sor a társadalomtudományok területén folyó együttműködés továbbfejlesztése kérdéseinek kidolgozására.

Csehszlovákiával 1964 óta működik miniszterhelyettesi szintű vegyes bizottság.³⁷ Munkája során megvizsgálta az oktatás és kultúra valamennyi részterületét és különösen eredményes volt tevékenysége a tankönyvkiadás és a közvetlen kapcsolatok fejlesztése területén.

A közeljövőben várható vegyesbizottság alakítása Lengyelországgal, Bulgáriával és az NDK-val.

A vegyesbizottságok jelentősége elsősorban abban van, hogy a tudomány, a kultúra és oktatás egyes területein az együttműködés helyzetét elemezve, lehetőséget ad egyrészt a hazai szervek kapcsolatainak koordinálására, tevékenységük összehangolására, propagandamunkájuk hatékonyságának ellenőrzésére, másrészt a két ország között már kialakult kapcsolatok javítására, új, hatékonyabb formák kialakítására³⁸. Kölcsönösen elősegíti egymás eredményeinek megismerését és ismertetését, a szocialista országok tömegeihez történő eljuttatásának lehetőségét. Elősegítheti a nemzetközi szervezetekben az összehangolt, együttes fellépés feltételeit, a kapitalista és fejlődő országokban kifejtett propaganda összehangolását. A kétoldalú kapcsolatok elmélyülésével javulnak a feltételek ahhoz, hogy egy-egy részterületen multilaterális együttműködés kérdéseit vizsgáló és elősegítő bizottságok is létrejöjjenek.

Ez már meg is valósult a szocialista országok felsőoktatási miniszterei rendszeres találkozóival, amely 1967. óta évente egy alkalommal a legfontosabb területeken folyó tevékenységet a legmagasabb szinten megtárgyalja, – esetenként közös dokumentumokban elemzi. Hasonló együttműködés kezd kialakulni egyes témákban a kulturügyi miniszterek szintjén is.

Az elért eredmények ellenére nem lehetünk elégedettek a szocialista országokban folyó Kulturális propagandánkkal, kulturális értékeink megismertetésének és terjesztésének jelenlegi állapotával Mennyiségi és minőségi lemaradásunknak történelmi okai vannak; a kapcsolatok főleg az utóbbi 10-15 évben fejlődtek erőteljesen.

Propagandánk színvonala alacsony, mennyiségben kevés, módszerei kezdetlegesek. Különösen negatív a mérleg azoknak a szocialista országoknak a lehetőségeit tekintve, ahol a magyar kultúra alkotásainak – már a méretek miatt is – nagy lenne a fogyasztói piaca. A környező szocialista országokban az igény fokozottan jelentkezik az ott élő magyarság nagy számaránya miatt is.

Ma a kapcsolatok elsősorban kétoldalú kulturális és kereskedelmi egyezményeken alapulnak, a magyar kultúra és tudomány alkotásainak cseréje kötött kontingensek szerint folyik. A reciprocitás elve túl mereven érvényesül, hiszen a különböző országok leggyakrabban más és más területen nyújtanak kiválót. A szocialista országok sokszor egymással konkurálnak, – nem tudjuk megfelelően összehangolni együttes jelentkezésünket a „szellemi világpiacon”.

Bár a kapcsolatokban a változás számos jelével találkozhatunk, a közvetlen kulturális kapcsolatok további kibontakozását több tényező mindenképpen nehezíti: először – és ez a legfontosabb – minden szocialista ország fejlődéséből és politikájából adódóan sajátos, a miénktől több vonatkozásban eltérő kulturális politikája; másodszor – és itt elsősorban hazai tevékenységünkre utalok – a megszokottság, a meglévő helyzethez való ragaszkodás, a kezdeményezés hiánya.

³⁷ Ebben az évben szeptember 28-a és október 3-a között Dobi István és Kádár János meghívására Antonín Novotný-val az élen csehszlovák küldöttség látogatott Magyarországra. A látogatásról kiadott közös nyilatkozat értelmében a két ország népei között új, „szocialista viszony” alakult ki.

³⁸ A szovjet érdekszférába tartozó államok körében tendencia mutatkozott a vegyes bizottságok alakításában, mely összhangban állt azzal a moszkvai irányelvvel, amely ebben látta a Varsói Szerződés államainak mélyebb integrálódását és szorosabb kapcsolati rendszerek kialakítását.

Külön kell jeleznünk a szocialista országok kultúrájával foglalkozó szakemberek hiányát.³⁹ Sajnos egyedül az irodalom területén rendelkezünk megfelelően felkészült szakemberekkel, a többi művészeti ágban alig. Pedig nyilvánvaló, hogy a követendő magatartás részünkről az egyes szocialista országok belső – eltérő – viszonyaihoz alkalmazkodva, aktivitásunk fokozása, Ehhez nemcsak saját kultúránkat, hanem a másik ország kultúráját is igen alaposan kell ismerni.⁴⁰

Propagandánkat országonként széleskörű differenciáltsággal kell folytatni /eltérő műfajok, eltérő eszköz-módszerek/. Alapvető kérdés, hogy a szocialista országok kulturális és sajtó tényezői az egyes műfajok kritikusai körében átgondoltan és rendszeresen propagáljuk legjobb kulturális alkotásainkat, azok esztétikai értékei és társadalmi mondanivalójuk alapján, Feltétlenül szükséges egy oroszl nyelvű, színvonalas, kulturális időszaki bulletin megjelentetése,

További teendők:

A közelmúltban a Gazdasági Bizottság⁴¹ intézkedéseket fogantatosított a szocialista országokkal folytatott külkereskedelem megkönnyítésére. Utasította a külkereskedelmi minisztert, hogy a KGST tárgyalásain és kétoldalú tárgyalásokon is kezdeményezze a kontingens nélküli kereskedelem bevezetését. A megvalósulás azonban a kérdésnek a párt- és államközi tárgyalásokon való állandó napirenden tartását igényli.

A szocialista országokban lévő magyar intézeteket az általános propaganda és a kulturális külkereskedelmi kapcsolatok központjaivá kellene tenni. Ez minden bizonnyal nagy fellendülést hozna. Az intézetek jelenlegi feltételeik mellett erre nem alkalmasak.

Számos intézkedés szükséges, amely a kulturális vállalatok, intézmények és az alkotók érdekeltségét fokozza ezen a területen.

Külön kiemelten kell foglalkozni a Magyar Népköztársaság propagandájával a Szovjetunióban.

Tájékoztatásul ismertetjük a szocialista országokba irányuló kulturális export 1969. évi forgalmát 1000 rubelben!

KULTÚRA ⁴²	6110,0
HUNGAROFILM	986,9
Képző- és iparművészet	314,5
Szerzői Jogvédő Hivatal	66,5
Nemzetközi Koncertigazgatóság	260,7
Magyar Cirkusz és Varieté Váll.	235,3

b./ Propagandánk az elmúlt években – különböző tényezők összehatásaként – fokozott mértékben jutott el a nyugateurópai tőkés országokba. Ezek közül is kiemelkedik a német nyelvterület és Anglia. Ezekben az országokban mutatkoznak a főbb eredmények is. /Összesen 12 kapitalista országgal kötöttünk kulturális egyezményt, – ebből az USA, Japán és Svédország nem állami szintű./

³⁹ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957–1989 állag, HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ö. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ A Gazdasági Bizottságot a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány 1956. november 19-én kiadott, 10012/1956. számú rendelete hívta életre. Tagjai Apró Antal iparügyi, Kossa István pénzügy- és Rónai Sándor kereskedelemügyi miniszter és Gáspár Sándor, a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének elnöke voltak.

⁴² 1950. augusztus 31-én Népgazdasági Tanács javaslatának értelmében az IBUSZ vállalattól minden olyan tevékenységet, amely nem a turizmus kiszolgálását végezte, elvettek, így a külkereskedelmi minisztérium vette át a vállalat hírlap- és könyvexport, illetve -import részlegét. November 13-ai határozatában a Népgazdasági Tanács létrehozta a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalatot. A könyvterjesztés ugyanúgy exportált a szocialista államokba, mint a nyugati országokba is, legnagyobb partnerei a szovjet testvérvállalatok voltak (*Mezsdunarodnaja Knyiga*). Lásd bővebben: Folyóiratok, könyvek, hanglemezek. Beszélgetés Gönyei Antallal, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat igazgatójával. *Szovjetunió*, 1979/8, 31.; illetve Varga Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelelem, 1945–1957*. Budapest, Gondolat, 1985, 296–298.

Intenzíven bekapcsolódtunk a tőkés országokban működő különböző társaságokba, kulturális szervezetekbe. Rendszeresen és nagy publicitással szervezünk kiállításokat, bemutatókat, filmheteket. Részt veszünk a legnagyobb kultúrcikk- vásárokon, fesztiválokon stb.⁴³

A kulturális export a 10 év előttinek sokszorosára növekedett és az utóbbi években is dinamikusan fejlődik.

A kulturális export 1969. évi forgalma 1000 dollárban:

HUNGAROFILM	1286,7
KULTÚRA	2713,9
Képző- és iparművészet	659,5
Szerzői Jogvédő Hivatal⁴⁴	382,2
Nemzetközi Koncertigazgatóság	417,4
Magyar Cirkusz és Varieté V.	357,2

A kulturális és tudományos propaganda munkamódszerei a fejlett tőkés világgal kapcsolatban a legjobban kidolgozottak. Ez természetesen nem jelenti, hogy már meg is valósítottuk a célokat. Itt is vannak szinte érintetlen területek, elsősorban az USA, ahol ismert okok miatt eddig csak kevés történhetett. A jövőben azonban ezzel a témával is behatóan kell foglalkozni.

A tőkés országokba irányuló kulturális exportunk, illetőleg propagandánk az itthoni felkészültségünk / hazai bázis, szervezeti feltételek, anyagi eszközök stb./ javításával a jelenlegi politikai helyzetben tovább fokozható. A tőkés export növelésére ösztönzi a vállalatokat és intézményeket az a törekvés is, hogy minél több konvertibilis devizát hozzanak be az országba.

Az elszigeteltségből való kilépés csaknem minden művészeti ágban a magyar kultúra és tudomány értékeinek megismertetésében, terjesztésében jelentős sikereket hozott és növelte a Magyar Népköztársaság tekintélyét.

c./ A fejlődő országokban sajátos jelentősége van kulturális propaganda- munkánknak. /Jelenleg 20 országgal van kulturális egyezményünk, állami szinten.⁴⁵ / Nincsenek lehetőségeink más, nagy gazdasági beruházást igénylő segítséghez. Kulturális és tudományos propagandánkban viszont sokat tehetünk. Ez a segítség egyfajta morális mellé állást is jelent. A tapasztalatok szerint a fejlődő országoknak egy közepes méretű, szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező szocialista ország tapasztalatai, tanácsai mind a kulturális, mind a tudományos élet megszervezéséhez, a szakember-neveléshez és a szakirodalom ellátáshoz hasznosabbak lehetnek, mint a hatalmas méretekkel számoló Szovjetunióé. Eddig nem sikerült a fejlesztés mértékére és irányára vonatkozó átfogó koncepciót kidolgoznunk. Reális célok és tennivalók kijelölésével kell a munkát elkezdeni ezen a területen. /A KKI⁴⁶ Ügyvezető Elnöksége határozatát még nem kaptuk kézhez. /

⁴³ A külföldön megrendezett kiállításokat legtöbb esetben kerek évfordulókhoz időzítették, főként a szocialista államberendezkedés legitimitását erősítő eseményekhez kötve. Legtöbb esetben Magyarország „felszabadulásának” évfordulója alkalmával, vagy írók, költők, művészek születési, vagy elhalálozási évfordulójához kötve voltak jellemzőek ehhez hasonló rendezvények.

⁴⁴ Az 1952-ben a 106/1952 (XII.31.) Minisztertanácsi rendelettel létrehozott szervezet feladata a magyar szerzői jogok képviselete volt belföldön és külföldön. 1997-ben az Artisjus Magyar Szerzői Jogvédő Iroda Egyesület nevet vette fel.

⁴⁵ Kalmár i. m. 2021, 185–208.

⁴⁶ Kulturális Kapcsolatok Intézete

Segítségnyújtási és együttműködési koncepciókat úgy alakítsuk ki, hogy az összes érdekelt magyar szervezet /ideértve a külkereskedelmieket is/ tevékenysége összehangoltan jelentkezzen, hogy a különféle kapcsolati formák egymás hatását kölcsönösen erősítsék és hogy a rendelkezésünkre álló szerény eszközöket a leghatékonyabban alkalmazzuk.⁴⁷

Ebben az anyagban nem foglalkozunk a fejlődő országokból hazánkban tanuló ösztöndíjasok és aspiránsok stb. kérdésével.

Az egyes műfajok jellemzéséhez.

Filmművészet:

A felfokozott követelmények és igények mellett is azt kell megállapítani, hogy a film külföldi propagandánk legkiegyensúlyozottabb területét képezi. Szerencsés körülmény, hogy a legfontosabb feltételek és érdekek itt szinkronba kerültek, mint pl.:

- az audiovizuális eszközök rohamos elterjedése természetes igényt jelent;
- a hazai filmművészet és filmgyártás magas színvonalára;
- amit számos nemzetközi és hazai mérce elismerése jelez: itt közelítettük meg leginkább a kulturális és gazdasági érdekek összhangját.

Az elmúlt években fontos intézkedések történtek:

- filmkoordinációs bizottság létrehozása az eddiginél szervezettebb együttműködés biztosítására, a célok és tervek jobb összehangolására, a munka és anyagi energia egységes erőfelfejtésére. A koordinációs bizottság első fontos feladatát képezte a film és a televízió útján történő külföldi propagandánk felmérése, áttekintése;
- határozatot hoztak az általános A központi/ filmpropaganda előfeltételeként központi Határ létesítéséről;
- 5 millió forint éves keretet biztosítottak filmpropagandára;
- magyar-külföldi /nyugati/ érdekeltségű új filmgyár létesítését határozták el.

Zeneművészeti⁴⁸

A magyar zenekultúra világszínvonalát évtizedek óta az egész világ zenei közvéleménye elismeri. A nemzetközi zenei életben elfoglalt jelentős szerepünket azonban mindig különleges körülmények motiválták. Művészeink itthon tanultak, de érvényesülésüket külföldön keresték.

Századunkban csak karmesterből vagy két tucatnyi világnagyság rajzolt ki Magyarországból, legalább ennyi hegedűművész, pianista, sőt jónéhány zeneszerző is. Számos kisebb képességű magyar származású művész jelentékeny aktivitást fejt ki külföldön. Magyar sajátosság, hogy e művészek többsége szülőföldjével megszakította a kapcsolatokat. E jelenség okainak elemzése messzire vezetne, annyi azonban összefoglalóan megállapítható, hogy a kapcsolatok teljes megszakadása politikai, kulturális és gazdasági vonatkozásban egyaránt káros. Az elérendő cél az volna, hogy muzsikusaik magyar illetőségük megőrzésével érthessenek el tehetségükhöz méltó nemzetközi karriert. Az ehhez vezető utón jóformán az első lépéseket tettük meg, ezek biztatóak. Megjegyzendő, hogy tehetséges muzikusok külföldi vendégszerepeltetése, ennek tervszerű befolyásolása különböző okok miatt közel két évtizeden át szünetelt.

Az ellentmondás potenciális lehetőségeink és a zenei propagandára fordított szűkös agyagi keretek által behatárolt helyzetünk között itt a legnagyobb.

⁴⁷ HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957-1989 állag, HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-25. ö. e. 64. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

⁴⁸ Az '50-es évek zenei kultúrpolitikájában az operettnek szántak diplomáciai feladatokat, mellyel elsősorban a szovjet színházakat célozták meg, illetve annak sikereit politikailag próbálták becsatornázni. Lásd: Heltai Gyöngyi: Operett-diplomácia: a Csárdáskirálynő a Szovjetunióban 1955-1956 fordulóján. *Aetas*, 2004/3, 87–118.

Sürgető teendők:

- zenei propagandánk intézményes és központi szervezetét kell megteremteni 5-6 fővel és megfelelő anyagi alappal;
- szükség van zenei propaganda-centrum felállítására;
- a külföldi propagandában érdekelt számos vállalat, intézmény kooperációját, együttműködését magasabb szintre kell emelni a zenei propaganda komplex megvalósítása érdekében;
- változtatni kell a zenei export tartalmi összetételén.

Képző- és iparművészet:

Annak ellenére, hogy egyre több sikeres kiállítást rendeztünk külföldön /1969-ben 113 képző- és iparművészeti kiállítást/, meg kell állapítani, hogy a legkevesebb itt történt. E területnek nincs exportszervezete. Propagandát csak a Kulturális Kapcsolatok Intézetének Propaganda Főosztálya fejt ki rendszeresen, de korlátozott keretek között. A társadalmi feszültség ezen a művészeti területen a legnagyobb, tekintve, hogy képző- és iparművészeink alig vannak jelen a külföldi tárlatokon, galériákban, múzeumokban és a magángyűjtőknél.

A Gazdasági Bizottság 10.121/1970. sz. határozata közelebb visz egy olyan képző- és iparművészeti exportiroda megteremtéséhez, amely egyben betöltené egy propagandacentrum szerepét is. Ennek megvalósítása azonban egyelőre még a Külkereskedelmi Minisztérium ellenzésébe ütközik.

Szépirodalom és tudományos irodalom:

A magyar irodalom külföldi propagandájának és terjesztésének helyzetéről átfogó felmérés ezideig nem készült. Itt a Corvina és az Akadémiai Kiadó tevékenységét jelezzük, amelyet a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalattal együttműködve végeznek. Figyelemreméltó a Szerzői Jogvédő Hivatal munkája, amely a modern magyar szépirodalom idegennyelvű, külföldi megjelentetését vállalta magára.

Gyökeres változást jelentett, hogy a kiadók 1955-től folyamatosan, idegen nyelvű művekkel, publikációkkal közelítették meg a külföldet.⁴⁹

A Corvina Kiadónál⁵⁰ 1955 és 1969 között, vagyis 15 év alatt mintegy 160 szépirodalmi kiadvány jelent meg. Nyelvi megoszlásuk a következő: német 90, angol 34, francia 21, orosz 6, eszperantó 3, spanyol 2, lengyel egy, kétnyelvű- vagy többnyelvű 3.

1969-ben a Corvina exportja mintegy 200.000 dollárt és 550.000 rubelt tett ki. / Az eladás adataira itt nem térünk ki. /

Az Akadémia Kiadónál⁵¹ 1955 és 1960 között sikerült a tudományos publikációk idegen nyelvű részét szervezett alapokra helyezni. 1955 és 1969 között az Akadémia Kiadó idegen nyelveken összesen 843 különféle könyvet jelentetett meg, ebből 302 címet úgynevezett közös kiadásként s ebből 287 cím volt kifejezetten társadalomtudományi mű.

A Kiadó emellett 36 rendszeresen megjelenő idegen nyelvű folyóiratot jelentet meg. A folyóiratok az Acta, Studia sorozatokból állnak, amelyek magyar szerkesztésűek és csaknem kizárólagosan magyar szerzők tollából erednek, A világ jelentős referáló lapjai kivétel nélkül és rendszeresen foglalkoznak velük. Előfizetőinek száma: 10.785, ebből nyugati 5.322. Megjelenik továbbá 5 olyan nemzetközi folyóirat, amelyet az Akadémiai Kiadó nagy külföldi kiadókkal közös kiadványként ad ki.

⁴⁹ Az idegennyelvű könyvkiadás két fő csoportra osztható, tudományos és szépirodalmi művekre. Ez a megoszlás 160 szépirodalmi és 843 tudományos művet takart.

⁵⁰ A kiadót 1955. január 1-jén hozták létre magyar irodalmi, képző- és fotóművészeti kiadványok idegen nyelvű kiadására.

⁵¹ 1950. július 1-jén jött létre, mint önálló kiadó, korábban az MTA főtítkári hivatal gondozta a kéziratokat. 1956 után a magyar tudományos eredmények külföldi terjesztése került a fő profiljába.

1969-ben az Akadémiai Kiadó exportja több mint 500.000 dollárt és mintegy 400.000 rubelt tett ki. Állandóan nő az érdeklődés a társadalomtudományi könyvek iránt. A Kiadónak jelenleg 58 ilyen megrendelése van köztük több kifejezetten marxista mű.

Legeredményesebb viszonylatok: Hollandia, NSZK és Anglia.

A Szerzői Jogvédő Hivatal nemzetközi kapcsolatainak alakulását a nagyjogos művek felhasználására kötött szerződések száma is mutatja.

A megkötött szerződések száma az utolsó 9 évben az alábbiak szerint alakult:

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
<i>Import szerződés</i>	313	392	384	453	420	540	593	806	753
<i>Export szerződés</i>	152	230	271	292	335	303	399	516	485
Összesen:	465	622	655	745	755	843	992	1322	1238

Tennivalók:

1./ Az idegen nyelvű megjelenítésre az erőfeszítéseket tovább kell folytatni. Ez belföldön különböző investíciót, de külföldön is anyagi áldozatvállalást követel. /Pl. kiadványok olcsó áron rendelkezésre bocsátása vállalkozó külföldi kiadónak. /

2./ A Corvina és az Akadémiai Kiadónál az idegen nyelvű szerkesztőségek létszám-bővítés

3./ Idegen nyelvű szerkesztők, fordítók, lektorok képzése. Minél több kvalitásos külföldön élő magyar szakembert kell bevonni a fordítói, lektori munkába.⁵²

A Magyarországon tanuló külföldi egyetemisták közül a magyar irodalom iránt érdeklődőket megfelelő ösztöndíjjal arra kellene bírni, hogy tanulmányaik egy részében műfordítónak való képzésükön munkálkodnának. Ugyancsak meg kellene hívni fiatal külföldi írókat, költőket, hogy hosszabb tartózkodás során ismerkedjenek a magyar irodalommal, a magyar írókkal.⁵³

4./ Felmerült annak a gondolata, hogy szükség lenne néhány helyen, külföldön, kulturális jog- és propagandairroda létrehozására. Hasonlóképpen létesíteni kellene néhány helyen, külföldön, saját kezelésű könyvesboltokat.⁵⁴

5./ Külföldi propagandánkat szolgáló nyomdai kapacitások bővítése, a meglévő géppark jelentős modernizálása.⁵⁵

6./ A munka tartalmi részét illetően növelni kell az egyes példányokból adódó, szortiment-terjesztést rövid ismertető helyett próbafelvezeteket, vagy teljesen kész idegen nyelvű kéziratokat kell a külföldi kiadó rendelkezésére bocsátani: foglalkozni kellene azzal a gondolattal, hogy egy – a Magvető Alamanch-hoz hasonló – prózát, lírát, esszét, filmnovellát, irodalmi szociográfiát tartalmazó, idegen nyelvű irodalmi évkönyvet jelentessünk meg. Az hozzásegítene a magyar irodalom és irodalmárok egyidejű szélesebb körű megismeréséhez. Angol nyelvterületen részben ilyen munkát végez maga a New

⁵² HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957-1989 állag, HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ő. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

⁵³ A felsőoktatási együttműködések alapvetően alacsony kockázattal bírtak, de a hasznuk annál nagyobb volt, hiszen sokkal könnyebben alakult ki kötődés a szerződő felek között a diákokon keresztül, akik meghatározó szereplői lettek a kulturális, politikai, gazdasági, tudományos elitnek. Horváth B. Zsolt: Kézi vezérelt nemzetköziesítés. A Magyar Népköztársaság nemzetközi törekvéseinek hatása a magyar felsőoktatásra az Eötvös Loránd Tudományegyetem példáján. *Múltunk*, 2023/2, 61–68.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A korszakban nemcsak anyagi, de technikai hiányosságok is mutatkoztak a propagandatevékenységben, jól tükrözi ezt az MTI napi 14 külföldi hírgyűnökségeknek címzett telexüzenete, amelyek a feljegyzések szövege szerint „nem tudtak átjutni a nyugati ellenpropaganda viharán”. HU-MNL-OL-M-KS 288-22 Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1957-1989 állag, HU-MNL-OL-M-KS 288-22-1970-16. ő. e. 62. doboz, Külügyi Osztály és Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály.

Hungárián Quarterly,⁵⁶ amelyből rendszeresen kellene szépirodalmi különnyomatokat készíteni és azt kiejárási anyagkénkönyveket adományozni felszabadulás után megjelent kiadványainkból, mivel sok esetben – még Jugoszláviában is – néhány bestseller és Horthy-korszakból származó kötet propagálja a magyar könyvkiadást.

Nem rendelkezünk áttekintéssel arról, hogy hivatásos és nem hivatásos együtteseink külföldi szereplései hogyan alakultak az elmúlt években, – s hogyan kellene terveznünk a jövőben?

A kulturális és tudományos propaganda egyes feltételei

1./ A hatékonyabb propagandamunka kifejtése érdekében országonként és az egyes művészeti és tudományágak tekintetében elemzés tárgyává kell tenni, hogy eredményeink közül azokat propagáljuk-e

- amelyekben a nemzetközi összehasonlítás és értékítélet alapján is színvonalasat alkotunk;
- amelyek érdeklődésre tarthatnak számot;
- amelyekben a hazai bázis és felkészültségünk, ezen belül szocialista értékeink képviselője biztosított;
- végül azt, hogy módszereink megfelelnek-e az adott ország és a propagált műfaj sajátosságainak?

2./ A jelenlegi külföldi propagandánk, annak mértéke, színvonala elmarad a hazai szellemi kapacitás és bázis mögött, A lehetőségek /hazai bázis és külföldi igények/ és a hatékony propagandához, szükséges anyagi feltételek között ellentmondás tapasztalható. Az anyagi feltételek biztosítása a továbblépés egyik kulcskérdése,

3./ A külföldi propagandamunka összehangolása érdekében csak az első lépések történtek meg. Szükséges a különböző tárcák, intézmények terveit, érdekeit egyeztetni, a különböző részterületek működését összehangolni, az anyagok előkészítését, az információk feldolgozását segíteni, /Dokumentációs központ, kádernyilvántartás stb./

4./ A külföld számára készülő kiadványok egyeztetése érdekében meg kell vizsgálni, milyen területeken hiányzik ilyen kiadvány és milyen területeken folyik párhuzamos munka. A kiadványokat a megfelelő érdeklődésre számottartó témákkal az egyes országok és ezen belül az egyes társadalmi rétegek számára differenciáltan kell megtervezni.

5./ Nagy hiány van megfelelő, a kultúra és tudomány egyes területei felett széleskörű áttekintéssel rendelkező, a gyakorlati propagandamunkában jártas, külföldet jól ismerő, több nyelven beszélő káderekben. Ki kell dolgozni a kádereképzés és utánpótlás biztosításának távlati tervét, biztosítani kell annak végrehajtását. /Ez a kulturális, oktatási, felsőoktatási és tudományos szakmai berekre vonatkozik. /

Budapest, 1970. április 29.

⁵⁶ 1960 és 2014 között adták ki. A Corvina Kiadó felügyelete alatt működött és negyedévente jelent meg, elsősorban kulturális tárgyú, kisebb mértékben az országot érintő propagandacikkeket tett közzé.

Bandi István

„Aki esküt tett, hogy örökké hű marad magyarságához”¹

Balogh Edgár a bukaresti Szekuritáté Irattárait Vizsgáló Országos Tanács levéltári anyagainak tükrében

A Balogh Edgárral kapcsolatos iratokat a Szekuritáté Irattárait Vizsgáló Országos Tanács (CNSAS) levéltárában az I. fond I-0259212 jelzete alatt 70 kötetben őrizték meg. Az iratállomány az 1949 és 1989 közötti időszakot öleli fel. A román állambiztonság szervezettörténeti sajátosságából fakad azonban, hogy a CNSAS levéltárában az 1944 előtti időszak politikai rendőrségi és titkosszolgálati iratait is letétbe helyezték. Ugyanis a kommunista hatalomátvitelkor a szovjet mintára kialakított állami erőszakszervek majdnem érintetlenül vették át a korábbi szervezetek iratanyagát. Így nem meglepő, hogy a Balogh Edgárra felfektetett dossziékban a harmincas és negyvenes évekből származó titkos nyomozati iratokat is lefűztek. A közel 30 000 iratfolyóméter legalább tíz százalékát kitevő magyar vonatkozású iratok között a Balogh Edgár író, politikus, egyetemi tanár, főszerkesztő szerepkörét lefedő politikai rendőrségi iratmennyiség jelentős, azonban kortársaié, Luka Lászlóé, illetve Márton Ároné mellett eltörpül – előbbinek, igaz, hogy vizsgálati anyag, de 194 kötetnyi, míg utóbbinak 200 kötetnyi megfigyelési anyagát őrzi a szaklevéltár.

A Balogh Edgárra nyitott dossziék iratanyaga keletkezését tekintve a 20. század jelentős részét átfogja, hiszen 1935-től 1989-ig terjed.

A dossziék egy része az 1949 decembere és 1950 áprilisa között Bukarestben adott magyar nyelvű nyilatkozatait, kihallgatási jegyzőkönyveit az erdélyi magyar értelmiségiekről, a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) vezető tagjairól, ezek román nyelvű fordításait, kihallgatási jegyzőkönyveit és egyéb, a korabeli

titkosrendőrség vizsgálati módszertanából fakadó típusiratokat tartalmaz.² Az állambiztonság alapos ellenőrzés végzett, hiszen Balogh Edgárral kapcsolatosan 1923 és 1935 közötti anyagokat is begyűjtött, erre vonatkozóan a Kolozs Megyei Felügyelőség és az Állambiztonsági Tanács, illetve az I. Igazgatóság közötti iratváltás, összefoglaló jelentések és értékelések számos ilyen anyagot tartalmaznak.³

Az ötvenes években börtönt is megjárt, frissen rehabilitált Balogh Edgárral szemben már 1956–67 között titkos ellenőrzést hajtottak végre. A hatvanas években újból ellenőrizte a román titkosszolgálat, és mindent dokumentáltak, ami a hivatalos ellenségképnek megfelelt. Így többek között a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti Intézetének megbízásából végzett, az 1944-es „felszabadítást” megelőző ellenállási mozgalom története megírásának ügyében született leveleket, továbbá a Balogh Edgárral kapcsolatos különböző személyi adatlapokat, kérdőíveket, jellemzéseket, jegyzeteket, nyilatkozatokat, ügynöki jelentéseket, a *Világosság* lapban megjelent cikkeket. Ezeket az operatív logika szerint fűzték le.⁴

A szervezési, műveleti iratok mellett a titkosszolgálatok folyamatos adatgyűjtése során számos esetben írók, költők szellemi termékeit gyűjtötték össze, foglalták le. Így előfordul, hogy az utókor számára megmaradhattak elveszettnek hitt alkotások, kéziratok. Az ügynökjelentések, kivágott újságcikkek, elfogott levelek között Rácz András Sándor⁵-versek, -fordítások is megmaradtak.⁶

¹ M. Kiss Sándor: „...hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből”. Interjú Balogh Edgárral. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1981, 17.

² Szekuritáté Irattárait Vizsgáló Országos Tanács (ACNSAS) I 25912/1 és 2. kötet.

³ ACNSAS I 25912/19.

⁴ ACNSAS I 25912/3.

⁵ Rácz András Sándor (1881-?) erdélyi író, költő.

⁶ ACNSAS I 25912/9.

Balogh Edgár kapcsolatrendszerének időben kiszélesedő ellenőrzése újabb és újabb jelentős értelmiségiekre és vezetőkre is kiterjedt. 1977–78-ban elsődleges volt a Szekuritáté számára Király Károllyal fenntartott kapcsolata, az ebből származó iratokat (ügynöki jelentések, lehallgatási jegyzőkönyvek, intézkedési tervek) a „Teodorescu” művelet anyagaként fűzték le.⁷

Milyen mélységben dolgozták fel Balogh Edgárt, és milyen szerepet tulajdonított neki a román állambiztonság az erdélyi magyar társadalmon belül? Hogyan lett kommunistából nacionalista? Ezek mind olyan kérdések, amelyekre egy alaposabb és rendszerező munka keretében választ kaphatunk a CNSAS egyéb, Balogh Edgárral foglalkozó irataiból.

Egy forrásismertetés figyelemfelkeltő szempontjai szerint végzett fúrások alapján láthatóvá válik, hogy a hatvanas évek elején a román titkosszolgálat által indított féléves figyelési akciók célja volt megállapítani, hogy Balogh Edgár nacionalista⁸ gondolatokat forgat-e a fejében, vagy sem. Továbbá, hogy ezeket a nacionalista elképzeléseket terjeszti-e értelmiségi körökben, illetve miben és hogyan nyilvánul meg Balogh Edgár nacionalizmusa.⁹ Az alkalmazott technikai és ügynöki módszerek révén a hatóság megállapította, hogy Balogh Edgár nacionalista érzületet táplál, és ezt terjeszti a kolozsvári értelmiségi körökben. Ennek eredményeképpen a korábban miatta nyitott ellenőrzési dossziét átminősítették személyi dossziévé, ami a gyakorlatban állandó ellenőrzést jelentett.¹⁰ A titkosszolgálati hatóság „magyar nacionalista” besorolását arra alapozta, hogy Balogh Herédi Gusztávot¹¹ és Könczei Ádámot¹² szerkesztőségi munkához juttatta (a hatóság mindkettőt nacionalistának minősítette), illetve nacionalista hangnemben kifogásolta a Párt és a Kormány bizonyos intézkedéseit, jelesül a magyar utcanévtáblák

cseréjét. Mindezeket az információkat ügynöki úton szerzete be a hatóság „Aczél”, „Gyurka” és „Dan Virgil” ügynökök révén.¹³

Mindezek után a román állambiztonság arra törekedett, hogy a rá jellemző eszköztárral gyűjtse össze, illetve elemezze Balogh Edgár mindennapi tevékenységét. Így többek között a különböző szerkesztőségi munkatársakkal, általában író-alkotó értelmiséggel fenntartott kapcsolatát, a kolozsvári Babeş–Bolyai egyetemen oktatók működését figyelték ügynökeikkel, valamint nem utolsósorban, telefonlehallgatással, levéllenőrzéssel baráti és ismerősi körét térképezték fel, és az így megvalósuló információáramlást tárták fel. Ugyancsak tervszerű ellenőrzés keretében göngyöltették fel bukaresti és nagyváradi kapcsolatait és kapcsolattartását.¹⁴

Ellenőrzése állandó feladat volt a Szekuritáté Kolozs tartományi szerveinek, melynek során minden rezdülését rögzítették, hiszen a kolozsvári értelmiségi „piramis” tetején helyezkedett el. Egy év elteltével a hatóság elemzése mindinkább egy hagymahéj szerkezetű viszonyrendszert tártak fel, amelynek centrális alakja Balogh Edgár, és a kor meghatározó értelmiségi személyiségei tartanak fenn vele kapcsolatot szoros figyelés alatt – Gáll Ernő,¹⁵ Nagy István,¹⁶ Huszár Sándor,¹⁷ Jordáky Lajos,¹⁸ Nagy Imre,¹⁹ Csehi Gyula²⁰ stb. Ez a kapcsolati háló egész Erdélyre kiterjedt, így Böződi Györgyre Marosvásárhelyről és Bonczos Istvánra Nagyszalontáról stb. Magyarországon többek közt Nonn Györggyel,²¹ a Kossuth Kiadó igazgatójával, Vajda G. Mihállyal,²² Kemény Gáborral, illetve E. Fehér Pállal,²³ a *Kortárs* szerkesztőjével ápolt kapcsolatot.

Az említett személyeket az elemzések nacionalistának minősítették, azzal indokolva megállapításukat, hogy nem fogadják el a román párt és államvezetés

⁷ ACNSAS I 25912/18.

⁸ A nacionalizmus fogalma ebben az esetben a korabeli titkosszolgálatok állandó hírigényeként megfogalmazott és használt kifejezése a tanulmányban. Ilyen értelemben az ellenségkép egyik kategóriáját jelöli, amelyet a hivatásos állomány feladatként kezel, azaz hártott el.

⁹ ACNSAS I 25912/6. 1.

¹⁰ ACNSAS I 25912/6. 2.

¹¹ Herédi Gusztáv (1925–1997) erdélyi magyar filozófus, szerkesztő, író.

¹² Könczei Ádám (1928–1983) magyar nyelv és irodalom szakos tanár, erdélyi néprajzkutató.

¹³ ACNSAS I 25912/6. 2.

¹⁴ ACNSAS I 25912/6. 12–17.

¹⁵ Gáll Ernő (1917–2000) erdélyi magyar szociológus, filozófus.

¹⁶ Nagy István (1904–1977) erdélyi magyar író, a Román Akadémia tagja.

¹⁷ Huszár Sándor (1929–2005) erdélyi magyar író, színműíró, műfordító, szerkesztő.

¹⁸ Jordáky Lajos (1913–1974) erdélyi magyar szociológus, egyetemi tanár.

¹⁹ Nagy Imre (1893–1976) erdélyi magyar festőművész.

²⁰ Csehi Gyula (1910–1976) erdélyi magyar irodalomesztéta.

²¹ Nonn György (1918–2007) jogász, legfőbb ügyész, országgyűlési képviselő, lapszerkesztő.

²² Vajda György Mihály (1914–2001) irodalomtörténész, egyetemi tanár.

²³ E. Fehér Pál (1936–2013) újságíró, szerkesztő.

politikai vonalát a nemzetiségi kérdésben, és az intézkedéseket az erdélyi magyar kisebbség asszimilációjaként interpretálják, sőt az említett közösség legális jogainak csorbításáról beszélnek.²⁴ Balogh Edgár titkosszolgálati eszközökkel dokumentáltan a hatóság szerint szoros kapcsolatot tartott a Magyar Népköztársaság ellenséges és revíziós elemeivel (*sic!*) olyan módon, hogy nem hivatalos formában történelmi, kulturális és művészeti alkotásokat küldött Magyarországra, így dokumentálva Erdély Magyarországhoz tartozását. E tevékenység gyors azonosítása érdekében több tartomány (Maros Autonóm, Körös, Máramaros, Brassó) állambiztonsági szerveit bevonták. Balogh Edgár kapcsolatai közül próbálkoztak néhány személy befolyásolásával, majd hangadók elszigetelésével és leleplezésével.

A *Korunk* szerkesztőségében zajló fejleményekről „Aczél” fn. ügynök jelentett rendszeresen, ezekben arra fókuszálva, hogy ki látogatja a szerkesztőséget, milyen bizalmas témákról folynak megbeszélések. A szerkesztők véleményét „Aczél” jelentette a hatóságnak, hiszen maga is szerkesztő volt. Egy másik területet jelentett, hogy a Román Akadémia kolozsvári területi nyelvészeti és filológiai részlegének kiadójánál főszerkesztő Nagy István megjelenési lehetőséget biztosított azok számára, akiket Balogh Edgár javasolt. Erre is felfigyelt a román titkosszolgálat, operatívan ellenőrizte, és a főszerkesztő-helyettest, aki a hatóság ügynöke volt, úgy igazították el, hogy időben jelezze, ha Balogh Edgár kéziratokat juttat el a főszerkesztőnek, hogy megjelentetésüket megakadályozhassák. Mint a *Korunk* főszerkesztő-helyettese, a szerkesztőségben nagy befolyással bírt, ezenkívül is ismertsége és kapcsolatrendszere miatt Balogh Edgárnak nem volt ajánlott ellentmondani, ez derül ki a hatóság munkatervéből. Eszerint Gáll Ernő főszerkesztő mindenben egyetértett Balogh-gal, a háta mögött pedig a szerkesztőkkel mindent átrágtak, és mérlegelték a kockázatokat, amelyek a szerkesztőséget érhetik a főszerkesztő-helyettes elképzelései következtében. Pontosan ilyen feszültségeket és repedéseket keresett a hatóság, hogy a közösségeket, illetve az egyéneket céljai számára felhasználhassa.

Bukaresti kapcsolatait és tevékenységét „Dragomir” ügynökön keresztül ellenőrizték. Az állandó felderítés arra is kiterjedt, hogy Balogh Edgár hogyan és mit tanított az egyetemen. Ügynöki úton figyeltették

azokat az egyetemistákat, akikkel külön foglalkozott, és a katedra közelébe engedte őket. „Dan Virgil” ügynök kapta külön feladatul a magyarországi látogatók felderítését. Az ügynöknek kiemelten kellett figyelnie azokra a személyekre, akik be- és kiszállítást vállaltak. A látogatók megnövekedett száma arra ösztönözte a kémelhárítást, hogy megvizsgálja Mikó Imre reaktiválását, hiszen Balogh Edgár kolozsvári kapcsolatrendszerét és magyarországi ismeret-ségi körét is jól ismerte.

Számos operatív információszerző módszert használtak Balogh Edgár tevékenységének alapos feltárásához és dokumentálásához, sőt, a hatóság figyelme arra is kiterjedt, hogy a célszemély lehallgatással kapcsolatos gyanúját elaltassa és megtévessze. Így abban a tömbházban, ahol Balogh lakott, két ott élő rádióamatőr lakásában házkutatást rendeztek, hogy megtévesszék őt, azt sugallva, hogy a hatóság az említettek ellen dolgozik.²⁵

A hatvanas években ezek voltak a fontosabb feldolgozási irányok Balogh Edgárral szemben, és ez a hetvenes években sem változott jelentősebben, legfeljebb újabb, a főszerkesztő-helyettes körében felbukkanó személyeket kell feldolgoznia a hatóságoknak. A hatvanas évek második felében kiemelten foglalkoztak (igazgatósági szinten) az ő és Banner Zoltán, az *Utunk* szerkesztője fiatalságra gyakorolt hatásával (egyetemi oktatóként és a *Korunk* felolvasóestjein, találkozók során, iskolalátogatások keretében). A Szekuritáté a „hős” szerepe alól szerette volna kihúzni a talajt elszigeteléssel és főleg működési terének visszaszorításával.

A hatóság időszaki elemzéseiben rendszeresen megállapította, hogy a Balogh Edgárral szemben alkalmazott számtalan akcióban, gazdag módszertani eszközök felvonultatása mellett többször előfordult, hogy rendkívül kiterjedt kapcsolati hálójának átfogása során voltak olyan elindított műveletek, amelyeket nem fejeztek be, egész egyszerűen elmaradtak. Ezek az elemzések végül mindig azzal a következtetéssel zárultak, hogy Balogh Edgár javíthatatlan ember, és továbbra is kell vele foglalkozni.

Balogh Edgár önéletrajzi írásai, a *Hét próba*, a *Szolgálatban*, a *Duna-völgyi párbeszéd* megjelenése hullámokat vetett a román állambiztonság kolozsvári szervezetében, és az operatív intézkedések nem maradtak el. Többek között a Kántor Lajos, a *Korunk*

²⁴ ACNSAS I 25912/6. 69.

²⁵ ACNSAS I 25912/6. 69–79.

szerkesztője és Balogh Edgár közötti kapcsolat titkosszolgálati metodika szerinti mérgezése a hatvanas évek második felében állandó feladat volt.

A kémelhárítás az önjáró Baloghot a „helyén” kezelte, hiszen a kirohanásaiból jól tudták, hogy a román pártvezetéshez gyorsan eljutott minden vele szemben kibukó erőteljesebb intézkedés, nem beszélve arról, hogy állam-, illetve pártközi hullámokat is képes volt kavarni, hiszen a romániai pártvezetők is tudták, hogy a magyarországi pártemberekkel (Kállay Gyulával, Ortutay Gyulával, Darvas Józseffel, Ilku Pállal) jó kapcsolatban volt.²⁶ Az 1967-ben Erdélybe látogató Fitos Vilmos találkozott Balogh Edgárral. A találkozón Balogh nyomatékosan felhívta Fitos figyelmét, hogy a magyar politikai vezetés rosszul értelmezi az erdélyi magyarság helyzetét. Ilyen megnyilvánulásoknak köszönhetően a román illetékes szervek felmérték az író-szerkesztő-gondolkodó kapcsolathálóját (1967-ben a román fővárosban 16, a Maros Autonóm Tartományban 27, Máramarosban 21, Brassó tartományban 8, Bánátban 12, Körösben 11, míg Kolozsváron 127 személlyel volt kapcsolata, és több tucattal gyarapították a listát a magyarországi ismerősök),²⁷ és arra a döntésre jutottak, hogy vele szemben határozottabb, fokozottabb elhárító munkát kell folytatniuk. A vizsgált levéltári forrás szerint az 1971-ben nyugdíjba vonult Balogh Edgár munkakedve és kapcsolat-tartó képessége nem lankadt, így a Magyarországról őt meglátogatókat (E. Fehér Pál és Zöldi László újságíró, László Gyula régész, Kovács Sándor Iván, a *Kortárs* főszerkesztője, Kósa László néprajzkutató, Keresztes Sándor jogász, Csorba Csaba muzeológus) nem a román hivatalos álláspontnak megfelelően tájékoztatta a román politikai és társadalmi valóságról, illetve az erdélyi magyarság helyzetéről.²⁸ A hetvenes évek közepére baráti kapcsolataival próbálták szembefordítani, továbbá fiát, Balogh Ferencet egy kombináció keretében megpróbálták a Szekuritátéval együttműködőként beállítani.²⁹

A Balogh Edgárra nyitott személyi dosszié önmagán túlmutató anyag, hiszen számos, a dossziében elforduló személynek „saját jogán” is volt operatív dossziéja, így egy alapos feldolgozás esetén érdemes mérlegelni, kik azok, akik döntő szerepet játszottak Balogh „ügyében”, egyben az erdélyi történelemben is fontos helyet töltöttek be, és emiatt együtt érdemes feldolgozni őket. Erre csak egyetlen példát említenénk: Kurkó Gyárfás³⁰ esetét.

Kurkó Gyárfás rendszeresen folytatott komoly és mindenre kiterjedő vitákat Balogh Edgárral. Hosszas beszélgetéseik során Kurkó Gyárfás bevallotta, hogy mindvégig kommunista volt.³¹ Sőt, Balogh Edgár kimondta, hogy ő és Kurkó a „szocializmus létrehozásáért és a pártért harcoltak a román néppel vállalva”.³² Két világfórum (két szovjet kommunista apparátus) ellenőrizte Kurkó megbízhatóságát, mégis börtönbe került. MNSZ-es harcostársai jól ismerték, és megbízhatósága és elismertsége ellenére fasisztának minősítették. Ez rendkívüli módon bántotta Kurkót.³³ Balogh Edgár 1964-ben próbálta meggyőzni Kurkót, hogy ez Sztálin és a sztálinizmus hibája volt, úgy, ahogy többek között Magyarországon, Csehszlovákiában, Bulgáriában és Romániában is elkövették ezeket a hibákat, és ők áldozatul estek ezeknek a hibáknak. A hibák elkövetői pedig még mindig hatalmon vannak, mondja Balogh, ezért továbbra sem lehet ezekről beszéni.

Az ilyen beszélgetések a lehallgatásnak köszönhetően maradtak fenn, és hasonló módon őrződtek meg azok a találkozások is, amelyeket Balogh Edgár kiterjedt magyarországi ismerőseivel szervezett meg. A szervezés részletei az iratokból nem mindig derülnek ki, azonban a találkozások jellege és tartalma a titkosszolgálati érdek okán megmaradtak. Így annak az interjúnak a részletei is olvashatók a személyi dossziében, amelyet M. Kiss Sándor készített vele.³⁴

Rövid forrásismertetésünk mellékletében három iratanyagot emeltünk ki a több tízezer oldalnyi iratfolyamból. Az első melléklet nyilatkozat, jelentés Balogh Edgár kihallgatásáról,³⁵ amelyben számos

²⁶ ACNSAS I 25912/6. 117.

²⁷ ACNSAS I 25912/6. 121.

²⁸ ACNSAS I 25912/6. 171v.

²⁹ ACNSAS I 25912/6. 169–170.

³⁰ Kurkó Gyárfás (1909–1983) lakatos, politikus.

³¹ ACNSAS I 1095985/1 Kurkó Gyárfás, 202.

³² Uo.

³³ Uo., 203.

³⁴ M. Kiss Sándor 1981: „...hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből”. *Interjú Balogh Edgárral*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.

³⁵ 1949-ben Márton Áron letartóztatása az erdélyi magyarság lelkének megtörésére irányult, az MNSZ vezetését, Kurkó Gyárfást, Kacsó Sándort, Balogh Edgárt, akik a kommunista berendezkedés magyar képviselői voltak, ugyancsak perbe fogták. Előbbinek büntetés, utóbbiaknak „jutalom” volt a bukaresti hatalom részéről az alkalmazott intézkedés.

ismerőséről beszél. A személyi dosszié több évtizednyi, egészen a rendszerváltásig terjedően tartalmaz titkosrendőrségi műveleti iratokat. Ezeknek a logikája, az éves hírigénynek megfelelően, az ellenségesnek jelölt személyek tevékenységének dokumentálása és jól tervezett (korlátozó) intézkedések megszervezése és végrehajtása. A kiválasztott 1971. júniusi cselekvési terv valójában olyan tervezett műveleti intézkedések sora, amely a „Bartha” célszemélyi fedőnévvel jelölt Balogh pártvonalon, szerkesztőségben, Magyarországon és Erdélyben lévő ismerőseivel fenntartott kapcsolatainak

ellenőrzésére, illetve ezen viszonyrendszer szétzilálására irányultak.

Az utolsó iratban egy bevált titkosszolgálati módszer, az ügynök és tevékenységének bizonyítékát olvashatjuk „Biró Ferenc” fedőnevű személy tolalából, amely a nyugdíjas Balogh Edgár véleményét tolmácsolja a Szekuritáténak 1989 februárjában. A hetvendossziényi anyagban rendkívül sok erdélyi és magyarországi értelmiségiről rögzítettek több-kevesebb információt, amelyek történeti, illetve irodalomtörténeti telérként várják az értő feltárást.

Források

1.

Balogh Edgár nyilatkozata Kurkó Gyárfásról

Bukarest, 1950. április 11.

ACNSAS I 25912/1., 14-14v

Nyilatkozat

Alulírott Balogh Edgár kijelentem:

Kurkó Gyárfás 1947 február havában a Méliusz lakására összehívott illegális jellegű ülésen Gaál Gábor és Méliusz József jelenlétében kijelentette, hogy a román demokrácia nem fogja tudni tartani magát, s bukása esetén a Tito-féle jugoszláv mintára szervezett MNSz-re nagy nemzetközi szerep vár, a Nagy Ferenc-féle koalíciós kormány alatt a szocializmust szerinte hamarabb felépítő Magyarország oldalán. Tekintve, hogy Gaál a kérdésben ellenvéleménnyel élt, Kurkó a távolabbi politikai célokra nem tért többet ki.

A Kurkó-féle kijelentésekkel körülbelül egyidőben, 1947 telén, egy éjjel közös szobában szálltam meg a bukaresti Traian Szállóban Simó Gyulával, a RKP akkori Szamos megyei titkárával, aki Kurkó személyétől és akciójától látszólag függetlenül meglepő kijelentéseket tett Erdély jövőjéről sorsát illetően. Kijelentette, hogy a román demokrácia nem fogja tudni tartani magát s bukása esetén nemzetközi események várhatók, melyek során a Magyarországon szerinte hamarabb és biztosabban felépülő szocializmusnak nagy szerepe lesz. Kijelentette továbbá, hogy a Párizsi béke határozatai ellenére is Erdély sorsát ezek az események fogják eldönteni, mégpedig a magyarság javára. Tekintve, hogy ellenvéleménnyel éltem, Simó e kérdésekre nem tért ki többet.

Meggyőződésem, hogy Kurkó és Simó nacionalista felfogása egy forrásra vezethető vissza, mégpedig budapesti nacionalista körökre. Kurkó és Simó személyi kapcsolatáról annyit tudok, hogy 1945-46-ban még ellentétben voltak egymással, 1946 végén azonban Kurkó sajnálta, hogy Simó nem lett képviselő, s kijelentette előttem, hogy szimpátiával viseltetik Simó iránt.

E nyilatkozatomat aláírom és fenntartom.

Bukarest, 1950. április 11.

Balogh Edgár

[Az eredetivel megegyező átirat. A helyesírási hibák javítva. A személyneveket és fedőneveket az eredeti formában hagytuk.]

2.

A Kolozs megyei biztonsági felügyelőség cselekvési terve

1971. június 7.

ACNSAS I 25912/6., 161–162.

SZIGORÚAN TITKOS

KOLOZS M. BIZTONSÁGI FELÜGYELŐSÉGE

1971.06.07.

CSELEKVÉSI TERV –

a „BARTHÁ”-ra vonatkozó megfigyelési aktában

A „BARTHÁ”-ra vonatkozó megfigyelési aktában a következő aspektusokat kell megállapítanunk:

– „BARTHA” továbbra is negatív befolyást gyakorol-e az ifjúságra; mely hallgatók járnak be a szerkesztőségbe, milyen anyagokat adnak át közlésre, milyen útmutatásokat kapnak „BARTHÁ”-tól a különféle írások összeállítására vonatkozóan. Amennyiben nem megfelelő anyagokat próbálna meg közölni, ezt meg kell majd előzni.

– Folytatni fogjuk „BARTHA” kapcsolatainak azonosítását, úgy Kolozsváron, mint ahogy más megyékben is, megállapításra kerül majd a kapcsolatok természete és feldolgozásra kerülnek a fő ellenséges természetű kapcsolatok.

– Időben megállapításra fog kerülni, ha „BARTHA” megpróbál bizonyos ellenséges jellegű cselekményeket kezdeményezni és lépéseket fogunk tenni az ilyenfajta szándékok megvalósításának megelőzéséért.

– „BARTHA” külfölddel fenntartott kapcsolatainak feltárása, kik az őt meglátogató külföldi állampolgárok, milyen ügyekre tér ki a velük folytatott beszélgetések során.

– Milyen személyes munkákat állít össze „BARTHA”, mi a tartalma ezeknek a munkáknak; külföldre küld-e bizonyos munkákat a törvény által előírt engedélyek nélkül.

Ezen aspektusok megállapításához a következő lépéseket fogjuk megtenni:

1. „Kulcsar” informátoron keresztül megállapításra kerül majd minden „BARTHÁ”-t a szerkesztőségben meglátogató személy, hazai és külföldi egyaránt, a velük folytatott beszélgetések. Az informátor jelezni fogja nekünk a szerkesztőséget felkereső hallgatókat és azt, hogy „BARTHA” kezdeményez-e velük bizonyos cselekményeket (körök szervezése, közös elutazás különféle településekre stb.).

A fentiek megállapítása érdekében „ADAM” informátor is eligazítást fog kapni.

2. „SZABO T.” informátor azt az eligazítást fogja kapni, hogy állapítsa meg, milyen munkákat állít össze „BARTHA”, mi a tartalma ezeknek a munkáknak, tartalmazna-e nem-megfelelő gondolatokat, kiknek adja át azokat elolvasásra.

3. A „Tudor” forráson keresztül megszerzett anyagok operatív módon kerülnek majd felhasználásra, a pártszervek és az I. Igazgatóság tájékoztatásával az ezekből következő fő aspektusokról.

KIEGÉSZÍTÉS:

(1971. 09. 10.)

Tekintettel arra, hogy „BARTHA” idén október 1-étől nyugdíjba vonul, a következő időszakban a következő kérdéseknek szentelünk majd figyelmet:

– Fokozni fogjuk a lépéseket annak megállapítására, hogy milyen elemeket készít fel „BARTHA”, hogy „továbbvigyük a vonalát”, ahogy azt többször is kijelentette. A pártszervezetek operatív tájékoztatásával meg fogjuk előzni, hogy „BARTHA” valamilyen nem-megfelelő, az övéhez hasonló elképzelésekkel rendelkező személyt „hagyjon hátra” maga helyett, a főszerkesztő-helyettesi tisztségben. Ezzel kapcsolatosan, hogy időben megismerjük „BARTHA” szándékait, fel fogjuk használni „SZABO T”, „KULCSAR” és „ADAM” informátorokat, valamint a „Tudor” forráson keresztül megszerzett adatokat, tájékoztatásokkal operatív módon aknázva ki ezeket az adatokat.

– Ezzel párhuzamosan fokozni fogjuk BENKO SAMUILA és (a hírszerzési megfigyelési aktán keresztül fel dolgozott) „KARDOS” hírszerzési megfigyelését, hogy megismerjük politikai hozzáállásukat.

„BARTHA” nyugdíjba vonulása után igyekszünk majd megállapítani, hogy továbbra is hatást gyakorol-e a szerkesztőségben lévőkre, valamint a szerkesztőségen kívüli tevékenységét. Ehhez „KULCSAR” és „SZABO T” informátorokat fogjuk felhasználni.

3.

Bíró Ferenc fn. ügynök jelentése Balogh Edgárról

Kolozsvár, 1989. február 3.

ACNSAS I 25912/6., 23–27.

– Forrás: „BIRO FERENC”
– 102/NG/00
– Ház: „MOCA”
– Dátum: 1989. 02. 03.

SZIGORÚAN TITKOS
1 sz. pl.

JELENTÉS

A forrás a kapott feladatoknak megfelelően január 31-én meglátogatta nevezett BALOGH E. nyugdíjas publicistát, Rákóczi u. 48. sz. alatti lakost. Feleségével REBECA-val volt otthon, a beszélgetés pedig a hálószobában zajlott vele, ahova téltre beköltözött.

A forrás interjút kért tőle a hazafiságról az erdélyi helyekhez tartozás és a romániai nemzetiségek művelődési-szellemi életében létező interferenciák prizmáján keresztül.

BALOGH EDGAR udvariasan azt kérte, hogy erre a témára ne térjenek ki most, ezekben a napokban, mivel a jelenlegi időszak és politikai konjunktúra csak bizonyos banalitások, üres, velő és tartalom nélküli gondolatok megfogalmazását teszik számára lehetővé, tekintettel arra, hogy a hazafiság kérdése egyenesen és közvetlenül kötődik ahhoz az állapothoz, hogy jól és korlátok, korlátozások nélkül érzed magad a szülőföldeden. A gondolatot kifejtve elmondta, hogy a jelenlegi időszakban és különösen az elmúlt 7-8 évben a Romániában felépített szocializmusban ellentmondásos eltérések tapasztalhatók az illegalisták eszméitől és céljaitól, és ennek a jelenségnek ékesszóló aspektusa egyes személyiségek szocialista eszmék fölé emelése, elfogadhatatlanul eltorzítva azokat a szent elveket, amelyekkel az új társadalom építése kezdődött hazánkban. BALOGH EDGAR azzal folytatta, hogy most nem beszélhet hazafiságról, bár meggyőződésében és eszméiben változatlan maradt, ha nem tudja leírni vagy anyanyelvén kimondani a helységneveket, ha nem tud utalni az e tájakhoz tartozó nagy elődök nevére, akiket példaképül vehető polgároknak lehetett tekinteni, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűek voltak és milyen környezetben éltek, így a legnemesebb demokratikus eszmék megtestesítői voltak és maradtak. Bethlen Gáborra vagy Orbán Balázusra – számára érthetetlen okokból – nem tudott hivatkozni, nemhogy Kós Károlyra vagy más személyiségekre – mutatott rá.

Majd annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a román nép a magyar nemzetiséggel együtt, történelmileg meghatározva, problémák és ellentmondások nélkül élt itt együtt, amikor ezeket nem hozták létre mesterségesen.

A jelenlegi időszokról szólva úgy vélte, hogy az 1970-es években az intézmények, a szellemiség és a kultúra területén elért eredményeket tovább kellett volna fejleszteni, és széles perspektívájú jó kezdetnek kellett volna tekinteni, tekintettel arra, hogy akkoriban a magyar nemzetiség, beleértve a szellemi vezetőket is, elkötelezett volt a párt politikája és a felsőbb vezetés mellett, és nem érezte veszélyben nemzetiségi létét. A perspektívák további nyitása helyett egy rejtett irányvonal és tendencia volt, hogy mindent, ami a nemzetiség javára történt, láthatatlan és leplezetlen eszközökkel, irreális ürügyekre hivatkozva erodáljanak, ami olyan intézmények felszámolásához vezetett, mint például: iskolák, tévé- és rádióműsorok, kiadványok stb. Úgy vélte, hogy 10-15 évvel ezelőtt volt lehetőség a felsőbb pártvezetéssel való párbeszédre, konstruktív, őszinte találkozókra, amelyeken tisztázni lehetett, ahogy az természetes és normális, a nemzetiséget

foglalkoztató egész kérdéskört. Egy ideje azonban a pártvezetés elzárkózik a párbeszéd minden formájától, így már a becsületes és jóindulatú emberek levelei és memorandumai sem jutnak célba. Valójában ebben az érdektelenségben, a kapcsolat és a párbeszéd hiányában, a teljes elzárkózásban látja az eddig kialakult feszültségek lényegét.

BALOGH EDGAR elmondta, hogy továbbra is szilárd álláspontja, hogy itt Erdélyben a magyar nemzetiség problémáit csak a román néppel együtt kell és lehet megoldani, nem pedig más eszközökkel, módszerekkel vagy külső beavatkozással.

Utalt továbbá néhány, általa koholmányinak és teljesen valótlannak tartott állításra és álláspontra, miszerint bizonyos körök Erdélyre tartanának igényt. Úgy vélte, hogy ha – abszurd módon – népszavazás kérdése merülne fel az erdélyi románok és magyarok egyik vagy másik országhoz való tartozásának és ragaszkodásának meghatározásához, akkor a legegyszerűbb dolog az, hogy az általános döntés a Romániához való csatlakozás mellett szólna, azon egyszerű, tagadhatatlan tény alapján, hogy a román lakosság van többségben. Ezt követően felvázolta a magyar nemzetiség által lakott területek demográfiai térképét, amelyből kiderül, hogy a tömörebb népességű területeket szorosan körülveszik a románok által lakott területek. Ez a történelmi időkben is így volt, és ezt így kell elfogadni. „Realista politikusnak” tartja magát, meggyőződéses kommunistának, aki a nemzetiségek helyzetében általában véve úgy látta, hogy a szocializmus az egyetlen igazságos és méltányos út törekvéseik és eszményeik megoldására, különösen az erdélyi jó együttélés szempontjából. Más kérdés, hogy az új rendet véráldozatok árán megteremtő nemzedék eszményei eltorzultak, és nem tartják tiszteletben azokat az elveket, amelyek alapján a szocialista építés elkezdődött az országban.

Azt is elmondta, hogy a közel kétmillió romániai magyar létezése vitathatatlan valóság, ami eleve megsemmisíti egy ekkora tömeg erőszakos beolvasztásának és asszimilációjának minden gyakorlatát, noha a hatóságok számos intézkedést hoztak e tekintetben, mint például: a volt Maros Autonóm Magyar Tartomány felszólása, az intézményes képviselői szervek, mint a Magyar Népi Szövetség megszüntetése stb. ..., amelyek során a nemzetiségnek tett egyezményeket és ígéreteket figyelmen kívül hagyták, sőt durván megszegtek. Éppen a korábban létező intézmények eróziója és azok felszámolása vezetett a nemzetiség létének, különösen szellemi létének eróziójához – hangsúlyozta BALOGH EDGAR. Ezt követően kijelentette, hogy elengedhetetlenül szükséges, hogy a nemzetiség képviselői minden lehetséges formában és módszerrel harcoljanak nemzetiségük, identitásuk, kultúrájuk és anyanyelvük megőrzéséért, a mindkét oldalról megnyilvánuló becsületes és tisztességes hazafiság feltételei mellett.

Ezután BALOGH EDGAR hevesen bírálta a magyarok és a románok körében egyaránt meglévő nacionalista és sovinszta tendenciákat, mondván, hogy nem ért velük egyet. Nem ért egyet azzal sem, ami Magyarországon történik, bizonyos körök, személyek vagy akár hivatalos személyek támadásaival és beavatkozásával a nemzeti kérdésbe. Véleménye szerint nem ezek a módszerek és formák a helyzet javítására, hanem a magyarok kívánságainak tudatos és felelősségteljes kezelése, biztosítva, hogy Románia megbecsült polgárainak tekinthessék magukat, és ne legyenek kellemetlenségeknek kitéve, amikor anyanyelvüket, hagyományait és kultúrájukat ápolják.

Mint mondta, politikusként, íróként és szószólóként egész életét a magyar nemzetiség érdekeinek szolgálatának, az önazonosság tiszteletben tartásának szentelte a jó együttélés feltételei között. Ebben a minőségében állást foglalt, és levelek és memorandumok sorát küldte magasabb fórumoknak, kérve bizonyos hiányosságok vagy visszaélések orvoslását. Utóbbi akciójára, nevezetesen a romániai és magyarországi írószövetségekhez intézett levelére utalt (Magyarországon a *Magyar Nemzet* 1988. 11. 12-i számában jelent meg), amelyben magyar nemzetiségű román állampolgárként lelkiismerete nevében felhívta a figyelmet bizonyos, a magyar kisebbséget fenyegető veszélyekre, rámutatva a követendő fő irányelvekre.

Ezután az illetékes hatóságok által a nemzetiség kultúrájának és szellemi életének korlátozására tett intézkedésekre, a magyar kultúra megfojtására és elszigetelésére tett kísérletre panaszkodott. Elfogadhatatlan a magyarországi szellemiséggel való kapcsolat hiánya, a szomszédos országból származó kiadványok Romániába való bejuttatásának tilalma, a kulturális kapcsolatok és csereprogramok ilyen irányú megszakítása, ami a magyar nemzetiség kárára történik. A nemzetiség kortársainak küldetése, hogy becsületes

állampolgárok legyenek, de ilyen körülmények között óvakodniuk kell a szélsőségektől, és küzdeniük kell nemzeti identitásuk megőrzéséért, mindenekelőtt a jogaikért, nyelvük, hagyományaik, nemzetiségi kultúrájuk megőrzéséért, szoros kapcsolatban a magyarországi szellemiséggel.

Másrészről BALOGH EDGAR hevesen elítélte a személyi kultusz hallatlan gyakorlatát hazánkban, kijelentve, hogy ez fekete foltként jelenik meg a szocialista és kommunista ideológián, amelyet mind a románok, mind a magyarok aberrációnak, a társadalom fejlődésével szemben irreális, patológikus és anakronisztikus jelenségnek tartanak. Éppen ez a bezárkózás, az „elefántcsonttoronyban” való elszigetelődés, a nem együttműködés és a nem nyitottság attitűdje az, amely elősegíti az ország valós helyzetének és a létező veszélyes feszültségeknek a nem ismerését, amelyek akár a legmagasabb szinten deklarált eszmék ellen is fordulhatnak – mondta.

A beszélgetés végén BALOGH EDGAR elmondta, hogy ahogy egész életében a magyar ügyért küzdött, úgy most is mindent megtesz azért, hogy ezt a tevékenységet folytassa, és 83 évesen is ennek a küzdelemnek szentelje magát. Jelenleg másokkal együtt keményen dolgozik a *Magyar Irodalmi Lexikon* III. kötetén, mondván, hogy ez a romániai magyarság lelkeségének örök értéke marad.

Végezetül kijelentette: meggyőződése, hogy több szinten folytatott kitartó küzdelem révén a magyar nemzetiség jogait alkotmányos keretek közé fogják visszahelyezni.

Kolozsvár, 1989. 02. 03.

BIRO FERENCZ

N. L.: A feljegyzés a meghatározott feladatok alapján készült. BALOGH EDGAR álláspontjának számos aspektusát „ADAM” forrás és a műveleti technikai különleges eszközökkel szerzett információk is megerősítik.

Feladatok: Vegye fel vele rendszeresen a kapcsolatot és állapítsa meg, látogatják-e külföldi állampolgárok, foglalkozik-e nem-megfelelő tartalmú anyagok szerkesztésével és mi a hozzáállása bizonyos politikai eseményekhez.

Lépések: Elkészítünk egy tájékoztatót a pártszervek számára a feldolgozásából következő legutóbbi aspektusokkal.

Neciu Gavril őrnagy

Horváth Miklós

A múlt másképpen lesz!?

Még néhány jegyzet a Sziklai-ügy margójára¹

„Nem kell nagy jóstehetség annak megállapítására – írja Eörsi László –, hogy álláspontjaink közelítésére vajmi kevés az esély.”² Erre – nem kizárólag szakmai okok miatt – már én sem látok lehetőséget. Ennek ellenére a teljesség igénye nélkül, elsősorban a történelemtudomány iránt érdeklődő Tisztelt Olvasóknak ajánlom szíves figyelmébe a következő jegyzeteket.

A tárgyszerűségekre való törekvés feltételezésem szerint elsősorban azt követelte volna meg, hogy Eörsi a Fehér István és társai ügyben megkezdett kutatásait folytassa és végre befejezze, majd a teljes forrásanyag ismeretében – vállalva az önvizsgálat és korrekció nehézségeit is – értékelje érdemben, vitassa a korábbi tanulmányomban leírtakat.

Eörsi nem ezt teszi. Leegyszerűsítve a problémát, a Sziklai-ügy megoldásának és a vita legfőbb céljának a „Mi okozta Sziklai Sándor ezredes és apósa, Kiss Lajos halálát?” kérdés megválaszolását tartotta és tartja.

Ezért úgy döntött, hogy az első jegyzeteim – véleményem szerint – tartalom és kutatásmódszertan szempontjából is vitára érett elemeinek meghatározó többségét a következő indoklással figyelmen kívül hagyja: „A további – aprólékos – részletekre vonatkozó bírálatokra nem térek ki, mivel meggyőződésem, hogy az olvasók – pláne, akik nem is tanulmányozták a Sziklai-ügy forrásait – nem tudják követni. *Másfelől, hiányzik ehhez a kellő motivációm is: ha még a legenda legavatottabb bajnokai (dr. Horváth Miklós és Speck István)³ is totálisan tehetetlenek az alapvető bizonyítékokkal szemben, akkor minek huszadrendű problémákon rágódni? [Kiemelés tőlem – H. M.]”⁴*

Nem visszaélve Eörsi idejével és a Tisztelt Olvasók türelmével, az újabb „alapvető bizonyítékok” közül csak néhány véleményezésére vállalkozom. Eörsi a vita irata „szakmai” részében Sziklai halála – állítása szerinti – szemtanúinak a számát eggyel növelve, számon kéri rajtam, hogy Fogarasi Zoltánt – mint

ötödik szemtanút – miért nem tartottam említésre méltónak. Nem győzőm elégszer hangsúlyozni: Sziklai halála valós körülményeinek egyetlen szemtanúja az ezredes pár perccel később a halálba követő apósa, Kiss Lajos volt. Ezzel talán Eörsi is egyetért: Fogarasi Zoltán – az újabb koronatanú – nem tartózkodott a Sziklai-ház dolgozószobaként is használt előszobájában.

Azt azonban nem tudom és már nem is akarom eldönteni, Eörsi felszíniességének vagy a szelektív forráskezelésének tudjam be, hogy Fogarasi Zoltán tanúnak az elsőfokú bíróság előtt 1957. október 14-én tett második vallomásának a tartalmát figyelmen kívül hagyta. Idézem: „Az első robbanást a Fő utca 15. számú lakásban halottam meg. Majd a robbanás zajára mentem el a Sziklai ház felé, a Rózsa utca felé véve az utamat, aminek a sarkán megálltam. Amikor ide értem láttam, hogy az egyik Tóth fiú leszalad és kezében egy kézgránát van, amit bedob a Sziklai ház egyik ablakán. Máriyot

¹ Korábban készült jegyzeteim (Jegyzetek a Sziklai-ügy margójára. *Rendszerváltó Szemle*, 2022/3–4, 120–140.) megírása során főleg, de nem kizárólag Eörsi László A Sziklai-legenda. Budakeszi, 1956. (*Betekintő*, 2021/4, 9–31.) című munkájának tartalmára fókuszáltam. Az akkor született jegyzeteim minden részletét vállalva és megtartva jelen rövid írásomban Eörsi László *Ismét a Sziklai-mítosz* című „vitairatához” (*Rendszerváltó Szemle*, 2023/3, 79–84.) csatolom újabb – egyben záró – jegyzeteimet.

² Eörsi i. m. 2023, 81.

³ Lásd: Eörsi i. m. 2021, 24–28.

⁴ Eörsi i. m. 2023, 83.

már elvonszolták a Sziklai ház mellől. Én csak eddig a mozzanatig tartózkodtam ott, eljöttem a ház elől, de ekkor már láttam, hogy Sziklai Sándor testét húzzák ki a házból. [Kiemelések tőlem – H. M.]”⁵

Persze ez esetben is felmerülhet érvként, hogy a jegyzőkönyvvezető rosszul rögzítette az elhangzottakat, és az egyik ablak nem más, mint az üvegezett bejárati ajtó, de a bíróság előtt tett első vallomásában⁶ a Fogarasi által megnevezett, a helyszínen tartózkodó személyek alapján is nagy bizonyossággal megállapítható lett volna, hogy az újabb hiteles szemtanú jóval az első gránát robbanását követően – a „második menet” – időszakában érkezett a Rózsa utcának a Sziklai-háztól viszonylag tisztas távolságra lévő sarkára. Ekkor már Sziklai és Kiss Lajos halott volt.

Sziklai Sándor halálának az állítólagos szemtanúk közül – az ezredes által meglőtt – Máriity László sem lehetett szemtanúja, miután mindössze csak az értékelésre alkalmas előzményeket észlelte. A Kelemen Endre–Eörsi László által lényegét tekintve képviselt első verzió szerint is Máriity „csak” a kézigránát robbanásának hatását látta. Az 1957 augusztusának közepére nagy nehezen megszületett, a kádári értékeléssel Kelemen hathatós közreműködésével összhangba hozott bírósági

ítéletek szerint is Sziklai később az utcán elszenvedett ütlegek következtében halt meg. Ekkor Máriity már kórházban volt!

Speck István volt hallgatóm kiváló munkája⁷ és az én kutatásaim alapján rekonstruált és képviselt változat szerint Sziklai és/vagy Kiss a kézigránát robbanásának hatására valóban a földre került – „eldőlt” –, de az sem kizárt, sőt nagyon is életszerű, hogy a harcokban edződött ezredes és apósa ösztönösen a padlóra hasalva – mint a boncolási jegyzőkönyvből is kiolvasható, nem teljesen sikeresen – keresett menedéket a gránát szilánkjai elől.

Így mindkettő változatra vonatkozhatnak Máriity László kihallgatási jegyzőkönyveinek következő – egyébként Eörsi által is idézett – részei: „...arccal az előszoba felé [sebesülten] feküdtem, láttam, hogy az ajtó kinyílik, és a résen át az előszobába – az ajtóhoz közel – beryűlt egy gránát és felrobbant. [Kiemelés tőlem – H. M.] Becslésem szerint két méterre állt Sziklai. Apósát ekkor nem láttam. A robbanás után Sziklai eldőlt.”⁸ Egy másik alkalommal felvett vallomása szerint: „Néhány perc múlva, hogy a lépcső alján feküdtem, láttam, hogy valaki az utcáról egy kézigránát dob be, mely az előszobában robbant Sziklai és Kiss

között. Láttam, hogy Kiss ennek hatására elesett.”⁹

Máriity a robbanás helyét az első idézet szerint pontosan határozta meg, amit bizonyítanak az első jegyzeteimet tartalmazó tanulmányomban is látható 2., – az Eörsi által is használt – 3., és a figyelmen kívül hagyott 4. és 5. számú képek is.¹⁰ Csak utalni szeretnék arra az előző munkámban részletesen kifejtett tényre, hogy az ablakok üvegének épsége is ellentmond a gránát mélyen az előszobán belül robbant verzióknak.¹¹ Így erősen vitatható – más források által megkérdőjelezhető, hovatovább cáfolható – a Kelemen és Eörsi által képviselt következtetés, mely szerint Sziklai Sándor és/vagy Kiss Lajos Máriity által látott és vallott „eldőlése” és Sziklai tartós eszméletvesztése a halálos sérülést okozó kézigránát-robbanás miatt következett be.

Állításom alátámasztására lásd a Csobai Endre fegyverszakértő által a bíróság előtt elmondottak néhány részletét: „A lakásban [Máriity és a képek szerint is a résnyire nyitott bejárati ajtó tövében – Kiegészítés tőlem – H. M.] felrobbant kézigránát feltétlen alkalmas volt arra, hogy Sziklai Sándort a földre sújtsa. A légnyomás azonban csak 20–25%-ban okoz halált, ha valakit a zárt térben [Kiemelés tőlem – H. M.] 3–4 méteres körzetben ér. [...]

⁵ Az elsőfokú tárgyaláson Fogarasi Zoltán tanú második meghallgatása (1957. 10. 14.). Tárgyalási jegyzőkönyv. BFL (Budapest Főváros Levéltára) XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1255–1256.

⁶ Fogarasi Zoltán tanú első meghallgatása. Uo. 1130–1131.

⁷ Speck István: A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956. Hadtörténelmi Közlemények, 2011/1, 183–218.; Uő: A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2011.

⁸ Máriity László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve (1957. 02. 22.). BFL XXV. 4. a. 1990/1957. Máriity László a „Fodor József” Szanatóriumban 1956. november 29-én tett vallomásában olvasható, hogy Sziklainak „szándékában állott további lövések leadása is, mert felemelte a fegyverét, de a mellette álló Kiss Lajos [a] kezét mindig lefogta, illetve eltolta”. Máriity László kihallgatási jegyzőkönyve (1956. 11. 29.). Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-142293/2, 25–26.

⁹ Máriity László kihallgatási jegyzőkönyve (1956. 11. 29.). Uo. 25–26.

¹⁰ Horváth i. m. 2022, 134–135.

¹¹ Uo. 133. (1. kép.)

a kézigránát összekötő-gyűrű alkalmas arra, hogy az emberi testben *a nagyságának megfelelő mély sebet okozzon.*¹² A fegyverszakértő szerint elmondottakat vessük össze más forrásokkal. A Varjaski Milánné¹³ és a boncolási jegyzőkönyv szerinti „anyaghiány”,¹⁴ vagyis a seb 14 mm-nél jóval nagyobb, 5–6 vagy 6–4 cm kiterjedésű volt. Még inkább elgondolkodtató a gyűrűvel kapcsolatos határozott álláspont is, mely szerint a „karika”, megütve Sziklai homlokát, arról lepattant.¹⁵

Ilyen és ehhez hasonló további következtetések levonására Eörsinek is csak a források teljes körű tudományos alaputatása elvégzését követően lett volna – ha valaha eljut idáig: lesz – lehetősége. De Eörsi Sziklai halála okainak keresése közepette – saját bevallása szerint is – az 1956. december 1-jén végrehajtott boncolás jegyzőkönyveinek a tanulmányozását is kizárta. Elvártam volna, hogy ezt a válasza megfogalmazásáig megtegye. A tőle vett következő idézetből is kiderül, hogy ez a jövőben sem áll szándékában, sőt fogalma sincs arról, hogy az orvosok közül az eljárásban kinek mi volt a szerepe. Mint írja: „Valóban figyelmen kívül hagytam/hagyom [Kiemelés tőlem – H. M.] az első, 1956. december 1-jén végrehajtott, boncolásokról született jegyzőkönyvek tartalmát, amit kritikusom felró.

*Ezt a vizsgálatot Ostoros Gyula, a község orvosa végezte.*¹⁶

Nem meglepő módon – amit a tanulmánya illusztrálásra felhasznált fotóanyag is bizonyít – kizárta a kutatásból a helyszíni szemle jegyzőkönyvét is. Ennek következményeként nem vállalkozhatott a korábbi jegyzeteim értékelésére és érdemi bírálatára.

Miután az Eörsi által is inspirált alapkutatásaim eredményeit hamarosan egy összefoglaló tanulmányban hozom nyilvánosságra, vállalva a korábbi munkámban rögzített minden megállapításomat, ismét dokumentálom kell, hogy a Varjaskinétől vett idézetet – „Sziklai Sándor *a földön feküdt, Kiss ott állt*, ahol előbb is [...] és mondta, hogy ő is megsebesült a lábán.”¹⁷ – Eörsi milyen módon manipulálta: „*Sziklai Sándor a földön feküdt, lábbal az első szoba felé és fejjel az előszoba ajtaja felé.* Kiss Lajos ott állott ugyanazon a helyen az íróasztal mellett és mondta, hogy ő is megsebesült a lábán.” [Kiemelés tőlem – H. M.]¹⁸

Eörsi kikéri magának, hogy mások – esetünkben egy kutatócsoport – szellemi termékeit¹⁹ a nevére vette volna. Mint állítja: a plagizálást (én ezt a szót nem használtam!) 2006-ban a neve alatt megjelent könyvben²⁰ nem követte el. Értékelése szerint,

miután „több” életrajzot megírt (én ezt nem is vitattam), jogosulttá vált a 2006 előtt elvégzett – minden levéltár nyilvántartásából ellenőrizhető – kutatásai eredményeivel kiegészített életrajzok saját neve alatti közreadására, megjelentetésére.

Erre hivatkozva, rágalmazásnak tartja állításomat, mely szerint – Eörsi szóhasználatát idézve – az általam megírt életrajzokat „eltulajdonította”. A Tisztelt Olvasókra bízom, hogy a sok-sok életrajzból önkényesen kiragadott egy példa alapján is megállapítsák: Eörsi az eredeti szöveg „átszabásán” túl 2006-ban – az eltelt tíz évben folytatott kutatásaira építve – milyen hozzáadott értékekkel, tudományos eredményekkel gazdagította az 1996-ban már közzétett ismereteket. (*Táblázatban a következő oldalon.*)

Zárójegyzetemben rátérek Eörsi vitáirátának a *Személyes jellegű felvetések* című részében megfogalmazott kijelentések és értékelések véleményezésére. Eörsi a szakmai jellegű kritikái észrevételeim többségének elemző értékelésére nem vállalkozott, erősen korlátozott ismeretei miatt erre nem is vállalkozhatott, így azok – mint kellően megalapozottaknak a – jogosságát, ha közvetve is, de elismerte. Az így felszabaduló „alkotó energiáit” előre kiszámíthatóan Eörsi

¹² *Csobai Endre szakértő bírósági meghallgatása* (1957. 08. 21.). BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1131-1132.

¹³ *Jelentés Varjaski Milánné kihallgatásáról* (1956. 12. 04.). Uo. 1990/1. 519. d., 160-161.

¹⁴ *Boncolási jegyzőkönyv* (1956. 12. 01.). Uo. 1990/II. 520. doboz, 478.

¹⁵ Az elsőfokú tárgyaláson Kelemen Endre azt állította, hogy az összekötő csavar, a „karika a sérült részhez odavágódott, a csontot beütötte és lepattant a csonttól”. Uo. 1217.

¹⁶ Eörsi i. m. 2023, 81. Sziklai Sándor és Kiss Lajos boncolását 1956. december 1-jén a korszakban és ma is a „legkiválóbb igazságügyi orvosi szakértőnek tartott dr. Budvári Róbert és a szakvizsgával rendelkező, de kisebb tapasztalattal bíró dr. Földes Vilmos” hajtotta végre. Horváth 2022/3-4, 134-135.; *Boncolási jegyzőkönyv* (1956. 12. 01.) i. m. 476-486.

¹⁷ Eörsi i. m. 2021, 14.

¹⁸ *Varjaski Milánné tanúvallomása.* (1957. 08. 17.). BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 943.

¹⁹ *1956 kézikönyve. III. kötet. Megtorlás és emlékezés.* Szerk. Kende Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

²⁰ Eörsi László: *1956 mártírjai – 225 kivégzett felkelő. Budapest a forradalom napjaiban.* [Szentpétery Tibor fotói]. Budapest, Rubicon, 2006.

²¹ *1956 kézikönyve III. i. m. 90.*

²² Eörsi i. m. 2006. 10.

<p>Andi József – 1996. (részlet) Pusztahencse, 1924. március 27. – Budapest 1958. március 6.</p>	<p>Andi József – 2006. Pusztahencse, 1924. március 27. – Budapest 1958. március 6.</p>
<p>„1956-ban főhadnagyként teljesített szolgálatot. 1956. november 2-ig az egyik honvéd üdülőben töltötte a szabadságát. A rádióból értesült, hogy a csapattestüktől elszakadt tiszteknek a nemzetőrségnél kell jelentkezniük, ezért felkereste a csepeli rendőrkapitányságon lévő nemzetőr-parancsnokságot. Itt megbízták a szolgálat vezetésével. Nyilvántartást vett föl, tervezte, szervezte a szolgálatot, gondoskodott a nemzetőrök ellátásáról, a sebesültek ápolásáról és mindkét oldal halottainak az eltemetéséről. Megkísérelték a szovjetek feltartóztatását: a nemzetőrökkel együttműködve felrobbantotta a fővárosba vezető utat, majd november 8-án öt, vasbugával megrakott vasúti szerelvénnel el is torlaszolta azt. 9-én elvállalta, hogy a csepeli harcokról hírt visz Bécsbe, azonban Budafokon a szovjetek fogságába esett.”²¹</p>	<p>„1956. november 2-án a rádió felhívására a csepeli rendőrkapitányságon lévő nemzetőrséghez csatlakozott, és mint főhadnagy részt vett a forradalmi szervezet fejlesztésében. Nyilvántartást vezetett, a szolgálatellátást szervezte, gondoskodott az élelmezésről, a harcok idején a sebesültek ellátásáról, mindkét harcoló fél halottainak eltemetéséről. A szovjet páncélosok benyomulását megakadályozandó, a csoportjával felrobbantotta a főutat. November 8-án öt vasbugával megrakott vasúti szerelvénnel torlaszolta el az átjárást. Másnap Bécsbe indult, hogy hírt vigyen a csepeli harcokról, ám Budafokon a szovjetek fogságába került.”²²</p>

a szakmai hozzáértésem és – ha van nekem ilyen (?) – emberi hitelességem megkérdőjelezésére, sokadikként a „leleplezésem” dokumentálására fordította. Az elmúlt több mint harminc évben, amikor a tudományos tevékenységemre vonatkozó érvek – ha egyáltalán léteztek – elfogytak, a vita lezárását – bár tisztában voltam a múltammal, meglepetésüknek hangot adva, a rendszerváltoztatás előtti foglalkozásom megdöbben felfedését eljátszva – a „leleplezésemről” reméltek.

Eörsi – energiáit a félbehagyott kutatásokra fordítva – ezt rövidebben is megtehetné volna, hiszen csak annyit kellett volna leírnia, hogy mindaz, amire ebben a részben felhívja a figyelmet, személyesen Horváth

Miklóstól már az 1990-es évek elején is tudta. Ehelyett ő is úgy téve, mint aki igazából most szembesült a múltammal, idővel és energiával nem takarékoskodva hivatkozik többnyire a Biszku Béla elleni per²³ kapcsán velem összefüggésben megjelent – hangzatos című – újságcikkekre.

Ezek közül látszólag csak egyre reagálva említem meg Kőszeg Ferenc hivatkozott – még 1990-ben megjelent írását –, amelyből megtudható, hogy a *Berki kontra Berki – Memória-zavar?* című, *Magyar Honvédben* megjelent írás szerzője Dr. Horváth Miklós, „Berki egykori beosztottja, majd a kiképzőközpont politikai osztályvezetője, jelenleg a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos főmunkatársa.”

[Kiemelés tőlem – H. M.]²⁴ Kőszeg Ferenc tudta, hogy az idézett információkat – hangsúlyozom, 1990 nyarán – az említett írásában magam hoztam nyilvánosságra.²⁵

Eörsi csúsztatásra való törekvése tetten érhető a kigyűjtött – feltételezett szándékai szerint leleplező erővel bíró – újságcímek felsorolásán túl, a személyemmel kapcsolatos további kijelentéseiben is. Bár ismeri – talán ismeri – ezt a fogalmat, kontrollforrásként érdemben nem használta a felsorolt eseményekkel összefüggésben a honlapomon elérhető tartalmakat. Miután ő elmulasztotta, a Tisztelt Olvasók ne vegyék tolazkodásnak, ha mindössze három jelzet erejéig ezt én teszem meg.²⁶

²³ A Biszku Béla elleni bírósági eljárás megismételt első fokának időszakában a bíróság által kirendelt hadtörténész szakértő voltam.

²⁴ Kőszeg Ferenc: Berki a derék tábornok. Bokor – Berkiért. *Beszélő*, 1990. 08. 25. 18.

²⁵ Horváth Miklós: Berki, kontra Berki. Memória-zavar? *Magyar Honvéd*, 1990. 06. 14. http://horvathmiklos.eu/documents/kiser_es_kisert_a_mult/6_irasom_a_magyar_honvedban.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 11. 05.)

²⁶ www.horvathmiklos.eu; Horváth Miklós: „Hallgattassék meg a másik fél is!” Szélgjegyzetek egy kuratóriumi jegyzőkönyvrészlet margójára. <http://horvathmiklos.eu/hallgattassek-meg-a-masik-fel-is> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 27.); Uő: Kísér és kísért a múlt! „Lelepleződésem” rövid története egy „titkos” ügyészégi határozat. <http://horvathmiklos.eu/kiser-es-kisert-a-mult> (Utolsó letöltés: 2023. 11. 27.)

Befejezésül Eörsi „vitairatából” még egy értékelésre kell reagálnom. Eörsi az írásomat elolvasva sem érti, hogy „»a higgadtságáról ismert professzor« kedélyét miért borzolta fel ennyire a” tanulmánya.

A rossz hangulatom elsődleges oka, hogy Eörsi – talán általam is bizonyítottan tudománytalan és erkölcsileg is megkérdőjelezhető – „ámokfutását” megelégedve, belső indíttatásból arra kényszerültem, hogy egy tőlem idegen műfaj keretei között – vállalva az újabb „leleplezés” esetleges következményeit is – felhívjam a figyelmet arra a „sziszifuszi küzdelemre”,

amit Eörsi irgalmat nem ismerve folytat a kádári megtorlás védekezésre képtelen meghurcolt és kivégzett áldozatainak egy része ellen. Nem tudom elfogadni, hogy Eörsi, vagy bárki más – amint ez a korábbi munkámban is olvasható – kihasználva a szakmai kontroll részleges vagy teljes hiányát, a tudományosság erősen amortizálódott „köntösébe” bújva, a kádári megtorlás időszakát és a jelen korszak – Eörsi szóhasználatával: a „mintademokrácia” – jellemzőit „összemosva”, emberi sorsokkal és életekkel „házalva”, a soha be nem gyógyuló sebeket gátlástalanul feltépve, az ezen ügyek kutatása

és feldolgozása során szinte természetesen felmerülő kétségeket félresöpörve, az Eörsi-féle „igazságokban” kétkedően szakmaidegen eszközökkel „átgázolva”, újra és újra ítéletet hirdessen.²⁷

Úgy vélem, a történetekre a kettőnk eltérő múltjára, Eörsi sajnálatosan nehéz gyerekkorára és az én múltamra való hivatkozás sem elfogadható magyarázat. Hosszú életem tapasztalatai egybecsengenek a következő mondatokkal: Attól, hogy valamit gyakran ismételtünk, még nem válik igazsággá! A hangerő nem pótolja a mondanivaló tartalmát.

²⁷ Horváth i. m. 2022, 140.

Marton József

Levéltár-pedagógiai program a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban

A hazai levéltár-pedagógia 2013 óta íródó történetében a levéltáros szakma berkein belül sokkal inkább az újdonság ereje volt tapasztalható, mint a szokatlantól való idegenkedés. Ez az új levéltári tevékenységi forma tökéletesen beleillett abba a modern levéltári koncepcióba, mely a levéltárak klasszikus tudományos, illetve hivatali profilja mellé egy, a társadalmi igényekre szabott arculatot formált. A „szolgáltató” és a „nyitott levéltárak”-jelmondatokról ismert támogató környezetben rendre megszülettek a szakmai fórumok, illetve a további foglalkozásokhoz remek mintát kínáló levéltári jogyorkorlatok.¹ Ezt a folyamatot, melyet egyszerre jellemzett az egyes levéltárak változatos tevékenysége és a teoretikus útkeresés, törte meg 2020-ban a pandémia – de talán olyan új pályára is állíthatta, melyen a kulturális intézmények egymás közti kapcsolati rendszere elsőrendű. Ennek magyarázatát abban a tényben találjuk, hogy a járvány okozta rendkívüli helyzet a közoktatásban öltött legnagyobb

méretet, a szaktanári feladatokban követelte meg a leggyorsabb átállást és legszélesebb körből a támogatást; márpedig a levéltár-pedagógia éppen ezen iskolai foglalkozásokra kíván alternatívát nyújtani. A megelőző években a levéltári foglalkozások jellemzően a helyi levéltári anyagokra, az azokban rejlő témalehetőségekre koncentráltak, levéltár-pedagógiai tanulmányokban a szerzők csak elvétve emelték ki, hogy a levéltári foglalkozásoknak a közoktatási követelményekkel, illetve adottságokkal összhangban kell lenniük, sőt ezek elsősorban igazodási pontokként szolgálnak.² Ezen kényszerű, de jogos és pedagógiaileg helytálló „finomhangolást” érvényesítette a Magyar Nemzeti Levéltár legutóbb megfogalmazott középtávú stratégiája (2021–2025), hiszen a levéltár-pedagógiát első alkalommal szinkronizálta előíró jelleggel a közoktatás követelményrendszerével, kifejezetten a *Nemzeti alaptanterv*-ben a történelemtanításra vonatkozó kompetenciák fejlesztésével.³ Örömteli,

hogy a levéltárügy e törekvésében nyitott kapukat döngött, hiszen egyrészt az 1107/2018. kormányhatározat, másrészt a ma hatályban lévő *Nemzeti alaptanterv* is határozottan kiállt emellett. Míg előbbi arra a feladatra szólítja fel a kultúráért felelős minisztert, hogy „gondoskodjon a nemzeti identitás szempontjából meghatározó levéltári anyagok és a családfakutatás szélesebb közönség, különös tekintettel a köznevelésben részt vevők számára történő interaktív levéltár-pedagógiai bemutatásáról”; addig utóbbi a pedagógusnak a tanulás-szervezés folyamatában betöltendő szerepköréhez sorolja azt, hogy „az aktív tanulói tevékenységek megvalósítása során lehetővé teszi... a külső helyszínek nyújtotta pedagógiai lehetőségek felhasználását (könyvtár, múzeum, levéltár, színház, koncert).”⁴

Erre a helyzetre reagált a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár 2021-ben elindított levéltár-pedagógiai programjával. E tevékenység elméleti alapjait

¹ Az előbbihez lsd. pl. a Magyar Levéltárosok Egyesülete vándorgyűléseinek beszámolóit, elsőként Boross István – Hermann István – Somfai Balázs: Beszámoló A Magyar Levéltárosok Egyesületének 2013. évi vándorgyűléséről. *Levéltári Szemle*, 2013/2, 84–93.; utóbbihoz: *Levéltári Szemle*, 2013/4. külön fejezetként *Levéltár Pedagógia* (így), 48–78., ill. *Levéltári Szemle* 2019/4. *Műhelymunkák*-fejezet, 28–78.

² Ahol erről olvasni: Erdész Ádám: Írás – forrás – történelem. Közművelődési munka az MNL Békés Megyei Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 2013/4. 72–78.; Herczeg Annamária: „Megőrizni és megismertetni – a közgyűjtemények és a történelemtanítás.” A beszámolót összeállította: Herczeg Annamária. https://ujkor.hu/content/leveltarak_muzeumok_tortenelemtanitas (Utolsó megtekintés: 2023. 08. 04.); Mészáros Ádám: A levéltár-pedagógia szerepe a történelmi gondolkodás fejlesztésében. *Módszertani Közlemények*, 2017/2, 2–27.

³ Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba: A Magyar Nemzeti Levéltár stratégiája. A modern magyar állam és kultúra szolgálatában, 2021–2025. *Levéltári Közlemények*, 2019, [5–21.] 12–14. vö. „...a korábbi évtizedekben esetlegesen előforduló és elsősorban a történelemtanár személyes érdeklődésére visszavezethető levéltári órákat mára felváltotta az oktatás igényeire folyamatosan reflektáló, az oktatásban és a levéltári munkában is jártas szakemberek által összeállított levéltár-pedagógiai programok gazdag kínálata.” In: Batalka Krisztina – Hermann István – Koltai András – Németh László Sándor – Schramek László – Tóth Eszter: „A szolgáltató levéltár” stratégia koncepciójában foglaltak megvalósulásának számbavétele és értékelése, 2020. 10. <https://mnl.gov.hu/download/file/fid/597308> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)

⁴ 1107/2018. (III. 19.) Kormányhatározat: *Magyar Közlöny*, 2018/38, 1806. A Nemzeti alaptanterv. *Uo.* 2020/17, [290–446] 293.

egy folyamatos szakmai műhelymunka, illetve egy kerekasztal-beszélgetéssorozat veti meg, felépítményét pedig a létrejött tematikus anyagok és a megvalósult rendhagyó történelemórák jelentik. A folyamat célja mindannak megfogalmazása, amivel az Intézet mint levéltár szerepet vállalhat a közművelődésben, kiváltképpen a közoktatásban mint iskolán kívüli és természeténél fogva a foglalkoztató jellegű non-formális oktatási formát kínáló szervezet.

A 2021-ben az Intézet keretein belül megalakult Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhely bevallottan arra törekszik, hogy széleskörű szakmai fórum legyen a történelemtanítás módszertárának bővítése és egyben megújítása érdekében. Így a műhelyben az Intézet levéltár-pedagógus kollégái és tudományos munkatársai mellett helyet foglalnak gyakorló szaktanárok, a tanárképzésben, illetve az oktatásmenedzselésben dolgozó szakértők, valamint az egyes alkalmazásokra meghívást kapnak egyedi oktatási tartalmakat fejlesztő szakemberek is. A műhelyben folyó munka elsősorban szervezői és teoretikus, ami elengedhetetlen alapfeltétele a ténylegesen megvalósuló programok és foglalkozások sikerének. A már megvalósult projektek közül kiemelendők egyfelől a rendhagyó történelemórák és egy tanári továbbképzés, melyek hasznos, sőt nélkülözhetetlen tapasztalatokkal szolgálnak a további tananyagfejlesztéshez; másfelől pedig meghívott levéltárak levéltár-pedagógusaival és oktatáspolitikusokkal folytatott kerekasztal-beszélgetések, melyek egyszerre biztosítanak teret az intézményközi kapcsolatok építésének és levéltár-pedagógiai koncepciók közös kidolgozásának. A 2022 novembere óta három alkalommal

létrejött eszmecsere során a résztvevők – a RETÖRKI mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Módszertani, képzési és levéltár-pedagógiai Osztályának, az Állambiztonsági Szervezetek Történeti Levéltárának, Budapest Főváros Levéltárának, illetve a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának képviselői – megosztották egymással jógyakorlataikat és közös helyzetértékelést tartottak a levéltárak közművelődési, de különösképpen is a közoktatásban betöltendő szerepéről, az e szándékkal formálódó levéltár-pedagógia helyzetéről és jövőbeli kilátásairól.

Eszerint általános jelleggel megállapítható, hogy annak, hogy a levéltár-pedagógia akár a tanár-, akár a levéltáros képzésben önálló képzési anyagnak és iránynak minősüljön, elsődleges feltétele e levéltári tevékenységi forma szakmai-tudományos meghatározása, e szakterület pontos leírása. Ez ugyanis jelenleg nincs definiálva, sem mint szakma (céljai, módszerei, kompetenciaterületei stb.), sem mint tudományág (pedagógiai alaptételei, tudományos keretei).⁵ E definiálásban a múzeumpedagógia első számú viszonyítási pontként szolgál – úgy is, mint aminek a levéltár-pedagógiával megegyező az indíttatása, a célközönsége, a működési kerete, a szakmai alapstruktúrája; s úgy is, mint aminek eltérő jellemzői mentén kirajzolódik a levéltár-pedagógia *differentia specifica*-vetülete. Ideális esetben megszülethet egy olyan átfogó pedagógiai program az iskolán kívüli tanulási formák konstruktív kooperációjával, amelyben minden intézményi formációnak meglesz a maga profilja. Ez például a szintén születőben lévő színház-pedagógia esetében a diákok személyiségfejlesztése lehet, a levéltár-pedagógia pedig

talán azon a területen foglalhat el önálló pozíciót, ami – reflexióként a 21. század sajátos kihívására – az „információműveltség” fogalma alatt jelent meg újonnan a nyugat-európai gondolkodásban. Mindennek eléréséhez elsődleges szempontokat kell kitűzni:

– A levéltár-pedagógiát a gyakorlatban úgy kell felfogni, mint korosztályokhoz igazodó nevelési folyamatot. Témájában és módszereiben elkülönítendő az alsós, a felsős és a középiskolai levéltár-pedagógia foglalkozás, illetve a felnőttek számára kialakítandó levéltári nyílt nap.

– A levéltár-pedagógia nem szorítkozhat csak a történelem tantárgyra, hanem irodalmi, földrajzi, zenei területeken is kamatoztatni kell a levéltári kincset; ahogyan a műszaki és természettudományi egyetemek levéltárainak köszönhetően gondolkodni lehet a reáltantárgyakat érintő oktatóanyagokról is.

– Jó levéltár-pedagógus nem lehet senki levéltári tapasztalat nélkül, ti. anélkül, hogy napi szinten foglalkozik iratokkal. A gyakorlatban éppígy tapasztalható, hogy nélkülözhetetlen a tanári tapasztalat is, az a fajta mentorálási rutin, amit a gyerekek állandó oktatása közben szerzünk.

A fentebb említett megkülönböztető jegyek tisztázása nemcsak a levéltár-pedagógia definíciója kapcsán fontos feladat, hanem annak eldöntésében is lényeges, hogy milyen „hívószavakkal” léphet a nagyközönség elé egy levéltár, vagyis hogy milyen kapcsolódási pontjai vannak a levéltár-pedagógiának a mai kor társadalmi igényeihez – élesebben fogalmazva: hogy miben rejlik a piaci értéke. Nem érhetjük el levéltár-pedagógusi

⁵ E megállapításhoz lsd. legutóbb 2020-ból: Batalka et. al. i. m. 2020, 7.

munkánk során a pusztán foglalkozáson túlmutató céljainkat a régmúlt emlékeinek őrzése, a szellemi és erkölcsi nevelés terén, ha ezen jegyek, ezen „kreditek” nem jellemzik a levéltári foglalkozásokat, ti.

– A levéltár-pedagógia mindhárom diákkorcsoporthoz, illetve az őket tanító tanárokat képes megszólítani: az alsósokat játékkal, a felsősöket (esetleg szakiskolásokat) érdekes időkitöltéssel, a gimnazistákat hasznos képesség- és tudásfejlesztéssel.

– Az iratok mindenképpen informatívabbak és sokrétűbbek a tárgyi dokumentumoknál. Feldolgozásukban tágabb és színesebb a lehetőségek tárháza, szinte detektív hangulatú megfigyelésük izgalmasabb tud lenni az azokban megbúvó információknak köszönhetően.

– Az iratokban rejlő információk személyes jellegűek. Az azokból kirajzolódó emberi történetek, általános történelmi tanulságok személyesen is köthetők, a családi történetek pedig kiváltképpen személyes motivációt jelentenek.

– Az iratok nemcsak tartalmukban kötetlenebbek a tárgyi emlékeknél, hanem mozgásukban is. A levéltár-pedagógiát vinni az iskolába és nem a rengeteg kötöttséggel élő iskolát hozni a gyűjteményekhez – óriási előny lehet.

– Számtalan pedagógiai küldetést tűzhet zászlajára a levéltár-pedagógia. A könyv, az írott információ alternatívául szolgál a smarteszközök impulzív és leszűkült képi ismeret- és tudásszerzéséhez, sőt

az információsztűrés így szerzett gyakorlati képessége a fiatalokat felvértezi az információs társadalom kihívásaival szemben (pl. *fake news*). A jövőbe tekintve maga a könyv mint tisztán íráshordozó akár nyugtató terápiás eszközként is működhet a modern világ újfajta pszichés nehézségeivel szemben.

– E szövegelemző és -értékelő tevékenységi formával a levéltár-pedagógia kulturális küldetést is teljesít, hiszen az európai szellemi kultúra fundamentumát, a filológiát építi vissza a következő generációk életébe.

Végezetül pedig ahhoz, hogy a levéltár-pedagógia ténylegesen betölthesse ezen küldetését, illetve a fentebb bemutatott törvényi környezetben rá váró szerepet, praktikusán három dologra van szükség első körben:

– a tanári- és a levéltáros képzésben előbb meg kell jelennie a levéltár-pedagógiai tanegységeknek, közben pedig ki kell dolgozni a levéltár-pedagógusi szakalapítás akkreditációs anyagát;

– a levéltárak kínálatában szerepeljenek a levéltár-pedagógiai foglalkozások, elérhetőek legyenek minőségi oktatási anyagok;⁶

– mindeközben a levéltár-pedagógiát mint a közoktatást segítő tárgyat promotálni kell az iskolák és a tanárok felé.

A Történelemdidaktikai és Pedagógia Műhely ezen sokrétű tevékenysége tehát egyfajta alapvetése és kerete a RETÖRKI gyakorlati levéltár-pedagógiai munkájának. Ugyanakkor a levéltár-pedagógia

előbb részletezett általános attribútumai mellett meg kell fogalmazni azokat a levéltárhoz vagy a gyűjtőkörhöz kötődő sajátos elvi szempontokat, melyeket a helyi gyakorlati munka során a levéltár-pedagógusnak mindenkor szem előtt kell tartania – jelen esetben különleges tekintettel a rendszerváltás iratanyagára.

Mindenekelőtt tisztában kell lennünk azokkal az egyedi adottsággal, melyeket maga a rendszerváltás témája *ab ovo* jelent. Bár a téma oktatásakor követendő ismeretanyagot a kerettanterv már meghatározza, sőt 2023-ban a középszintű érettségi feladatsor egyik esszéfeladata már a rendszerváltásról szól (ez egyben azt is jelenti, hogy tételes javítókulcsban foglalták össze „központilag”, amit a kérdésről tudni kell),⁷ még nem beszélhetünk „kanonizált” tananyagról, hiszen maga a korszak történetileg semmiképpen sem tekinthető lezártnak. Ez a fajta – akár a szó eredeti értelmében vett – ambivalencia érthetően megmutatkozik látszik a történelemtanárok hozzáállásában is, ahogyan a rendszerváltás időszakát óvatosan, nagyvonalakban, a tankönyvből, esetleg diákelőadások keretében dolgozzák fel. Hiszen egészen más tanítani, sőt „megtanítani” egy klasszikus tananyagot, melynek a tudásanyaga rögzült, megközelítési útvonalai bejárattak, mint olyat, amiről a tanár egyetemi éve alatt szinte biztosan nem hallgatott előadásokat és végzett szemináriumokat vagy nem vett részt azóta sem ilyen továbbképzésen, s amit magánemberként sokkal inkább az aktuális közélet részének és a politológia tárgyának érez,

⁶ Ehhez lásd. a magyarországi levéltárszakma levéltár-pedagógiai tevékenységének első évtizedéről, illetve a jogyorkolatokként megvalósult levéltár-pedagógiai foglalkozásokról készült áttekintő tanulmány: Marton József: A levéltár-pedagógia aktuális helyzete. *Rendszerváltó Szemle*, 2023/3. 35–43. Elérhető online: <https://retorki.hu/folyoirat/rendszervalto-szemle> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 27.)

⁷ Így pl. 1956 és Nagy Imre kulcsfontosságú szerepe 1989 eseményeiben, az ellenzék politikai követeléseit és az MSZMP mozgása, a kerekasztal-tárgyalások eseménysora, az alkotmányos átmenet folyamata: https://dload-oktatas.educatio.hu/erettsegi/feladatok_2023tavasz_kozep/k_tort_23maj_ut.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 10. 27.)

mint a történettudományénak.⁸ Megjegyzendő, hogy bár a 2013-ban életbe lépő *Nemzeti alaptanterv* (110/2012. rendelet) a történelem-tanításban úgy határozta meg az időkereteket, hogy a rendszerváltás korszaka a két érintett évfolyam tanrendjében már nem az utolsó pillanatokra esik; ezzel együtt azonban a témánként kiosztott órakeretben és az évfolyamszintű ütemtervekben olyan mértékű és jellegű radikális változtatást jelentett a korábbi gyakorlathoz képest ez az alaptanterv, amit sok tanár mindmáig nem tud – és esetleg nem is akar – érvényesíteni. Ráadásul úgy áll fenn ez a helyzet, hogy az 1990 körüli történések mégiscsak a tananyagból a legnagyobb befolyással vannak azok életére, akiknek a foglalkozásokat tartjuk – ha idősebbek, saját megélt múltjuk; ha fiatalok, eljövendő „nagybetűs” életük miatt. Mindezek következtében különösképpen jogos az a megállapítás, miszerint a rendszerváltás korszakának feldolgozása a levéltárak pedagógiai programjaiban kiemelt jelentőséggel bír.⁹

Másodsorban érdemes látni a különbséget levéltár-pedagógiai foglalkozás és rendhagyó történelemóra között – akár ugyanazon téma feldolgozása során is. Pedagógiai jegyei alapján az előbbinek karakteresebb jellemzője az interaktivitás, az élményközpontúság, a kooperativitás, illetve maga az irat tényleges valójában; de az a tevékenység is, amely az iratképzés módjáról vall. E tevékenység a rendszerváltás esetében minden más korszakhoz képest szélesebb

spektrumú lehet, hiszen olyan iratképző eljárásokat vezethetünk elő, mint a stencilezés, a faxküldés, a kamerafelvétel. A rendhagyó történelemóra elsősorban az ismeretátadásra összpontosít, a témához tartozó tárgyi tudást igyekszik minél változatosabb és minél inkább tevékenységalapú oktatási módszerekkel elsajátíttatni. E céljánál fogva összhangban kell lennie az oktatási követelményekkel, s nemcsak a tananyagot tekintve, hanem olyan didaktikai kívánalmakkal is, mint a sokrétű kompetencia- és készségfejlesztés. Magától értetődik, hogy két elsődleges körülmény eleve meghatározza, hogy a kettő közül melyik típusú foglalkozást kell vagy lehet megtartani egy-egy alkalommal: ezek egyike a résztvevők életkora, a másik – érdekes módon, de a tapasztalat szerint – maga a téma. Ez utóbbi esetében kardinális a fent említett általános megállapítás: levéltár-pedagógus igazán csak az lehet, aki levéltáros is, sőt jó esetben az a levéltáros, aki maga is ismeri a foglalkozáshoz anyagot szolgáltató iratállományt. Ennek tükrében a RETÖRKI iratállományára tekintettel 10-10 olyan témát határoztunk meg, melyek egyik csoportja a tananyaghoz csak érintőlegesen kötődik vagy komolyabb elmélyülést nem igényel, ellenben tartalmaz, sőt akár szórakoztató; a másik csoportja viszont konkrétan az érettségi követelményrendszerhez kapcsolható s a történelemoktatás kerettantervében előírt módon fejleszti a tanulói kompetenciákat. Értelemszerűen utóbbiakat mint rendhagyó történelemórákat nem ajánlanánk

alsós diákoknak vagy ide látogató felnőtteknek, előbbiek viszont mint levéltár-pedagógiai foglalkozások csak szórakoztató programul szolgálhatnak felsős vagy középiskolás diákoknak.

Nem szerencsés ugyanakkor a két foglalkozástípust aszerint különböztetni meg egymástól, hogy hol tartjuk: a levéltárban vagy az iskolában. Sőt talán nem is szabad dilemmába esni, hol van a helye az érdemi levéltári foglalkozásoknak: a levéltárban vagy az iskolában. Ha a levéltár-pedagógiai tevékenységünkben a nyitott levéltárak koncepciójának szellemiségében a levéltárak és a társadalom kommunikációs terét akarjuk látni, a levéltárat kell „bevinni” az iskolába, mert az iskola nehezen tud „kijönni” a levéltárba – eltekintve a levéltári munkát bemutató témáktól, illetve a kisiskolásoknak tartott levéltár-látogatásoktól. Erre elsősorban nem is a sokszor szűkös levéltári terek vagy kisszámú gépparkjaink kényszerítenek. A közoktatás azon szintjein ugyanis (8–12. évfolyam), amelynek érdeklődésére a rendszerváltás korának ismeretterjesztő vállalkozása számíthat, erősen szabott keretek között és nehéz erőterében találjuk magunkat. A kerettantervek és az azok alapján felépített tanmenetek – a horizonton a kimeneti követelmények és a továbbtanulási versenyhelyzet „rémképével” – eleve tanóráról tanórára feszesre húzzák a tanítás időkeretét, amin további iskolai programok és az oktatás folyamatosságát rendre felborító személyi tényezők csak tovább feszítenek. Az infokommunikációs

⁸ E felismerésen alapult a 2022. október 1-jén a *Konferencia és műhely a Kádár-korszak és a rendszerváltás történelmi fogalmainak tanításáról* címmel a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár szervezésében megrendezett tanárkonferencia. Lsd. Tóth Judit – Kuluncsics Réka – Máté András – Mátó Áron – Fodor Richárd: Konferencia és műhely a Kádár-korszak és a rendszerváltás történelmi fogalmainak tanításáról – beszámoló. *Történelemtanítás* 2022/3-4. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2023/01/toth-judit-kuluncsics-reka-mate-andras-mato-aron-fodor-richard-konferencia-es-muhely-a-kadar-korszak-es-a-rendszervaltas-tortenelmi-fogalmainak-tanitasarol-13-03-02/> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 25.)

⁹ Vö. „A szolgáltató levéltár” stratégiai koncepciója 2008, II.2.5.2.a http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kultura/kozgyujt/szolgalt_leveltar_strat_konc_090616.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 06. 06.), ill. Mikó-Szabó i. m. 2019, 6–8.

Inkább LEVÉLTÁR-PEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁS TÉMÁI	Inkább RENDHAGYÓ TÖRTÉNELEMÓRA TÉMÁI
A rendszerváltás kronológiája és arcképcsarnoka	A magyar emigráció, Határon túli magyarság
Anekdoták, idézetek	"Magyarország helye a nap alatt" - Külpolitikai aspektusok
Hírlap- és folyóirat-kultúra	Szabadidő (művészetek, sport, turizmus, zene), Életmód
Levéltári betekintő: Mi teszi a levéltárat?	Rendszerváltó mozgalmak
Plakátok és aprónyomtatványok	Személyes történelem (hagyatékok)
Szamizdatirodalom	A rendszerváltás alternatívái
Szórakoztató levéltár	A magyar történetírás arculatváltozásai
Fényképes történelem	Egyházak az államban, állam az egyházakban
Hölgyválasz	Kárpótlás és privatizáció
Az államigazgatás rejtelméi	Környezetvédelem és rendszerváltás

tér elszívó hatása olyan mértékű, hogy nehezen lehetne eldönteni, hogy a mai kor átlagdiákját inkább motivációs vagy képességbeli hiányosságok jellemzik-e az iskolában. Továbbá, az utóbbi évek szomorú balesetei ráirányították a figyelmet az iskolán kívüli programokban rejlő potenciális veszélyfaktorokra; amint a tanárok szellemi és fizikai kimerültsége is valós, sőt a közoktatást fenyegető legnagyobb probléma, amit levéltárközpontú megközelítéssel csak élezne egy levéltár-pedagógiai program, ellenben iskolaközpontú hozzáállással akár egyfajta „teherlerázásra” válthatná át. Egyfelől tehát alapvetően félreértett közoktatási szituációnak kell tartani azt az elképzelést, hogy a levéltár-pedagógiai foglalkozásokat elsősorban a levéltárban kell megtartani, illetve hogy a tanároknak komoly feladatot kell ellátniuk egy-egy levéltár-pedagógiai foglalkozás előkészítésében és kiértékelésében. Másfelől pedig nemcsak el kell fogadni a helyzetet, hogy manapság smarteszközök nélkül nem éri el célját semmiféle oktatási forma, hanem el kell hinni, hogy ezekkel is híven meg lehet tartani a levéltár-pedagógiai foglalkozásokat – egészen egyszerűen fogalmazva: ahhoz, hogy a mai fiataloknál elérje célját a program,

nem kell akár csak másolatban sem kezükbe adnunk az iratokat. Az ő kommunikációs csatornájuk ugyanis már nem a tárgy, hanem a kép. Ez persze sajnálatos, de előnyökkel is jár, ha irataink védelmét is látjuk ebben az elképzelésben, illetve ha levéltári forrásainkat nem mint tárgyakat, hanem az általuk hordozott nevelési-oktatási tartalmak miatt kívánjuk közkinccsé tenni. Továbbá, az iskolai hétköznapihoz jobban kapcsolódó levéltár nemcsak rendhagyó történelemórákban gondolkodhat, hanem olyan ismétlődő iskolai programok szervezésében és lebonyolításában is nagy segítséget nyújthat a tanároknak, mint nemzeti ünnepeink, a tanítás nélküli munkanapok, az emelt szintű képzések, osztályfőnöki órák közéleti-közismereti foglalkozásai vagy a manapság megjelent témahetek és projektnapok. A német minta tapasztalatai alapján is nyilvánvaló, hogy a magyar levéltár-pedagógia sikerének egyik záloga a levéltáraknak az oktatási-nevelési intézményekkel, illetve az azok fenntartóival való kapcsolatok kialakítása és ezen kooperáció hatékony működtetése.¹⁰

E két elvi szempont tükröződik az Intézet levéltár-pedagógiai programfüzeteinek egyik didaktikai

alapjellegén, amivel foglalkozásainkat a közoktatás „szabványaival kompatibilissé” kívántuk tenni. Ez egyfelől azt az elsődleges beállítottságot jelenti, amellyel az egyes iratokban implicite rejtőző oktatási lehetőségeket a *Nemzeti alaptantervben* megfogalmazott általános elvek ismeretében használjuk ki. „Az ismereteknek különböző helyzetekben történő kreatív alkalmazása” összhangban áll – a tantervi kötöttségekkel összevetve – a levéltár-pedagógia kevésbé irányított vagy diákorientált jellegével; „a tevékenységekre épülő tanulás-szervezési formák” leginkább kézenfekvő megnyilvánulása a forráselemzéssel összefüggő kutatásalapú tanítás, illetve a változatos formájú beszámolók (riport, vita); „a tanulás társas természetéből adódó előnyök” elnyerése érdekében itt mindenképpen az oktatásszervezés kooperatív formái (csoport- vagy feladatbontás, megosztás) érvényesülnek; „a szemléletes bemutatás” szinte levéltári adottság a fent említett sokféle modern irattípus révén. Ezt követően az egyes tantárgyi kerettantervek részletezik azt a nyolc ún. „kulcskompetenciát”, melyeket a *Nemzeti alaptanterv* általánosságban jelöl ki az európai uniós vonatkozó irányelveknek megfelelően.

¹⁰ E tekintetben különösen is követendő példát nyújtanak Nordrhein-Westfalen, Rheinland-Pfalz és Hessen tartományok, ahol például a düsseldorfi képzési iroda több, mint négyszáz kulturális központot (levéltárak, könyvtárak, múzeumok, színházak, zenei, természettudományi és sportközpontok) és majd másfélezer iskolát köt össze szervezetekkel, kiadványokkal, felhívásokkal, sőt akár operatív segédanyagokkal. <https://www.bildungspartner.schulministerium.nrw.de/de/bildungspartnerschaften/bildungspartnerschaften.html>, illetve https://afz.lvr.de/de/archivberatung/archivische_fachaufgaben/historische_bildungs_und_oeffentlichkeitsarbeit/historische_bildungs_und_oeffentlichkeitsarbeit.html (Utolsó megtekintések: 2023. 08. 03.)

DIDAKTIKAI CÉLOK, KOMPETENCIÁK		ÉRETTSÉGI KOMPETENCIÁK
alkalmazás	kreatív gondolkodás / műhelymunka	1. Ismeretszerzés és forráshasználat
általánosítás	kritikus szemlélet	1.1 Információgyűjtés
analitikus gondolkodás	lényegkiemelés	1.2 Ismeretek felidézése
asszociációs képesség	önálló munka	1.3 Forráselemzés
definiálás	összefüggések önálló felismerése	1.4 Forráskritika
differentiálás	páros munka	1.5 Folyamatok bemutatása
digitális kompetenciák	problémaközpontú gondolkodás	2. Tájékozódás időben és térben
előadói képesség	problémamegoldó képesség	2.1 Időben elhelyezés
elemző olvasás	reflexió	2.2 Történelmi korszakok
elvonatkoztatás	rendszerzés	2.3 Időbeli összekapcsolás
empatikus látásmód	saját gondolatok kifejezése	2.4 Térben elhelyezés
érvelés, vita	szaktárgyi kommunikáció	2.5 Térbeli folyamatok
idegen nyelvi kompetenciák	szövegértési kompetenciák	3. Szaktárgyi kommunikáció
interdiszciplinaritás	tanári mentorálás követése	3.1 Szövegalkotás
ismeretek önálló használata	társas/szociális kompetenciák	3.2 Lényegkiemelés
ismeretfeldolgozási kompetenciák	történelmi látásmód	3.3 Fogalomhasználat
kérdések megfogalmazása	történelmi technikák önálló gyakorlata	4. Történelmi gondolkodás
kiscsoportos munka	történelmi technikák önálló használata	4.1 Szabályszerűségek alkalmazása
komparatív látásmód	tudományos ismeretszerzés	4.2 Problémaközpontú gondolkodás
kooperáció	új ismeretek feldolgozása	4.3 Ok-okozati összefüggések
korrekció	vizualizáció	4.4 Változás felismerése
korszakokon átívelő látásmód		4.5 Mérlegelő gondolkodás

Miközben e kerettantervi megfogalmazások továbbra is meglehetősen általános szinten mozognak, a közoktatási elvárások a történelem tantárggyal kapcsolatban tisztán kirajzolódnak. Eszerint a kompetenciafejlesztés a levéltár-pedagógia számára első számú foglalkozástípusokon keresztül jut érvényre, mint amilyen „az információk keresése és feldolgozása, a forráselemzés és -kritika, a következtetések levonása és egyéb gondolkodási műveletek, a kooperatív tanulási technikák alkalmazása”; mint ahogyan a résztvevők „beszélgetéseket folytatnak, érveket

gyűjtenek, azokat írásban és szóban összefoglalják”; vagy mint amilyenek révén fejlődnek „a digitális információkezelési és -feldolgozási készségek, az elemző és problémamegoldó gondolkodás”. Másfelől a közoktatás „szabványival való kompatibilitást” az Intézet levéltár-pedagógiai programjain az a „címkefelhő” jelenti, amellyel az egyes feladatokban rejlő általános vagy tantárgyi kompetenciákat, illetve didaktikai módszereket a tanárok számára szembetűnővé tesszük – ez egyben lehetővé teszi azt is, hogy akár egy foglalkozássorozatot didaktikai folyamatként

építhessünk fel. Gyakorlati szempontból elsősorban a kimeneti szabályozókban részletezett *Általános követelmények (fejlesztési területekhez kapcsolódó tanulási eredmények)* jelentenek viszonyulási pontokat. De haszonnal lehet alkalmazni a tanári munkával szemben a pedagógiai minősítési eljárásban tanári kompetenciákként, sztenderdekként és indikátorokként megjelölt elvárásokat is.¹¹

A megvalósítás során követett elvi szempontok közül utolsóként a kivitelezés kérdését kell körüljárni. A levéltár-pedagógiai munka

¹¹ E közoktatási szabályzókat (ld. I) kerettantervek képzési szintenként: https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8; https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evf; https://www.oktatas.hu/koznevelas/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_szakkepzes/kozismereti_kerettanterv_szakkepzes (Utolsó letöltések:

DIDAKTIKAI MÓDSZEREK

elbeszélés irányított asszociatív foglalkozás
 megfigyelés interakció megosztás
 számonkérés feladatlap
 drámapedagógiai projektelőadás
 beszélgetés csoportmunka játék mentorálás kutatás
 digitális írásbeli szemléltetés kifejtő
 felelet kutató-felfedező módszer tanári
 jellegű tevékenység magyarázat vita
 projektmódszer munkáltatás rendszerezés
 tanulói módszer kérdezve megbeszélés kitöltése
 kooperatív gyakorlat problémamegoldás
 ismeretanyag előadás kiselőadás korábbi

eredményét két „kimeneti formában” tartjuk célszerűnek közreadni: online oktatási segédanyagként, illetve munkafüzetként. Előbbi nem igényli levéltáros jelenlétét, maga az anyag tanári felhasználásra készül és 5-10 perces terjedelmével tanórai vagy otthoni segédletként használható. Ez az interaktív vagy oktatóvideó jellegű forma lehetőséget biztosít arra, hogy az iskolai tanár-diák- vagy az otthoni diákmunka eredményességét javítsa, hiszen alternatív, sőt rekreatív jellegénél fogva kiegészíti, elmélyíti, hatékonyabbá teszi akár a frontális, akár a foglalkoztató didaktikai módszereket. Nem mellesleg, ötlet- és feladattárat nyújt a tanári munkához, háttérbázisként szolgál a pandémiával jelentkező új oktatási kihívásokkal szemben. Ennek kiváló példái a Magyar Nemzeti Levéltár „Oktatólapok” elnevezésű segédanyagai, illetve a *Nemzeti Köznevelési Portál* online feladatai – előbbieket levéltári

anyagot dolgoznak fel, utóbbiak a tankönyvekhez kapcsolódóan feladatokat és médiatárat tartalmaznak, de mindkét felület a ma informatikailag elérhető szintet képviseli és egy jó keresőszolgáltatást is kínál.¹² Ezen online segédanyagok fejlesztésekor nagy előnnyel jár egy saját szerkesztőplatform, de ideiglenesen azok a programok is megoldást jelentenek, melyekkel saját óraterveikben a tanárok is dolgoznak.¹³ E platformokat is felhasználják az Intézetnek a fent említett témákban összeállított levéltár-pedagógiai programfüzetei. Ezek alkalmasak arra is, hogy csupán egy-egy feladatot emeljen ki ezekből a felhasználó, de megszerkesztésük során az elsődleges cél az volt, hogy a rendelkezésre álló levéltári források függvényében egy-egy téma komplett vagy több szempontú kibontására szolgáljanak. Alkalmazási célterületük az a moduljellegű történelem óracsoport, melyet a *Nemzeti*

alaptanterv és a történelem kerettanterv „mélységelvű foglalkozásnak” nevez. A kerettanterv erre mind a felső tagozatban, mind a középiskolában 29-29 tanórát biztosít és évente két témát ír elő. Praktikus az azt jelenti, hogy a szabályzóban szereplő kompetencia- és készségfejlesztéseknek e szabadon tervezhető mélységelvű foglalkozásokon kell igazán eleget tenni, ahol egy-egy témára 3-5 tanóra áll rendelkezésre. Meglátásunk szerint ez az óraforma jelenti az ideális keretet a levéltárak és az iskolák legmagasabb szintű szakmai együttműködésére. Az ilyen időtartamra és a kimeneti követelmények szerint felépített programfüzetek egyszerre nyújtanak a tanárnak nemcsak segéd-, de kész tananyagot, valamint primer terepet a diáknak az elvárt általános és tantárgyi kompetenciák elsajátítására. Azért is van nagy szükség a hazai levéltár-pedagógia képzés megszervezésére, illetve beépítésére úgy a tanár-, mint a levéltáros képzésben, hogy e szakmai együttműködés iskola és levéltár, tanár és levéltáros, sőt diák és levéltárpedagógus között híven szolgálhassa a kívánt oktatási és nevelési célok elérését, közvetetten pedig a „szolgáltató levéltár”-koncepció ügyét.

Hogy ezek után mit jelent a gyakorlatban egy rendhagyó történelemóra vagy levéltár-pedagógiai foglalkozás a RETÖRKI közreműködésével, „A határon túli magyarság tragédiái 1944–46” elnevezésű, emelt szintű érettségi témához

2023. 10. 17.) II) A kétszintű érettségi követelményrendszere: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktat/erettsegi/vizsgakövetelmények2024/tortenelem_2024_e.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 07. 25.) III) A pedagógus előmeneteli rendszerre vonatkozó, jelenleg érvényes útmutató: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/unios_projektek/kiadvanyok/NOKS_2_kieg_utmutato.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

¹² Csonka, Laura: Prítomný(i) aj online! – Archivno-pedagogické služby Maďarského národného archívu podporujúce verejnú vzdelávanie/ Online is jelen! – A Magyar Nemzeti Levéltár közoktatást támogató levéltár-pedagógiai szolgáltatásai. *Slovenska Archivistika*, 2021/1, 76–84. https://www.minv.sk/swift_data/source/verejna_sprava/odbor_archivov_a_registratur/archivnictvo/slovenska_archivistika/SA%201-2021,%20roc.%2051.pdf (Utolsó letöltés: 2023. 08. 02.) Kamp Alfréd: A Nemzeti Köznevelési Portál alkalmazási lehetőségei a tanulási folyamatban a digitális munkarend tapasztalatai alapján. *Rendszerváltó Szemle*, 2023/3. 58–69. Bár csak oktatóvideókat tartalmaz – és a neve miatt szakfolyóiratban alig merjük említeni –, de a gyakorlatban kiválóan alkalmazható, mert jól eltalált külső jegyekkel rendelkezik a ZanzaTV.

¹³ E programok minden tantárgyhoz kínálnak segédanyagokat, illetve szerkeszthető paneleket. Magyarországon ugyanakkor még csak elvétve találkozni egy nemzetközi vállalkozással, mely kifejezetten a történelemoktatáshoz kínál felületeket és feladatlapokat: <https://live.historiana.eu/> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 30.)

kapcsolódó programfüzetből veszünk példát – hozzáfűzve, hogy az itt szereplő forrásalapú feladatok használhatóak egyesével tanórai gyakorlatként éppúgy, mint fejezetként vagy teljes egészében több tanórát igénybe vevő mélységelvű foglalkozásként is. Miután a résztvevők a foglalkozás első felében pontos képet kaptak a második világháborút követő magyarellenes politikáról, ti. e politika minden egyes momentumát híven tükröző Beneš-dekrétumok alapos forráslemező, abból problémamegoldó, a hozzá kapcsolódó statisztikák és reszlovakizáló jelenetek bevonásával a komparatív és az analitikus látásmódot fejlesztő gyakorlataival, a programfüzet második fejezete kitekint a korszak végére. A fentebb részletezett elvi szempontoknak megfelelően az itt szereplő feladatoknál is feltűntettük azokat a kompetenciákat, illetve oktatási követelményeket, melyek fejlesztését ígéri a forrás. Ez támpontul szolgál a foglalkozást vezető pedagógusnak és visszajelzést a résztvevő diákoknak. A vetített anyag diaképei az egyes forrásokat felvezető pillanatot mutatják. A „címkefelhő” információ mellett rövid tartalmi és a foglalkozás célját s formáját jelző leírás olvasható, utóbbi kapcsán elsőrendű követelmény a minél nagyobb változatosság. Ez a jelen fejezetben kötetlen felvezető beszélgetést, projektalapú feldolgozást (itt helyszíni riportot), digitális feladatot (itt két Wordwall-feladatot, egyszer előismereteik, aztán a szerzett információk alapján) és szituációs gyakorlatot jelent.

II. KISEBBSÉGI SORS AZ 1980-AS ÉVEKBEN

- Az irat tárgya: A Ceausescu-rezsím nyílt és irracionális folytatott nacionalista politikája súlyos helyzetbe taszította Erdély magyar és német nemzetiségűit, bizonytalanná tette mindennapi megélhetésüket.
- Kulcsfogalmak: életszínvonal, létminimum, nyomor
- A foglalkozás célja: a motiváció felkeltése, az „élményközpontú” foglalkozás megalapozása érdekében jól átélhető élethelyzetből lépni be a történelmi szituációba
- A foglalkozás módja: megbeszélés

Felvezető dokumentum: EMPATIKUS LÁTÁSMÓD

2.1 Erdély közállapotok

- társas/szociális kompetenciák, történelmi látásmód, motiváció
- 1.1 Információgyűjtés
- 1.1. Következtetések megfogalmazása események, folyamatok, jelenségek, döntések következményeiről

RETÖRK!

II. KISEBBSÉGI SORS AZ 1980-AS ÉVEKBEN

- Az irat tárgya: A következő három forrás egy-egy nagy jelentőségű eseményt jár körbe, amelyek lényegi eseményei voltak a korszakban a határon túli magyarok életének.
- Kulcsfogalmak: politikai büntetés, atrocitás, (rendő)állami terror, nemzetiségi kártya
- A foglalkozás célja: három jelentős esemény feltárása révén „mélységelvű” jelleggel, illetve kooperatív egyéni munkával szerezni konkrét ismereteket
- A foglalkozás módja: csoportmunka, smartszervezők használata, projektalapú kidolgozás és előadás (riport)

RETÖRK!

1. dokumentumgyűjtes:

ISMERETFELDOLGOZÁSI KOMPETENCIÁK

- alkalmazás, előadói képesség, új ismeretek feldolgozása, történelmi technikák önálló használata, idegen nyelvi kompetenciák, digitális kompetenciák
- 3. Szaktárgyi kommunikáció
- kreatív technikák

II. KISEBBSÉGI SORS AZ 1980-AS ÉVEKBEN

- Az irat tárgya: Egy felvidéki család kálváriájának állomásairól szól a levél, három korszakon át: a jogfosztás éveit a világháborút követően a csehszlovák elnyomás alatt; a mindennapi életet ellehetetlenítő kommunista évtizedek; az újrakezdés kilátástalanságának időszak a rendszerváltás éveiben.
- Kulcsfogalmak: állampolgárság, fasiszta, politikai üldözött, munkanélküliség, kiszolgáltatottság, családi egzisztencia, kárpótlás
- A foglalkozás célja: Diákcsoport esetében: Az emelt szintű érettségizéshez alapvető, de a történelemtanulásban egyébként is lényeges kompetencia a korszakokon átívelő általános vagy éppen változásokat jelentő jelenségek felismerése. A forrás tömören és egyszóval család életében nyújt ehhez gyakorlatot. / Felölt látogatók esetében: a történelmi közelmúlt felidézése, generációkon átívelő nehézségek felidézése, tudatosítása

- A foglalkozás módja: asszociatív gyakorlat, problémamegoldás

2. dokumentum:

KORSZAKOKON ÁTÍVELŐ LÁTÁSMÓD

2.1 kisebbségi sors Dikacz

- differenciálás, digitális kompetenciák, elemző olvasás, komparatív látásmód
- 2.2 Történelmi korszakok, 2.3 Időbeli összekapcsolás
- 5. Fogalmak azonosítása, hozzárendelése egy korhoz vagy egy államhoz / információrendezés

a levél ismerete nélkül: <https://wordwall.net/hu/resource/36854910>

a levél elolvasása után ismét: <https://wordwall.net/resource/37408174>

II. KISEBBSÉGI SORS AZ 1980-AS ÉVEKBEN

- Az irat tárgya: A felvidéki magyar kulturális programok szervezői között 1988-ban kezdeményezés indult arra, hogy összegyűjtsék, milyen közösségi klubokat, táborokat valósítottak meg a magyarság megmaradása érdekében. A felhívás mellett egy részletes kérdőívet juttattak el a célszemélyekhez.
- Kulcsfogalmak: klubmozgalom, „a szabadság kis köre”
- A foglalkozás célja: A résztvevőknek bele kell helyezkedniük a kisebbségi sorsba, képzeletük segítségével egy civil mozgalomnak kulturális-közösségi profilt kell kialakítaniuk. Ezáltal személyesen is átélhetővé válik számukra a foglalkozás történelmi szituációja.

- A foglalkozás módja: kooperatív jellegű interakció, alkotói folyamat, digitális beszámoló

3. dokumentum:

KREATÍV MŰHELYMUNKA

2.1 Parkany IMG 20210111 142958

- alkalmazás, asszociációs képesség, saját gondolatok kifejezése, tanári mentorálás követése
- 1.5 folyamatok bemutatása
- kreatív technikák

RETÖRK!

Bagi György

80 éve született Gergely Jenő

A portré műfaja – elég, ha csak a festészetre, szobrászatra vagy épp a fotográfiára gondolunk – valaminek, vagy valakinek a képmását hivatott minél pontosabban ábrázolni, olyan meghatározó vonásokat megjeleníteni, ami alapján a mű tárgya, vagy alanya egyértelműen felismerhető. Ugyan a portré meghatározása nem tárgya írásunknak, mégis dilemma elé állított minket, hiszen írásunk alanyát nem, csak műveit ismerhettük. Egyáltalán mit érdemes tartalmaznia egy portrénak? Illetve, az örökös történelmi dilemma: mi lesz a forrásunk bázisa. Előbbi kérdésre a választ – egyértelmű meghatározás híján – a hasonló műfajú írások tanulmányozásakor kaptuk meg. Eszerint, a portrék szinte kivétel nélkül tartalmaznak életrajzt, amit többnyire koherensen az alany munkásságának bemutatása, pályaképe követ. Végül gyakori az utóélet vizsgálata is, ami nemcsak a munkásság, hanem az alany személyének, személyiségének másokra való hatását is vizsgálhatja. Utóbbi

kérdésre pedig egyrészt adottak Gergely Jenő művei, írásai, tanulmányai, másrészt a róla készült, rendkívül részletes nekrológok is, különösen Balogh Margit és Pritz Pál tollából.

Miben tudunk tehát újat nyújtani? A minél részletgazdagabb portré érdekében úgy gondoltuk, hogy – a teljesség igénye nélkül – megszólítjuk Gergely Jenő legközelebbi barátait, munkatársait, egykori tanítványait, azt remélve, hogy a száraz életrajz helyett egyfajta jellemrajzt is tudunk adni. Ezt a zszurnalisztika interjúnak hívja, a történészek oral historynak. A megszólítottak: Balogh Margit,¹ Pritz Pál,² M. Kiss Sándor,³ Izsák Lajos,⁴ Zachar Péter Krisztián⁵ és Strausz Péter,⁶ akik mind értékes gondolatokkal, érdekes adalékokkal segítették a minél pontosabb portré elkészültét. Emellett igyekeztünk olyan levéltári, publicisztikai elemeket felkutatni, ami még tovább színesíthette a Gergely Jenőről készült képet. Ezen írás keretein belül azonban nem tudtuk részletesen

elemezni tanulmányait, kötetait, történelmi publicisztikáit, illetve televíziós és rádiós szerepléseit. Ennek oka, hogy a majd hatszáz írásból álló életmű⁷ bemutatására nincs tartalmi keretünk, még akkor sem, ha csak a fontosabb kiadványokat vizsgálnánk. Tehát elsősorban élete meghatározó eseményeire, az őt ért kritikákra, a tanári hivatására összpontosítunk.

A művészetekben a portré gyakran egy pozitív hőst, egy példaképet jelenít meg, többnyire előre tekint, akiről az az érzésünk támad, hogy messzebbre lát, mint kortársai. Az *oral history* interjúk és a vele kapcsolatos írások tanulmányozása után biztosan állíthatjuk, hogy ilyen ember volt Gergely Jenő is, akinek emlékét, munkásságát, tanítványainak, barátainak adott útravalóit a fiatalabb történész generációnak is kötelessége ápolni.

GERGELY JENŐ ÉLETÚTJA

Gergely Jenő 1944. március 10-én született a Győr-Moson-Sopron megyei Tényőn. A falu

¹ Balogh Margit (1961): történész, a történelemtudomány kandidátusa, az MTA doktora. Jelenleg az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója, a kutatóközpont főigazgató-helyettese, illetve az ELTE BTK címzetese egyetemi docense.

² Pritz Pál (1944): történész, az MTA Eötvös koszorúval kitüntetett doktora, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszékének magántanára.

³ M. Kiss Sándor (1943): Széchenyi-díjas történész, professor emeritus, a történelemtudomány kandidátusa, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár Tudományos Tanácsának elnöke.

⁴ Izsák Lajos (1943): történész, a történelemtudomány kandidátusa, doktora. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszékének professor emeritusa.

⁵ Zachar Péter Krisztián (1976): történész, az MTA köztestület tagja, a történelemtudományokból habilitált. Jelenleg a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karának nemzetközi dékánhelyettese.

⁶ Strausz Péter (1977): történész, az MTA köztestület tagja, a történelemtudományokból habilitált. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézetének egyetemi docense, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár tudományos igazgatója.

⁷ Réfi Attila: Gergely Jenő műveinek bibliográfiája 1968–2010. In: „Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010, 323–367.

a számtalan mondája⁸ mellett arról ismert, hogy az Árpád-kor óta a Pannonhalmi Apátság birtoka volt, mely tényt Gergely Jenő számontartotta, büszke volt szűkebb pátriájára,⁹ sőt szülői házának fényképét is haláláig őrizte.¹⁰ Paraszti családból származott, édesapja Gergely Jenő földműves, édesanyja Pécsi Anna volt. Baráti beszélgetések kapcsán büszkén emlegette, hogy az ő ősei a pannonhalmi apátok jobbágysai voltak.¹¹ Pritz Pál a következőképpen fogalmazott Gergely Jenő származásáról: „Akinek akárcsak felületes ismeretei is vannak a magyar történelemről, benne a magyar társadalomról, akinek pedig alapos tájékozottsága van, az még inkább nagyra tartja, nagyra kell tartsa mindazoknak az életútját, akik a nép (a valódi nép) világából érkeztek, érkeznek a szellemi, egyetemi, tudományos élet magaslatai felé.”¹²

Szülei – talán az új berendezkedés nehézségei miatt is – nem akarták, hogy gyermekük az erősen bomló paraszti közösségben éljen, így becsülettel taníttatták. Az ekkoriban második virágkorát élő győri Révai Miklós Gimnáziumban érettségizett 1962-ben, ahonnan kitűnő eredménnyel vették fel az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar-történelem szakára. Itt kell

megjegyeznünk, hogy épp 1962-ben törölték el az „osztályidegen” besorolást,¹³ így nem volt gond a paraszti származás sem, sőt.

A pályaválasztásról így ír: „Jómagam soha nem hittem, hogy predestinálva vagyok – amint nem is voltam – a »történelmi léte« vagy az egyetemi tanárságra. Nem akartam gyermekkoromban „mozdonyvezető” lenni, amint később sem buzogtak bennem világmegváltó szándékok vagy indulatok. Tudomásul vettem az engem körülvevő objektív környezetet, a feltételrendszert, és nagyjából tisztában voltam saját képességeimmel és készségeimmel, annak előnyeivel és korlátaival. [...] Hogy mi határozta meg a pályaválasztásomat és annak alakulását? Az objektív körülmények mellett egy sor véletlen (talán szerencse), de bizonyára nem valamiféle céltudatos választás. [...] Az egyetem alatt sem éreztem úgy, hogy »minden áron« történész leszek, pláne azt nem, hogy egyháztörténettel foglalkozom, netán éppen az alma materben maradva. Amit inkább reálisnak tartottam, nem volt több mint visszamenni szülőföldemre gimnáziumi tanárnak.”¹⁴ Az isteni gondviselés vagy profánul a sors más utat szánt az ifjú egyetemistának. 1967-ben – a gimnáziumi makulátlan eredményeket folytatva – történelem szakos

középiskolai tanári és tudományos szocializmus szakos előadói diplomát szerzett, kitűnő minősítéssel.¹⁵

Egy évvel a diploma megszerzése előtt, 1966-ban megnősült, egyetemi társát, a szintén történész – a közelmúltban elhunyt – Héri Verát vette el, aki később a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusaként az éremtár kurátora lett. Számtalan numizmatikával kapcsolatos műve jelent meg,¹⁶ sőt férjével közös kötet is született.¹⁷ Házasságukból 1976-ban egyetlen gyermek született, Gábor, aki szüleit követve szintén a történész, muzeológus hivatást választotta. Ő jelenleg is a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Gyűjteményi Főosztályának főmuzeológusa.

SAKMAI ÉLETÚT

Életútjának első és egyetlen munkahelyi állomása az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarra volt. Arra a kérdésre, hogy a nem mindig ideális körülmények és szerény anyagi lehetőségek ellenére miért szeretett az ELTE-n dolgozni, annyit válaszolt, hogy a szabadság, a szellemiség miatt. Balogh Margit írja, hogy paradox módon épp a tudományos szocializmus tanszék ideológiai elnevezése nyújtott védelmet, adott

⁸ Bővebben lásd Vehrér Adél: *Tényő történelmi mondavilága*. Győr, Tényő Világa Egyesület az Élhetőbb Településért, 2019. Vehrér Adél: A Sokoró honfoglaláskori mondavilága. *Polgári Szemle*, 2021/4–6, 309–323; Edelenyi Adél: *Templomos lovagok az európai néphagyományban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

⁹ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 10.)

¹⁰ Balogh Margit: Gergely Jenő, 1944–2009. *Századok*, 2010/1, 248.

¹¹ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹² Pritz Pál: *Történelem és nemzet*. Budapest, BTK Történettudományi Intézet, Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2023, 284.

¹³ Az 1945 utáni politikai fordulat után – vagyoni, gazdasági, politikai kitételek keveredése alapján – többeket „osztályidegennek” minősítettek. Többek között érintette a földbirtokosokat, arisztokratákat, gyártulajdonosokat, a Horthy-rendszer tisztjeit, később az 1956-os forradalmárokat stb. Bővebben lásd: Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése 1962–1963*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, [1–195] 61. Ugyanakkor kérdéses, hogy Gergely Jenő osztályidegennek számított-e korábban, ugyanis nem szerepeltek a kuláklistán. Édesapját azzal környékezték meg, hogy ha szeretné, hogy a tehetséges fia továbbtanuljon, akkor be kell lépnie a tsz-be. Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 11. 06.)

¹⁴ Gergely Jenő: Hogyan lettem történész? *Korall*, (21–22) 2005/3–4, 176.

¹⁵ Balogh... i. m. 2010, 248.

¹⁶ Bővebben lásd: <http://cms.numizmatika.org/index.php/hu/244-gyaszhir-4> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

¹⁷ Gergely Jenő–Héri Vera: *Pápák emlékezete*. Budapest, Unikornis Kiadó, 1991.

teret a szabadabb gondolkodásnak, ami Gergely Jenő egyháztörténeti érdeklődése miatt különösen fontos szempont lehetett.¹⁸ Ugyanakkor rendkívül büszke volt arra is, hogy ott taníthatott, „mégpedig azon a tanszéken, ahol olyan elődök köteleznek, mint Szekfű Gyula” – írja saját írásában.¹⁹

Az egyetem elvégzése után 1967-től egy évig a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségében dolgozott.²⁰ Ezzel párhuzamosan az ELTE BTK Tudományos Szocializmus tanszékén – azaz a korszak politológia tanszékén²¹ – kezdett el tanítani, ahol 1968-tól már tanársegéd volt.²² 1969-ben védte meg bölcsészdoktori disszertációját *A keresztényszocializmus Magyarországon a forradalmak és ellenforradalmak idején 1918–1922* címmel.²³ 1970-ben egyetemi adjunktusi kinevezést kapott.²⁴ 1974-ben korábbi témáján tovább dolgozva a történelemtudomány kandidátusává vált, értekezésének címe *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*.²⁵ 1975-től a tanszék docense lett. 1985-ben tanszéket váltott és az új- és legújabbkori (1995-től az új- és jelenkori) magyar történeti

tanszék docensévé választották. 1991-ben a történelemtudományok doktora lett, munkájának címe *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. 1992-től egyetemi tanár. 1997-ben az ELTE Történettudományok Doktori Iskola vezetője. Hosszabb-rövidebb ideig számos bizottságnak volt tagja, illetve képviselője.²⁶ Szakmai elismerését bizonyítja, hogy 2006-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjét, 1997 és 2000 között a Széchenyi Professzori Ösztöndíjban, 1998-ban pedig az MTA Akadémiai Díjában részesült *A katolikus egyház Magyarországon 1919–1944* című művéért.²⁷ 1988-ban MTV Nívódíját ítelték neki az augusztus 20-ai Szent István-napi adásban való közreműködéséért.²⁸

KRITIKÁK KERESZTTÜZÉBEN

„Az én „egyháztörténészségem” azonban némi magyarázatot kíván”.²⁹

Gondolhatnánk, hogy Gergely Jenő egyháztörténeti érdeklődése a tradicionális népi, vallásos környezetből, a település Pannónhalmához és a katolikus

egyházhoz köthető történelméből adódhatott. A tényői jobbágy, majd paraszt ősök papok földesurasága alatt éltek, robotoltak, így a következtetésünk helytállóan tűnhet. Egy 1977-es, az *Élet és Irodalom*-nak adott interjúban – arra kérdésre, hogy miért foglalkozik egyháztörténettel – azt a választ adta, hogy „Jórészt véletlen s néhány szubjektív tényező, legalábbis látszatra. Például már kisdíakként megcsodáltam a pannónhalmi apátság gazdag könyvtárát, amelynek kincseiért jobbágy-őseim bizonyára sokat robotoltak.”³⁰

Némileg meglepő módon azonban későbbi írásában kifejezetten tagadja ezt a magyarázatot. Elmondása szerint témaválasztását két egyetemi professzorának, név szerint Szakács Kálmánnak³¹ és Zsigmond Lászlónak³² köszönheti. Szakács agrártörténeti kutatásai során foglalkozott a keresztényszocialista földmunkás szervezkedéssel, az 1930-as években párttá is szerveződő szélsőjobboldali kaszákereztesekkel, így ő ajánlotta tanítványának figyelmébe a keresztényszocializmus és a kereszténydemokrácia történetét, mely akkoriban

¹⁸ Balogh Margit: Búcsú Gergely Jenőtől. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2010/1–2, 184.

¹⁹ Gergely i. m. 2005, 178.

²⁰ HU ELTEL 1.a.50-54.1973.05.25. Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődeinek testületi ülései, 1–4.

²¹ Balogh Margit: A világi egyháztörténész: Gergely Jenő (1944–2009). In: *„Alattad a föld...”* i. m. 2010, 15.

²² Itt kell megjegyeznünk, hogy Gergely Jenő egyetemistaként katonai szolgálatot is teljesített. A szolgálata még tanársegéd korában is fennállt, ugyanis gyakran visszahívták a készenléteket, hogy ne felejtsek el a tanultakat. Egyik ilyen alkalommal a nyíregyházi laktanyába vitték, ahol – már egész magas rangban – különböző dolgozatokat kellett írnia arról, hogy mi történik, ha bekövetkezik egy atomháború, így többek között hirdetőanyagot tervezettek vele. Kollégái, barátai gyakran viccelődtek vele, hogy lám-lám, mire használják az értelmiségi tanársegédeket... Izsák Lajos szóbeli közlése (2023. 10. 20.)

²³ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 184.

²⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődeinek testületi ülései... (1973. 05. 25.) i. m. 1–4.

²⁵ Uo.

²⁶ A teljesség igénye nélkül: 1985–1995 ELTE BTK Kari Tanács, 1988-tól ELTE BTK Egyháztörténeti Műhely, 1992–2002 ELTE BTK Habilitációs Bizottság, 1994–1997 MTA választmányi közgyűlés képviselője, az MTA Doktori Tanács Vallástudományi Szakbizottságának elnöke, 1996 – MTA Történettudományi Bizottság, 1997 ELTE BTK Doktori Bizottság, 1997–2003 ELTE Doktori Tanács, 2001–2004 MTA közgyűlési doktor képviselője, 2002 ELTE BTK Tudományos Bizottság.

²⁷ Pritz i. m., 286.

²⁸ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 187.

²⁹ Gergely i. m. 2005, 177.

³⁰ Pesti János: Útkereső katolicizmus – Beszélgetés Gergely Jenő történésszel. *Élet és Irodalom*, 1977. 11. 26., 7.

³¹ Szakács Kálmán (1925–2001): történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék volt tanszékvezetője.

³² Zsigmond László (1907–1992): történész, a történelemtudományok kandidátusa, doktora, az MTA r. tagja, az ELTE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék tanszékvezetője.

nemcsak érintetlen téma volt, hanem tabunak is számított.³³ Hamar világossá vált azonban, hogy a szakmára sok esetben jellemző „az én témám, az én váram” mentalitás miatt jobb elhagyni ezt a kérdéskört, nehogy probléma legyen tanár és tanítványa között.³⁴ A másik professzor, Zsigmond László pedig a szociális enciklikákkal foglalkozó speciális kollégiumaival terelte tanítványát az egyháztörténet kutatása és művelése felé.³⁵ A keresztényszocializmussal való foglalkozás imponált a fiatal történész hallgatónak, akiben Zsigmond sem látott konkurenciát, így felkarolta.³⁶

Azt mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy ekkoriban az egyháztörténészek dolga rettenetesen nehéz volt, ugyanis 1945 után az egyháztörténet-írás tárgyi, majd személyi feltételeit is felszámolták. Gyakorlatilag ezt a diszciplínát száműzték a tudományosságból, az Akadémiáról, az egyetemekről, sőt az egész oktatási rendszerből³⁷ – ennek körülményeiről ő maga vall egyvele készült interjújában. A szocializmusban az egyházi emberek „önként” befejezték a téma művelését, vagy abba kellett hagyniuk, esetleg emigráltak, azaz az egyháztörténet parlagon lévő tudományos területté vált.³⁸ Akik pedig mégis maradtak, ahogy Pritz Pál fogalmaz: „annak nem sok köze volt a múlt valóságához”.³⁹ A marxista

történetírás elsősorban a progresszió részét képező mozgalmakkal, eszmékkel, ideológiákkal foglalkozott, egyháztörténet legfeljebb csak az antiklerikális propaganda miatt került szóba. Az 1970-es évektől aztán újra elindultak az egyháztörténeti kutatók, az 1980-as évek végére pedig már „ideológiailag” kifogásolható tevékenységnek sem számított.⁴⁰

A történészek ekkor szembesültek a körülmények valódi nehézségeivel. A hazai dokumentumok ugyanis szétszórva, tizenegy vidéki egyházmegyei levéltárban voltak megtalálhatók, a Vatikán titkos levéltára pedig akkoriban csak 1922-ig volt kutatható. Éppen ezért a források teljességére támaszkodó feltáráshoz vállaltan nem volt még lehetőségük sem. Gergely azonban úgy gondolta, hogy a katolikus egyháznak olyan nagy szerepe volt Magyarország történelmében, hogy még a vázlatos, óhatatlanul hiányos munka is hézagpótló lehetett a kor emberének.⁴¹ Ráadásul a témához más stílusban, más módszerrel közelített. Rádöbrent, hogy a keresztényszocializmus, a kereszténydemokrácia és az ezeken alapuló mozgalmak, pártok csak úgy érthetőek meg igazán, ha ismerjük a katolikus egyház egyetemes és hazai történetét is.⁴²

Adódik mégis a kérdés, hogy lehet-e valaki egyháztörténész vallásosság nélkül. Gergely Jenő

eredeti szemszögből vizsgálta a kérdéskört, melyhez nem kellett egyik „hivatalos” egyház tagjának sem lenni. Ő azért tartotta érdekesnek az egyházakat, mert azok egyrészt világi szervezetek, ugyanakkor a transzcendenst is képviselik. Nem tagadta ezeket a vonásokat, sőt tisztában volt vele, hogy az egyház célja Isten szándéka szerint az ember üdvösséghez segítése, de ő alapvetően az evilági ténykedésüket vizsgálta.⁴³ Az egyházzal, mint társadalomtörténeti, művelődéstörténeti intézménnyel foglalkozott, nem a teológiai tudományok részeként, hanem a köztörténet egy számára izgalmas területeként. Így jutott el végül a politikai katolicizmushoz is, az egyházpolitikához, Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor és Mindszenty József tevékenységéhez.

Azt vallotta, hogy a vallás és az egyházak a társadalom életének szerves részei, melyek együtt élnek és változnak. Ezek nélkül sem a társadalmi fejlődés, sem a nemzeti történelem nem érthető meg, mivel az egyházak története a nép és a társadalom története is, azaz vizsgálható a történettudomány eszközeivel és módszereivel.⁴⁴ Ezen újszerű egyháztörténeti szempontok mellett a szemléletével is újdonságot hozott.⁴⁵ Szakított az addig bevett frázisokkal: nem fogadta el a nemzeti szempontokat, sem a modernnek titulált elméleteket,

³³ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 184.

³⁴ Pritz Pál közlése (2023. 10. 18.)

³⁵ Gergely i. m. 2005, 176–177.

³⁶ Pritz Pál közlése (2023. 10. 18.)

³⁷ Balogh A világi... i. m. 2010, 19.

³⁸ Tiszteletpéldány az olvasónak. Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. *Könyvvilág*, 1985/12, 373.

³⁹ Pritz Pál közlése (2023. 10. 18.)

⁴⁰ „A közélet iránti érdeklődés nem választható el a történelemtől” Interjú Fazekas Csabával. <https://ujkor.hu/content/a-kozelet-iranti-erdekloedes-nem-valaszthato-el-a-tortenelemtol-interju-fazekas-csabaval> (Utolsó letöltés: 2023. 10. 29.)

⁴¹ Tiszteletpéldány az olvasónak... i. m. 1985, 373.

⁴² Gergely i. m. 2005, 177.

⁴³ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁴⁴ Gergely i. m. 2005, 177.

⁴⁵ Az új szemléletet egyébként másik főbb kutatási témájánál is megfigyelhetjük. A 20. századi magyar történelemmel főleg az egyetemi oktató munkájának köszönhetően kezdett el foglalkozni. Olyan témákkal foglalkozott, amire nem talált megnyugtató választ,

illetve az egyházakat, a hagyományokat, a tényeket relativizáló történetírást sem.⁴⁶

Az új szemlélet és az alapos tényekre alapozott kutatásai ellenére mégis érte kritika mind a szakmától, mind az egyháztól a vallástalansága miatt. Erről ő maga így ír: „[...] a hívő, magukat »hivatalosnak« valló egyháztörténészek által nem egyszer képviselt apológia, amely nem tolerálja az objektív kritikát sem, és úgy véli, autentikus egyháztörténetet csak az egyházban élő hívő írhat, hiszen az egyháztörténet a teológiai tudományok része és nem a köztörténet egyik ága.”⁴⁷ A szekularizáció hívei hamar azzal vádolták, hogy túlzottan elnéző az egyházakkal kapcsolatban, míg az egyházak oldaláról azt vetették szemére, hogy kívülről tekint választott témájára, ezért az általa megfogalmazottak egyoldalúan „evilágiak”.⁴⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy az efféle kritikák némileg érthetetlenek, hisz inkább azt kellett volna értékelni, hogy Gergely még jócskán a vallásos világnézet elleni harc időszakában kezdett el az egyháztörténettel foglalkozni. Másrésztől – nem győzve hangsúlyozni a rendszer, illetve a korszellem sajátosságait –,

talán a legfőbb kritikusanak számító Mészáros István⁴⁹ a rendszerváltás után merete csak megjelentetni gondolatait, de említhetjük Adriányi Gábort⁵⁰ vagy András Imrét,⁵¹ akik külföldről, sokkal jobb pozícióból bírálhatták a kevesellt információkat, a mélység hiányát, vagy az egyházüldözés valódi fokának megjelenítését.⁵² Viszont azt is látjuk, hogy az általa kikutatott tényekkel – mivel azokat primer forrásokra alapozta – nem igazán tudtak vitatkozni, az interpretációba pedig nem igazán kötöttek bele.⁵³ Munkáit mindig anyaggazdagság, a valóság megmutatásának olthatatlan igénye jellemezte,⁵⁴ így fogást is nehezen találtak rajta.

Ha mégis, volt benne annyi szakmai alázat, hogy viselje a kritikát, netán újragondolja korábbi álláspontját, vagy ha úgy adódott, vitatkozzon. „Ám vele még egyet nem érteni is jó volt” – mondta róla Karsai László történész.⁵⁵

Az idő múlásával egyházi részről sem azt domborították ki, hogy vallástalan, hanem sokkal inkább azt, hogy elismert szakember. A rendszerváltás utáni első szentszéki követtel, Keresztes Sándorral való jó kapcsolata

miatt is többször hívták beszélgetésekre többek közt a kereszténydemokrácia ügyében. Ő ugyanis olyan témákat is tárgyalt, amit az emberek ugyan hallottak, de nem mertek kimondani.⁵⁶ De ilyen volt a Szabó Ferenc jezsuita szerzetes által szervezett, Prohászka Ottokár emlékére rendezett konferencia is,⁵⁷ ahol őt kérték meg, hogy tartson előadást Prohászka közéleti működéséről, azon belül is antiszemitizmusáról.⁵⁸ Gergely Jenő ezt így kommentálta: „Jellemző, a kényes témákhoz nem mer egyik egyházi ember sem hozzányúlni, ideadják nekem, hogy oldjam meg”.⁵⁹

GERGELY JENŐ, A MARXISTA EGYHÁZTÖRTÉNÉSZ?

Ki ne találkozott volna egyes korabeli szerzőnél a pejoratív módon használt „marxista” *epiteton ornans*-szal? Ezt a pár évtizede megtisztelő, mára már elmarasztaló jelzőt Gergely Jenő is gyakran megkapta. Kétségtelen, hogy ebben az esetben nem alaptalannul, hiszen akkoriban saját magát is annak tartotta. „Mintegy tíz éve az egyház is örömmel látja saját történetének korrekt – marxista – vizsgálóit.” – nyilatkozta 1977-ben.⁶⁰ A rendszerváltás után azonban már másképp

pl. keresztény pártok, pártstruktúra, a kor vitatott történelmi személyiségei (például Gömbös Gyula). A 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kutatásaiban arra tett próbát, hogy hogyan lehet a hagyományos nacionalizmussal és konzervativizmussal, részint a marxizmusra hivatkozó korábbi szemlélettel szakítva, egy elfogadható választ adni a nemzeti sorskérdésekre, a polgári fejlődés sajátosságaira, a miértekre.

⁴⁶ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 186.

⁴⁷ Gergely i. m. 2005, 177–178.

⁴⁸ Balogh A világi... i. m. 2010, 24.

⁴⁹ Mészáros István (1927–2021): pedagógiatörténész, egyháztörténész, az MTA doktora, az ELTE BTK egyetemi docense.

⁵⁰ Adriányi Gábor (1935): római katolikus pap, teológus, az MTA külső tagja a Bonni Egyetem Egyháztörténeti karának tanszékvezetője.

⁵¹ András Imre (1928–2011): jezsuita atya, szociológus, a filozófia doktora, a bécsi Magyar Egyházzociológiai Intézet igazgatója.

⁵² Megjegyzendő, hogy idővel Adriányi Gábor jóval megértőbb lett, Gergely Jenő meghívását elfogadva óraadó is lett a Tanszéken.

⁵³ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁵⁴ Pritz i. m. 2023, 286.

⁵⁵ Balogh A világi... i. m. 2010, 23.

⁵⁶ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

⁵⁷ Az 1994-ben létrehozott Ottokár Püspök Alapítvány célja, hogy összegyűjti Prohászka szellemi hagyatékát és népszerűsíti azt. Ennek egyik állomása volt az 1995. október 10-én Székesfehérvárott tartott konferencia is, mely a *Prohászka ébresztése* címet viselte. Az itt elhangzó előadásokat egy évvel később tanulmánykötetbe rendezték.

⁵⁸ Gergely Jenő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: *Prohászka ébresztése*. Szerk. Szabó Ferenc. Budapest, Távolatok Szerkesztősége, 1996, 109–124.

⁵⁹ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

⁶⁰ Pesti i. m. 1977, 7.

gondolkodott a kérdésről: „Emlékszem, az »antivilágban« nem csak egyik vagy másik újság-író, de még katolikus közszereplők is »neves marxista egyháztörténésznek« tituláltak. (De hát ki nem volt akkor »marxista« történész, hiszen ez volt a tudományos minősítés előfeltétele.) Lehetett ebben persze gúny épp úgy, mint annak elismerése, hogy nem csak hívő katolikus, az egyházban élő történész írhat a szakma kritériumainak megfelelő egyháztörténeti munkát.”⁶¹

Az ilyen jellegű kritikák közeli barátai szerint is bántották, boszszantották. Bár egykori tanítványai szerint a fiatalokkal nem szívesen beszélt a marxista vádokról,⁶² de a rendszerváltás után mégis gyakran egyfajta magyarázattal kezdte a szemeszter első előadásait. Elmondta, hogy nagyon jól tudja, hogy ő Magyarországon marxista egyháztörténészként van elkönyvelve, de számos esetben megkövette az általa leírtakat, illetve volt olyan, amit egyszerűen nem írhatott le. Azzal is tisztában volt, hogy egy teljesen új korszak hajnalán, egy új szemszögből, más kérdéseket kell vizsgálnia és olyan témákkal szeretett volna foglalkozni, amivel az ideológiai nyomás miatt addig nem lehetett. Kevés olyan oktató volt akkoriban, aki ezt nyíltan fel merte vállalni.⁶³

Írásaiban valóban megtaláljuk a „vörös farkot”, azaz a kötelező ideológiai elemet, de másokhoz hasonlóan M. Kiss Sándor is úgy látja, ezt akkoriban egyszerűen nem lehetett elkerülni.⁶⁴ Másképp fogalmazva, ebben az időszakban bármilyen publikáláshoz bizonyos engedményeket kellett tenni. M. Kiss szerint ennél a nemzedéknél ezt el kellett fogadni. Mint fogalmaz, „van az ideológia és van a történész”, akinek azt az alkupozíciót el kellett tudni foglalnia, fogadnia ahhoz, hogy lehessen publikálni.⁶⁵ Hasonlóan ír Balogh Margit is. Időnként kisebb kompromisszumokat kötött, a megjeleníthetőség érdekében „muszájból” használt egy-egy „állandó jelzőt” gondolván a – bölcs – olvasó úgylát rajta.⁶⁶

Mindezzel együtt, Gergely Jenő ideológiai beállítottságát tekintve, valóban baloldali volt. De marxista meggyőződésű vagy kommunista nem. Ahogy nem volt forradalmár, vagy épp ellenálló alkat sem, és sosem beszélt párttörésvonalak mentén. A keresztényszociális tábor viszont vonzónak tűnt számára, mely alapvetően az egyházon belül is egy baloldalinak tekinthető, alulról építkező, a társadalom elesettjeivel foglalkozni akaró társaság volt. Ez közel állt a vidéki, paraszti sorból jött kutató gondolkozásához, akit folyamatosan foglalkoztatott, hogy hogyan lehet fölemelni a vidéki magyarságot, az elszegényedett néprétegeket.⁶⁷

Ebből a szempontból meghatározóak voltak kollégiumi évei is. Az első diákévében, 1962-ben a Róbert Károly körúton, egy laktanyában voltak elszállásolva, kétszer negyven fős szobákban. A következő évben már a Ménesi útra kerültek, az Eötvös Kollégiumba. A legendás intézmény téglafalai között találkozott a magyar vidék, akik a szakmáról, olvasmányokról beszélgettek, illetve különböző tancsoportokban osztották meg egymással akár a vidék felemeléséről vallott gondolataikat. Pályájának korai témái iránt – gondoljunk itt akár az agrártörténeti, akár a keresztényszociális és kereszténydemokrata területekre – őszinte érdeklődést mutatott, annak ellenére is, hogy akkoriban ezeket a területeket inkább kiosztották, mint önállóan választották. Itt is elsősorban a szociális megközelítések érdekelték, tehát épp ezek miatt mondhatjuk, hogy baloldali volt.⁶⁸

Műveit olvasva találkozunk marxista szófordulatokkal, mint a „szocialista nemzeti egység”, a „marxista és keresztény világnézet együttműködése” vagy épp a „szocialista társadalom építése”. Viszont úgy gondoljuk, hogy a történész egyik fontos feladata a körülmények megfelelő értelmezése, helyén való kezelése, kontextualizálása. „Mert rendszerint történelmi igazságszolgáltatást igényel az utókor, amit »rehabilitációnak« is nevezhet, vagy szeretné mélybe

⁶¹ Gergely i. m. 2005, 177.

⁶² Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁶³ Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁶⁴ Saját példáján keresztül mesélte el, hogy a *Történelmeim* c. tanulmányát 1975-ben egy külön bizottság vizsgálta, melyet végül áprilisban nem jelentettek meg eredeti formájában, csupán májusban. (Még a lektorált verziót sem engedték megjelentetni, annak ellenére sem, hogy a Vörös Hadsereg általi „felszabadítás” évfordulóján jelentette volna meg). A teljes tanulmány: M. Kiss Sándor: *Történelmeim. Valóság*, 1975/5, 13–26.

⁶⁵ M. Kiss Sándor szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁶⁶ Balogh Gergely Jenő... i. m., 2010, 186.

⁶⁷ Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁶⁸ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

rántani és utólag »megbüntetni« az addig piederstálon állót.” – írja ő maga Gömbösről szóló kötetének előszavában.⁶⁹ Gergely Jenő marxizmusát is ezen gondolatok mentén érdemes vizsgálnunk.

AZ AMBÍCIÓK ÚJTÁN

Nem volt könnyű helyzetben a történész kutató a szocializmus éveiben. Különösen így volt ez, ha a 20. század történetével szeretett volna foglalkozni. Rendkívül nehéz volt bejutni a levéltárakba, így a kutatónak gyűjtenie kellett a „jó pontokat” a cél érdekében. Az 1945 utáni levéltári dokumentumokba különösen nehéz volt betekintést nyerni, így a belépőhöz – kimondatlanul is – a párttagság egyfajta alapkövetelmény volt. Ahhoz viszont, hogy valaki párttag legyen, előbb részt kellett vennie az egyetem Hallgatói Párt Csoportjának meghallgatásán is.⁷⁰ Izsák Lajos és Gergely Jenő (valamint még négy-öt diáktársuk) megjelent ezen az elbeszélgetésen. Előbb Gergelyt hívták be, aki kisvártatva dühösen, vörös fejvel jött ki a teremből. „Ezek Marx és Engels összes műveiből vizsgáztatnak” – mondta Izsák felé fordulva. Márpedig a kötelező *Kommunista kiáltványon* kívül egyik műben sem mélyült el. Miután az összes jelentkező levizsgázott, kihirdették az eredményeket. Gergelyt és Izsákot „fejlődőképeseknek” nyilvánították, ezért javasolták a párttagságot. A következő lépés a tanári ajánlások megszerzése volt,⁷¹ majd miután ezeket

is megszerezték, felvették őket a párt soraiba.⁷²

A különböző eljárások, adminisztratív áldozatok meghozatala ellenére még így is gyakran csak egy részét lehetett megtekinteni a levéltári anyagnak. Gyakori volt az úgynevezett „z”, azaz zárt iratanyagok léte, aminek megtekintéséhez még a párttagság sem volt elég, még erősebb kapcsolatokra volt szükség. Izsák Lajos visszaemlékezéséből tudjuk azt is, hogy egyes dokumentumokat komoly erőfeszítések árán ugyan kiadtak a kutatóknak, de a tollat és a papírt elvették, hogy ne tudjon jegyzetelni.⁷³ Ez volt tehát a kiindulópont egy egyszerű kutatáshoz.

Láthatjuk, hogy a párttagság nem feltétlen elhűségéből született, hanem szükségből. Saját bevallása szerint sem érdekelte a politikai közeg: „Sem az egyetemen, sem később nem vonzott a politika és a közszereplés, nem lettem »ellenzéki«, de a rendszer kitüntettetje sem.”⁷⁴ Vagy ahogy M. Kiss Sándor találóan fogalmaz a párttagsággal kapcsolatban: „Minden kommunista MSZMP tag volt. De nem minden MSZMP-s volt kommunista.”⁷⁵

A párttagságon kívül azért is kritizálták, mert egyéb pozíciókat is elvállalt az előrelépés reményében. Még gimnazista korában, 1959-ben belépett a KISZ-be. Részt vett nyári építőtáborban, a KISZ-ben vezetőségi tagként dolgozott, a Végrehajtó Bizottság agitációs-propaganda osztályának

volt titkára.⁷⁶ Később az egyetemi tanszéke, azaz az ELTE BTK Tudományos Szocializmus Alapjai Tanszék miatt is érte kritika, ahol előbb tanult, később tanított is. Itt, az ideológiai elnevezés ellenére magas színvonalú oktatás folyt. Ugyan egy marxizmus, leninizmus átíratott történelmet tanultak a hallgatók, de a professzorok által tanított eseménytörténet jó alapként szolgált a későbbi kutatásokhoz. Ez volt Balogh Sándor tanszéke, akinek neve összeforrt a marxizmus és a rendszerváltás után sokaknál szitokszóvá vált. A képet többek között M. Kiss Sándor történetei is árnyalják. Mint mondja, egy alkalommal Balogh Sándornál vizsgázott a második világháború alatti kommunista mozgalmakról. Az elmondottak nem nyerték el Balogh tetszését, aki ezért hazaküldte, mondván, hogy nézze át még egyszer, és jöjjön vissza. A második vizsgánál M. Kiss Sándor ugyanazt mondta el, Balogh Sándor erre azt mondta, ha tényleg így gondolja, akkor jeles. Ha úgy tetszik, toleránssá vált, vagyis megvolt a maga véleménye, de engedte az embert gondolkodni.⁷⁷

Egy másik történet szerint az Eötvös kollégisták 1966. október 23-án olyan híreket kaptak, hogy házkutatást fog tartani a belügy, az 1956-os forradalommal kapcsolatos relikviákat fognak keresni. A kutatás végül nem történt meg, de jó pár évre rá kiderült, hogy Balogh Sándor volt, aki jóindulatúan figyelmeztetett.⁷⁸ Érthető

⁶⁹ Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001, 7.

⁷⁰ 1966-ban e csoport tagjai közt találjuk többek közt Kis Jánost, Hamburger Mihályt, Bencze Györgyöt, Rozner Lászlót.

⁷¹ Mindig két ajánlásra volt szükség, Izsák Lajos szerint Gergely Jenő egyik ajánlója Szakács Kálmán volt, a másikról nincs információnk, de feltehetően Balogh Sándor vagy még inkább Kirschner Béla lehetett.

⁷² Izsák Lajos szóbeli közlése (2023. 10. 20.)

⁷³ Uo.

⁷⁴ Gergely i. m. 2005, 176.

⁷⁵ M. Kiss Sándor szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁷⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődeinek testületi ülései... (1973. 05. 25.) i. m. 1–4.

⁷⁷ M. Kiss Sándor szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

⁷⁸ Uo.

módon, ezeket az „enyhítő” adalékokat mi is csak a később születés kegyelméből tudhatjuk, a kortársak nem ismerték.

A Tudományos Szocializmus Alapjai Tanszék volt tanárait és annak diákjait sokáig nagyfokú bizalmatlanság vette körül. A bizalmatlanság origója – mely főleg egyházi vonalról érkezett – abból fakadt, hogy állami egyetem tanszékvezetője csak az lehetett, aki együttműködőnek és megbízhatónak minősült. Azonban ez különösen abban a relációban tűnik „unfairnek”, hogy az egyházaknál éppúgy az olyan személyek juthattak magasabb pozícióba, akik együttműködőek voltak. Ráadásul a rendszerváltás után ugyan a demokratikusabban működő protestáns egyházakban vagy a zsidó hitközségekben minden tisztségviselő lemondott és választásokat írtak ki, a katolikusoknál viszont választások híján az egyházmegegyék átalakításával, nyugdíjazásokkal igyekeztek eltávolítani az együttműködőket. Azonban még így is bőven maradt a klérusban a régi rendszer kiszolgálóiból, ahol a belső szembenézés épp úgy elmaradt, mint más területeken. A Tudományos Szocializmus Alapjai Tanszéken mindig az volt a nagy vágya, hogy átkerüljön a szaktanszékre, vagyis Szekfű Gyula, Andics Erzsébet, majd Pölöskei Ferenc tanszékére. Ezért vállalta el az ELTE BTK történelemszervezeti párttitkárságát

is, alapvetően nem ideológiai alapon, hanem praktikus okokból.

Pritz Pál szellemes megfogalmazásában „ha úgy tetszik, ő is álkommunista volt. A sok hasonlóság mellett volt köztünk egy alapvető különbség. Jenő józanul nézett a világba, magam lelkesedtem a koreszméért.”⁷⁹ Elméleti, ideológiai kérdésekben nem volt túlságosan pallérozott, nem volt sem marxista, sem antimarxista, messze nem volt a rendszer ellensége, de fegyvert sem fogott volna a védelmére. A párttitkárság másrészt egyfajta hatalmat is adott. Az alapszervezeti titkár egyetértése nélkül számos dolog nem ment, lényeges dolgok függtek tőle.⁸⁰ Emellett a KISZ-szel való kapcsolat tartásával megbízott tanár is volt tanszékén. Tisztában volt vele, hogy őt a rendszer emelte fel, az ambíciói érdekében pedig pontosan tudta, hogy mikor és milyen frazeológiát kell használnia. Írásaiban – ahogy korábban jeleztük – azon a határon belül, amit a rendszer engedett, nagyon feszegette azt a bizonyos vörös vonalat: átlépni, vagy nem átlépni...⁸¹ A korszakra jellemző „három T” kategóriákban, ő a túrt kategóriájú volt, se nem tiltott, se nem támogatott.⁸² Látjuk azonban, hogy élt a rendszer által felkínált lehetőségekkel, és a jó pozíciók és a kutatások bizonyos fokú szabadsága érdekében együttműködött, legalábbis elvi alapon nem állt ellen, sőt...

AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATALLAL VALÓ KAPCSOLATAIRÓL

Gergely Jenőt az Állami Egyházügyi Hivatallal fenntartott kiterjedt kapcsolatai miatt is érte kritika. Miklós Imre államtitkárral, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével⁸³ igen jó kapcsolatot ápolt, mondhatni egyfajta tanácsadója volt az egyházpolitikusnak.⁸⁴ A fentebb említett relációban Miklós Imre többször kért tanácsot Gergelytől, akinek becsülte tudását és adott a véleményére. Cserébe Gergely belenézhetett olyan dokumentumokba, amelyekbe akkoriban lehetetlen volt. Így vizsgálhatta egyedülként például az 1950-ben, az állam és a katolikus egyház közt létrejött megállapodás dokumentumait, a Grósz-per, illetve a Mindszenty-per anyagait, vagy épp az 1964-es szentszéki megállapodást.⁸⁵

Ez a kapcsolat azonban olyan pozitívummal is járt, hogy Gergely Jenőnek talán nagyobb volt a mozgástere nemcsak a kutatható levéltári anyagok, hanem a megjeleníthető tanulmányok, kötetek tekintetében is. Többször is hangoztatta például, ha nem Miklós Imre *A katolikus egyház Magyarországon. 1944–1971*⁸⁶ című, 1985-ben megjelent kismonográfiájának a lektora, akkor valószínűleg nem jelenhetett volna meg a kötet.⁸⁷ Ahogy azt sem írhatta volna le akkoriban, hogy Apor Vilmos győri püspököt szovjet katonák lőtték agyon, vagy

⁷⁹ Pritz Pál közlése (2023. 10. 18.)

⁸⁰ Pritz Pál közlése (2023. 10. 20.)

⁸¹ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

⁸² Balogh A világi... i. m. 2010, 18.

⁸³ Miklós Imre 1959–1989-ig első számú egyházpolitikus volt a Kádár Jánosról elnevezett rendszernek, többek között az ő nevéhez köthető az 1980-as évek kiegyezése a történelmi egyházak vezetői és az állam között. Bővebben lásd: Fazekas Csaba: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989 1990). *Egyháztörténeti Szemle*, 2004/2, 120–144.

⁸⁴ Gergely Jenő egyes személyes iratait a család Balogh Margitnak ajándékozta. A tanácsadó pozícióra nem talált ő sem dokumentumokat, tehát szinte bizonyosan ez nem egy hivatalos beosztás volt, mint mondjuk dr. Csizmadia Andor jogtörténészé, egyetemi tanáré, aki hivatalosan is az Állami Egyházügyi Hivatal tanácsadója volt.

⁸⁵ Izsák Lajos szóbeli közlése (2023. 10. 20.), Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.), Pritz Pál közlése (2023. 10. 20.)

⁸⁶ Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon. 1944–1971*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.

⁸⁷ Balogh Gergely... i. m. 2010, 250.

azt sem, hogy Mindszenty József bíboros érsek elítélését jogilag kétségesnek gondolja.⁸⁸ Az együttműködésből közvetve diákjai is profitáltak. Balogh Margit mesélte, hogy legelső publikációja a *Mozgó Világ* című folyóiratban jelent meg 1986-ban,⁸⁹ ami egy volt KALOT-taggal, Ugrin Józseffel készített *oral history*-interjú volt. Baloghot számon kérték, hogy egy „fasiszta szervezetről” hogy írhat pozitív hangulatú írást. Témavezetőjét, Gergely Jenőt ezért berendelték és kérdőre vonták, hogy miért nem figyelmeztette diákját, miért nem cenzúrázták az írást. Gergely csak annyit mondott, hogy tud mindenről, hisz ő adta a témát. Végül – valószínűleg összekötéseinek köszönhetően – nem lett semmi az ügyből, de mindenestre tanulságos, hogy még 1986-ban is szükség volt kapcsolatokra, mert a kultúrpolitika szeme még mindig figyelt.⁹⁰ Említhetjük még *A pápaság története*⁹¹ című munkáját is, amely nemcsak a téma miatt volt kuriózum, hanem mert kiadták orosz nyelven is.⁹² Megjegyzendő, hogy akkoriban a téma érzékenysége, az öncenzúra felelőssége, vagy épp a leírt többletinformációk miatt a könyvkiadók is féltek egyháztörténeti műveket megjelentetni, ám egy Miklós Imre lektorálásával félmjelzett kötetnél nem kellett retorziótól tartani. Paradox módon – ahogy korábban említettük – az egyházi részről kevesellték a leírt információkat,

a kiadóknál pedig épp a többletinformáció jelentett problémát.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy ez az érdekszövetség Miklós Imrével – aki egyébként sokkal nyitottabb volt egyházi ügyekben, mint más hatalmi pozícióban levő párttársa – kifizető volt mind Miklósnak, mind Gergely Jenőnek, közvetve diákjainak is.⁹³ Emellett Pritz Pál jegyzi meg: „Sokszor járt nála, s nagyon imponált neki, hogy Mercijével küldte a tanácsok meghallgatása után Jenőt haza. A makkoltatás emlékét miért is feledte volna.”⁹⁴

GERGELY JENŐ, A TANÁR

Gergely Jenőnek – diákjai, professzor barátai, professzorai szerint – óriási tárgyi tudása volt, kiemelkedő olvasottsággal, tájékozottsággal rendelkezett, különösen a 20. századi magyar történelem kapcsán. Ennek bizonyítékát már kezdeti pályafutásánál láthatjuk, levéltári forrásokban. Adjunktusi kinevezését Szakács Kálmán a következőképp támogatta: „Lelkiismeretes, alapos oktató-nevelő munkát végez, hallgatóival jó kapcsolatot alakított ki. Rendszeresen folytat tudományos kutatómunkát, melynek eredményeit nagyszámú, és gazdag tematikájú publikációs jegyzése is mutatja. [...]”⁹⁵

A kandidátusi szakmai vizsga alóli mentesítési javaslatánál⁹⁶ Balogh Sándor, Kis Aladár, Mód Aladár és Szakács Kálmán így fogalmaz róla: „A jelölt a szigorlaton fő tárgyából, az új- és legújabbkori magyar történelemből nemcsak a doktori követelményeket meghaladó tudományos ismeretek elsajátítását bizonyította, hanem a XIX–XX. század magyar történelmében olyan ténybeli tájékozottsággal rendelkezik, amely kandidálja a további tudományos munkára.[...] otthonosan mozog nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történeti kérdések között is. Külön kiemelni a katolikus egyháztörténeti és az európai keresztény politikai-ideológiai kérdéseket.[...] A jelölt a feltett kérdések vizsgálatánál jó érzékkel alkalmazta a sokoldalú megközelítést, ítéletei megfontoltak, s argumentációja széleskörű szakmai és irodalmi olvasottságról, tájékozottságról tett bizonyosságot [...]”⁹⁷

Az egyetemen oktatási területei a 20. századi magyar történelem, valamint az egyháztörténet voltak. Opponensi feladatokat pedig főként a keresztény pártokkal, az egyháztörténettel és az 1918–1944 közötti magyar történelemmel kapcsolatban vállalt. Huszonöt doktori téma-vezetettje közül többen fokozatot is szereztek, többségükben ma is aktív, elismert történészek.⁹⁸ Egyik ilyen diákja, Strausz Péter szerint a pontos, szabatos fogalmazás és a természetesség jellemezte. Nem

⁸⁸ Uo., 250–251.

⁸⁹ Balogh Margit: Egy bokréta vattacukor... – beszélgetés Ugrin Józseffel. *Mozgó Világ*, 1986/5, 89–98.

⁹⁰ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

⁹¹ Gergely Jenő: *A pápaság története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982.

⁹² Ez azért is érdekes, mert érzékenysége okán, a pápaság témája szinte csak szovjet szerzők sztálinista szemléletű és interpretációjú munkáiban jelenhetett meg.

⁹³ Pritz Pál közlése (2023. 10. 19.)

⁹⁴ Uo. Itt kell megjegyeznünk, hogy Pritz Pál a makkoltatás kifejezést nem valamilyen átvitt értelemben használja. 1973-ban a Pritz házaspár meghívta Gergelyéket egy sültkrumpli vacsorára, ahol héjában főtt burgonya is tálalva volt. Ezt meglátva Gergely szeme elpárásodott. Elmesélte, hogy amikor gyerekként Tényőn a disznók makkoltatása volt a dolga, akkor édesanyja adott neki néhány szem burgonyát konyharuhába kötve, ebédnek. Ő pedig az erdőben csinált parazsat, megsütötte a krumplit, aztán estefelé hazahajította az állatokat.

⁹⁵ Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődjeinek testületi ülései... (1973. 05. 25.) i. m. 1.

⁹⁶ Az úgynevezett „kisdoktori” elvégzése után – amennyiben az *summa cum laude* sikerült – lehetőség volt a kandidátusi vizsga egyes tárgyainak vizsga alóli felmentésére.

⁹⁷ Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődjeinek testületi ülései... (1973. 12. 21.) i. m. 3.

⁹⁸ Gergely Jenő személyi adatlapja az Országos Doktori Tanács honlapján. https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=4304&show=1 (Utolsó letöltés: 2023. 10. 28.)

törekedett arra, hogy minél bonyolultabban, szakkifejezések használatával beszéljen. Egyszerűen, de nem leegyszerűsítve világított meg bonyolult kérdéseket, miközben komoly tárgyi tudásáról is tanúbizonyosságot tett.⁹⁹ Másik egykori diákja, Zachar Péter Krisztián szintén olvasottságát és tudását emeli ki, szerinte főleg a 20. század első felének közéletéből kis túlzással mindenként ismert. Jóformán mindenkiről tudott kisebb, de érdekes történeteket, amelyeket bele is szőtt az előadásába. Órái élvezetesek voltak, adathalmazok átadása helyett olyan háttérinformációkkal is rendelkezett, melyekkel árnyaltabb személyiségrajzokat is tudott adni. Közvetlen, színes történetmesélő stílusa volt.¹⁰⁰ Balogh Margit szerint előadásaira sokat készült, jegyzeteket írt, élvezetesen, csipkelődő humorral, lendületesen, szabadon beszélt.¹⁰¹ A visszaemlékezések szerint sosem kertelt, nem köntörfalazott, előadásaiban nem voltak vörös farkok. Ambiciózus diákjainak mindig kínált plusz lehetőséget. Tőlük azt várta el, hogy elsődleges kutatást is végezzenek, ehhez ismerkedjenek meg a levéltárakkal. Mindig nyitott, kedves, személyiség volt, akitől az önirónia sem állt távol.¹⁰² Nem volt bosszúálló vagy mérgelődő. Tudomásul

vette, hogy érik kritikák, persze ezek nem estek jól neki.¹⁰³ Pritz Pál szerint nem csupán tudós volt, hanem tanár, a szó legnemesebb értelmében. Előadásait élvezet volt hallgatni. „Szemináriumain sokkal inkább a saját kutatások nyomán leszűrt tudás átadása volt fontos, mintsem az olvasmányok visszaadása.”¹⁰⁴ Fazekas Csaba szerint nehéz csokorba gyűjteni, hogy mi mindent tanulhattak tőle: az alaposágot, az elfogulatlan, objektivitásra törekvő szemléletet, a történetírói függetlenséget. Vidám, közvetlen, fáradhatatlan és pontos: „bárhová hívták előadónak, szívesen fogadta, és nem tudok olyanról, hogy ha felkérték, ne készítette volna el határidőre tökéletes alaposágú kéziratát, melyeket többnyire régi írógépén kopogtatott, minduntalan megszegyenítve a mi folyton rohanó, de mégis mindenholnan elkésző, internetböngésző, laptopos generációnkat.”¹⁰⁵

**„TANÁRNAK SZÜLETIK AZ
EMBER, PROFESSZORNAK
KINEVEZIK”.¹⁰⁶ GERGELY JENŐ,
A TUDOMÁNSZERVEZŐ
TANSZÉKVEZETŐ**

Tanszékvezetőként eltökélt célja volt, hogy kutatóegyetemmé tegye az ELTE-t. A maga részéről

ezért részt vett minden oktatási formában: szemináriumok, évfolyam-előadások megtartásában, speciális kollégiumok, posztgraduális képzések vezetésében.¹⁰⁷ Emellett azon fáradozott, hogy legyenek körülötte olyan fiatalok, akik az általa megkezdett kutatásokat tovább tudják vinni, akik átlátják a folyamatokat, de a rész témákban is el tudnak mélyülni.¹⁰⁸ Éppen ezért, nagyon fontosnak tartotta a doktoranduszképzést, olyan értelmiségieket akart felkészíteni, akik a jelen kihívásaira eleget tudtak tenni.¹⁰⁹

Az 1990-es évek derekán az ország rendkívül nehéz helyzetével párhuzamosan az ELTE pénzügyi helyzete is egyre elszomorítóbb képet mutatott. A tanári bérek reálértéke csökkent – részben a válság, részben az új adórendszer nyomán –, az infrastruktúra pedig siralmas képet mutatott, az irodaszerek hiányától kezdve, az omladozó vakolatig.¹¹⁰ Gergely Jenő azok közé tartozott, akik felismerték, hogy a kutatóegyetemmé váláshoz hogy és milyen módon lehet pályázati pénzeket bevonni. Ehhez hívta segítségül az OTKA pályázatokat,¹¹¹ melyek révén a fiatalok olyan új témákon tudtak dolgozni, amelyeken keresztül később akár a megélhetésük

⁹⁹ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹⁰⁰ Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹⁰¹ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 184.

¹⁰² Az öniróniára példának egy kedves történetet osztott meg velünk Balogh Margit. Gergely Jenő egyik nap begipszelt karral érkezett meg a tanszékre. Amikor megkérdezték, mi történt, fennhangon mesélte kollégák, titkárok előtt, hogy kicsit felöntött a garatra, elesett és eltört a karja. Ám amikor kettesben maradt Balogh Margittal, elmondta, hogy valójában nem ez történt, csak olyan „férfiatlan” volt az eredeti történet. Volt ugyanis egy hatalmas macskájuk, a macska felmászott a ház udvarán lévő boltocska tetejére, de lejönni már nem tudott. Nem volt mit tenni, a jó lelkű gazda odatámasztotta a létrát a falhoz és a macskát megpróbálta leszedni. A mentőakció azonban kudarcba fulladt, létrástól, macskástól eldőlt és eltört a keze. Saját magán mulatott, nem szeretne volna, hogy a „macskamentő” szerepében rajta ne vessenek, inkább azt vállalta, hogy részegen elesett.

¹⁰³ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

¹⁰⁴ Pritz i. m. 2023, 287.

¹⁰⁵ Fazekas Csaba: Gergely Jenő (1944–2009). *Egyháztörténeti Szemle*, 2010/1, 4.

¹⁰⁶ Az idézet Király Istvántól származik (M. Kiss Sándor szóbeli közlése alapján).

¹⁰⁷ Balogh Búcsú... i. m. 2010, 184.

¹⁰⁸ Érdekes momentum tanári pályájában, hogy nemcsak történezeseket, hanem rengeteg belügyest is tanított a Tudományos Szocializmus tanszéken. Ennek oka, hogy beíratkák őket különböző „gyorstalpalókra”, hogy meglegyen az egyetemi végzettségük. Egyik alkalommal vizsgáztatta az egyik belügyest, aki szemmel láthatóan rettenetesen izgult. Letette az asztalra a táskáját, kotorászott benne, és egyszer csak kirakta a pisztolyát. Onnantól nem volt kérdés, hogy át fog menni a vizsgán, még ha nem is feltétlen fenyegetésnek szánta. Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

¹⁰⁹ Gergely Hogyan i. m. 2005, 179.

¹¹⁰ Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem 1951–2021*. 2. kötet. Budapest, Helikon, 2023, 195–196; 288.

¹¹¹ Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok. 1993–2014 között az egyetlen kifejezetten alapkutatási forrás volt Magyarországon. Célja a kutatások független, széleskörű támogatása, nemzetközileg is elismert tudományos eredmények elérése, a fiatal kutatók

egy részét is tudták biztosítani. Ez azért is volt fontos, mert ekkoriban maga az egyetemi rendszer is nagyon nehézkes volt, nehezen lehetett a hagyományos egyetemi rendszerbe fiatal tanársegédeket bevonni. Az újszerű látásmóddal sikerült ott tartani az arra érdemes történéseket.¹¹²

Az új pályázati forma lehetőséget biztosított a komolyabb kutatások megvalósítására. Egyik ilyen utolsó pályázati feladata témavezetőként a 2003-ban indult *Autonómiák 1848–2000* címet viselte. Ez a három éven át futó, többször megújított pályázat az autonómiák legszélesebb fogalmával foglalkozott, a teljes forrásbázis feltárására, alapdokumentumainak összegyűjtésére vállalkozott. A nemzetiségi autonómiákon kívül az egyházi, egyetemi, kamarai, szakszervezeti, társadalombiztosítási, önkormányzati autonómiákat is vizsgálta.¹¹³ A kutatócsoport eredményeit végül egy háromkötetes munkában jelentették meg.¹¹⁴ A következő OTKA projekt a magyar kamarák történetét dolgozta fel az ezredfordulóig. Gergely Jenő utolsó ilyen projektje pedig a Budapesti Corvinus Egyetemen közösen indított, a társadalmi és gazdasági irányító rendszerekről, szervezetelekről szólt. A projekt lezárulta előtt hunyt el 2009-ben, 65 évesen.¹¹⁵ Érdekes, hogy bár nem idegenkedett tőle, hogy kollektívában dolgozzon,¹¹⁶ nem tartotta magát igazi csapatjátékosnak. „Hogy

miért nem lettem »csapatjátékos«, bizonyára sokféle ok miatt történt, de talán elfogadható indoka, hogy jobban szeretek egyedül dolgozni.”¹¹⁷ Ennek ellenére büszke volt, hogy olyan kollégákkal dolgozott együtt ezeken a projekteken, illetve a Doktori Iskolában, akik a szakma színe-javát tették ki.¹¹⁸

Másik komoly érdeme, hogy ő indította el a doktori iskola folyóiratát, mely a *Kút* elnevezést kapta. Ez is a maga nemében egyedülálló kezdeményezés volt, ugyanis kevés ilyen, kimondottan doktoranduszoknak, fiatal pályakezdő kutatóknak szóló publikációs lehetőség volt akkoriban. A folyóiratban mindig lektorált tanulmányok jelentek meg, a tanszékek professzorai átnézték, megvitatták, kijavították az írásokat.¹¹⁹

A kutatóegyetemé váláshoz megszerzett pályázatokon, publikációs lehetőségeken kívül fontos volt, hogy a hallgatók gyakorolhassák az előadói képességüket. Éppen ezért, Kósa László akadémikussal közösen indították útjára a Fiala Egyháztörténelem Konferenciáját 2003-ban.¹²⁰

A visszaemlékezések szerint diákjaira nagyon odafigyelt és igyekezett számon tartani mindenkit. Közvetlen stílusával rögtön beszédbe elegyedett velük, érdeklődött, kíváncsi volt.¹²¹ Lelkiismeretességéről jellemző

történetet osztott meg velünk Balogh Margit. Balogh 1985-től 1988-ig az MTA Tudományos Továbbképzési ösztöndíjasaként a kisdoktoriját fejezte be, amelyhez tudományos vitát kellett szervezni. Gergely Jenőnek épp akkoriban hunyt el az egyik közeli hozzátartozója, akinek pont a vita napján volt a temetése. A temetés helyett azonban a munkahelyi vitára ment el. Azt mondta, ha most ő ezen a vitán nincs ott, akkor úgy értékelhetnék volna, hogy kifarol a doktorandusza és a téma mögül.¹²² A hivatása iránti szeretetként könyvelhetjük el, hogy professzorként is járt levéltárakba, nem bízta csak a diákjaira az adatgyűjtést.¹²³ Ezek mellett többen is kiemelték azon sajátosságát, hogy nagyon jó konszenzusteremtő, illetve jó közösségépítő képessége volt, le tudott ültetni embereket egy asztalhoz és mély szakmai beszélgetéseket kezdeményezni. A tanszéken belüli szakmai vitákat is főleg így kezelték, rendezték.¹²⁴

Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy egy másik narratívát is olvashatunk Romsics Ignác *Hetven év. Egotörténelem 1951–2021* című írásának 2. kötetében.¹²⁵ A tanszék oktatóinak színes csoportjából csak hárman – Gergely, Jenő, Izsák Lajos és Romsics Ignác – származtak paraszti sorból, mely alapul szolgálhatott volna valamiféle közelebbi kapcsolatnak. A viszony azonban idővel ellenségessé vált. Romsics

segítése. Tevékenységét döntő részben az állami költségvetés fedezte. Bővebben lásd: 1997. évi CXXXVI. törvény az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramokról.

¹¹² Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ *Autonómiák Magyarországon I–III.* Szerk. Gergely Jenő. Budapest, L'Harmattan, 2005.

¹¹⁵ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹¹⁶ Pritz i. m. 2023, 286.

¹¹⁷ Gergely i. m. 2005, 179.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹²⁰ Balogh A világi... i. m. 2010, 27.

¹²¹ Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹²² Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

¹²³ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.), ill. Balogh Búcsú... i. m., 2010, 185.

¹²⁴ Strausz Péter szóbeli közlése (2023. 10. 17.), ill. Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹²⁵ Romsics i. m. 2023.

ennek okát abban látja, hogy 1992-ben a Bethlen-életrajz 1921 utáni fejezeteivel megpályázta az akadémiai doktori címet, mellyel megelőzte volna Izsákot. Gergely ugyan már megvédte disszertációját, de így is vetélytársat látott Romsicsban.¹²⁶

Romsicsot 1998-ban beválasztották a Magyar Tudományos Akadémia doktori képviselői közé, a szintén jelölt Izsákot és Gergelyt viszont nem. *A Magyarország története a XX. században* 1999-es megjelenését alig palástolt fanyalgással fogadták, szerinte díjai, tévészeresplései, majd 2001-es MTA levelező taggá választásának ténye tovább terhelte a viszonyt. Gergelyt jelölték akadémikusnak, taggá választása viszont az ellenszavazatok aránya miatt nem történt meg.¹²⁷ „Be kellett látniuk: bár az egyetemen egyszerű professzor vagyok minden hivatali sarzsi és befolyás nélkül, az egyetemen kívüli tudományos életben, nem is beszélve a nemzetközi színtérről, előttük járok.”¹²⁸ 2008-ban Gergely Jenő utódlása miatt ő maga kérdezte meg Romsicsot, hogy volna-e kedve megpályázni a megüresedő tanszékvezetői posztot. Mint később kiderült azonban, Erdődy Gábortól is ugyanezt kérdezte, sőt őt támogatásáról is biztosította, így Romsics – elmondása szerint – ezért is vállalta el az egri Eszterházy Károly Főiskola professzori állását.¹²⁹ Pritz Pál így emlékezett erre a viszonyra: „Romsics bizony alaposan túllépett Jenőn, Izsáknál pedig még sokkal inkább. Ők ellenben azon lovagoltak, hogy Romsics Ignác hálátlan, aki ellenben

hatalmas terjedelmű életrajzában egy szóval sem említi, hogy kiegészítő diplomája megszerzéséhez leckekönyvében van néhány Gergely-Izsák bejegyzés.”¹³⁰

Akárhogy is történt, ebből a konfliktusból a hallgatók nem észleltek semmit. Gergelynek sikerült kellemes közeget teremteni a tanszéken, melyen a politikai spektrum egésze képviseltette magát. A Romsics Ignáccal való, fentebb említett nézeteltérést is sikerült izolálni, és a különbözőségek ellenére kulturáltan tudtak együtt dolgozni a tanszéken belül.

Mindenképp meg kell említenünk, hogy életének utolsó szakaszára lecsitultak a kedélyek, és nem egy korábbi kritikával jó kapcsolatot ápolt, akár barátságot is kötött. Ahogy Balogh Margit fogalmazott: „Megbölcsültek, szívélyesebbé és emberibbé vált a kapcsolatuk.” A 65. születésnapja alkalmából kapott egy kötetet, amibe az őt tisztelők írtak egy-másfél oldalas köszöntőket. Ebbe a kötetbe olyanok is írtak, akikkel korábban komoly szakmai vitái is akadtak. A több tucat írásmű annyira jól esett neki, hogy feleségét kérte, ha meghalna, akkor ezzel együtt temessék el.¹³¹

UTÓHATÁS

Jóllehet, Gergely Jenőt a kritikák többsége az 1970-es és 1980-as években született írásai miatt érték, mégis olyan mélyen ismerte a szervezeti kultúrát, az egyház struktúráját és a személyeket is, hogy a rendszerváltás utánra ez

alapvetően megváltozott, és elismerték őt mint kutatót, aki „kívülről” foglalkozott az egyháztörténettel. Megkérdőjelezhetetlen kutatói nimbusza volt, aki először foglalkozott Mindszentyvel, a bethleni keresztény kurzussal, Gömbössel. A forrásokhoz ragaszkodott, és nem befolyásolta politikai világnézete vagy hitvallása – sem az egyházzal kapcsolatban, sem a (párt) politikátörténeti kérdésekben.¹³²

Gergely Jenő halálának egyéves évfordulójára tudományos konferenciát rendeztek *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban* címmel, melyből egy tanulmánykötet is született.¹³³ Számtalan nekrológot, megemlékezést olvashattunk róla, az általa indított *Kút* című folyóirat külön emlékszámot szentelt neki.¹³⁴

Gergely Jenő kiemelkedő életművet hagyott maga után, amellyel érdemes foglalkozni. Köteteivel, számos írásával olyan életművet alkotott, amely révén a 19–20. századi magyar történelem, s különösen az egyháztörténet jobban megismerhető, vagy egyenesen megkerülhetetlen.¹³⁵ Fontos, hogy a „vörös farok” időszakában született munkái is forrásközpontúak, ezért megfelelő hivatkozási alapok lehetnek máig, Gergely Jenő életműve nélkül ma kevesebb lenne a magyar történetírás.

¹²⁶ Uo. 105–106.

¹²⁷ Pritz Pál is megerősítette, hogy nagyon bánatos volt a sikertelen MTA taggá választás miatt. Balogh Margit szerint, ha nem hunyt volna el ennyire korán, előbb-utóbb szinte bizonyosan taggá választották volna.

¹²⁸ Romsics *i. m.* 2023, 233–235.

¹²⁹ Uo. 343–344.

¹³⁰ Pritz Pál közlése (2023. 10. 19.)

¹³¹ Balogh Margit szóbeli közlése (2023. 10. 24.)

¹³² Zachar Péter Krisztián szóbeli közlése (2023. 10. 17.)

¹³³ *„Alattad a föld...” i. m.* 2010. A 2010-ben Budapesten rendezett Gergely Jenő emlékkonferencia előadásainak szerkesztett anyaga.

¹³⁴ Gergely Jenő emlékszám. *Kút*, 2010/2.

¹³⁵ Pritz *i. m.*, 286.

Ideje volt!

Csurka István. *Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez.* Szerk. Zárug Péter Farkas. Budapest, L'Harmattan, 2023.

Ideje volt már... Ideje volt már?

Bármennyire is nehezen hihető, Csurka István immár tizenegy éve csak gondolataival, szellemével, azoknak, akik ismerték, a vele töltött idő emlékével van jelen. Közben felnőtt egy nemzedék, amelynek nemcsak a rendszerváltás, de az azóta eltelt időszak több mint fele csupán történelem. Az ideitánév végén már azok a fiatalok érettségiznek, akik az amúgy is sokszor átjárhatatlannak látszó barikádokat még áthatolhatatlanabbá tevő esztendőben, 2006-ban születtek. Ők aligha hallhattak Csurka Istvánról. Ideje volt tehát.

Eközben ma is abban a korszakban és sok tekintetben azon törésvonalak és meghatározottságok között élünk, amelyeket a rendszerváltás (és persze az azt megelőző, lefojtott, de eszméiben és szellemi tevékenységében igen termékeny néhány évtized) határozott meg. Számos akkori politikai szereplő a közélet részese ma is, Csurkáról pedig – a fellépéséhez és mondanivalójához hasonlóan – markáns kép él a politikára figyelők többségének emlékezetében. Nincs tehát „semmi látnivaló”. Tényleg itt van az ideje?

Nehezen kategorizálható kötetet tart kezében az Olvasó. Minden szövege más műfajú, komoly értékeket felvonultató írás. Eklektikussága kissé nehezzé teszi az egységes értékelést, így a recenzens is inkább a tanulmányok elkülönített bemutatására és egy rövid összegzésre vállalkozik.

Borvendég Zsuzsanna tanulmánya nem terjedelmében, inkább mondanivalójában testes. Témájában túlnyújtózkodik a vállalt kereteken – azaz annak bemutatásán, hogyan lett Csurka István

beszervezett, „Raszkolnyikov” fedőnevű, de jelentést nem adó „ügynökből” „Zsoké”, az állambiztonság célszemélye, a rendszerváltás egyik meghatározó alakja. Fontos – bár néha a „falra hányt borsó” népi igazságának reményteliségevel kecsegtet –, amit az „ügynöklistákról” és a kérdés eredendő manipulált-ságáról ír: „Az átmenet éveiben és azóta is megvetés és megbélyegzés járt mindenkinek, aki aláírta azt a bizonyos szervezési dokumentumot. A megfélembrehozhatatlan erkölcsi ítéletet kimondók azonban elfeledkeznek arról, hogy ezzel éppen a rendőrállam fenntartóival kerülnek egy platformra. Az »ügynöklistákat« követelők nincsenek tisztában azzal, hogy azon az ösvényen haladnak, amelyet az aczéli fortélyos »oszd meg és uralkodj« gyakorlata taposott ki számukra. A cinkossá tevés, a rituális beavatási szertartások, amelyek szégyent és önmegvetést generáltak a kiszemelt áldozatukban, arra szolgáltak, hogy megosszák a társadalmat, de legfőképpen az értelmiséget. Egy széttöredezett, bizalmatlansággal fertőzött nemzet képtelen összefogásra, érdekei védelmére, ellenállásra. A diktatúrának számtalan eszköze volt arra, hogy bomlassza és züllessze a közösségeket, az ügynökhálózat ennek csak egy szelete volt, de hosszabb távon a legrombolóbb lett. [21.]”¹ A rendszerváltás előtti évek Csurka-megnyilvánulásai közül kevesek számára lehet ismert az 1984-ben (!) Nagyváradon (!) – a gyermekkor meghatározó városában – elhangzott előadás állambiztonsági lecsapódása – az író valamiféle új '56 lehetőségéről beszélt [37–38.] –, vagy a Szentendrén két évvel később elhangzott elemzése a Kádár-korszak nemzetkarakterológiai szempontból elődjénél is kártékonyabb működéséről [43–44.]. Fontos, hogy a szerző mindkettőre kitért, mint ahogy az is, hogy nem kritikátlanul tekint tanulmánya főhősére. A Magvető korábbi katpolos főigazgatójának melegsavú

¹ Legalább ennyire reménytelennek tűnik a Csurkát ügynökként megbélyegző közbeszédrel való szembeszegülés is. A szerző hiába idézi a Csurka barátja, Rákossy Gergely megfigyelése során 1971-ben, a politikai rendőrség által feljegyzett, majd fekete tussal olvashatatlaná tett, az átvilágítás során írásszakértő által rekonstruált mondatokat: „A BM II/5 osztály 1957. augusztus 16-án a kistarcsai internálótáborban terhelő adatok alapján Raszkolnyikov fedőnéven szervezte be. [...] Kihallgatása során ellenforradalmi tevékenységét igyekezett kicsinyíteni, csak a rendőrség által bizonyított tényeket ismerte el. Gondosan ügyelt arra, hogy másokra se tegyen terhelő vallomást. Az együttműködést az internálótáborból való kiszabadulása reményében vállalta. Írásos jelentést egy esetben sem adott. A kapott feladatokat nem hajtotta végre, mivel egyéniségével nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy más személyekre terhelő adatokat szolgáltatson.” [23–24.]. Hogy ezt a tényt mennyire nehéz átvinni a nyilvánosság különböző tereiben, arra jó példa, hogy a kötet szerkesztőjével beszélgetést folytató újságíró „kérdésében” mindezt a következőképpen interpretálta: „'57-ben szervezik, hosszú évekig állományban van. Egy ávos védernyője alatt sztáríró lesz. Kádár tapsol a darabjának. A rendszer szelepeként kiugróan sokat keres, a népi írókhoz csak a nyolcvanas években csatlakozik, ügynököt is csak '87-ben állítanak rá. [...] Szóban jelentett. Vagy egy évtizeden át.” Stumpf András: A nagy Csurka-mítosz. Zárug Péter Farkas könyvet szerkesztett egykori főnökéről. *Válasz Online*, 2023. 06. 12.

méltatása miatt például bírálja Csurkát – Kardos György „méltatlan felmagasztalását” egy „társadalmi Stockholm-szindróma” tüneteként értelmezi [30.]. E sorok írója Csurka közéleti szerepvállalásában és (ellenzéken belüli) hovatarozásának egyértelműsítésében kevésbé érzi fontos határkönek 1987-et és a lakiteleki felszólalást a szerzőnél, hiányként pedig csak annyit rögzít: a zsarolás- és zsarolhatóság kérdésének kontextusa – ha már említésre került a tanulmány végén – talán bővebb kifejtést érdemelt volna. Így arra is választ kaphattunk volna, hogy az „ügynökkérdés” mikor és hogyan silányult először párt(ko)n belüli politikai zsarolás eszközévé az első kormányzati ciklus idején.

Vasvári Erika dolgozata tulajdonképpen egy hiánypótló vállalkozás, a megjelentetni tervezett, Csurka István összes írását összegyűjtő bibliográfia elé szánt bevezető. A kevésbé ismert Csurka-írásokra (*A sörnyítő, Advent, Trianon mérge a Tiszán* stb.) vagy éppen *Az elfogadhatatlan realitás* című, 1986-as előadás szamizdatbeli vitájára való figyelemfelhívás mellett az írás legnagyobb értéke, ahogyan a személyes kapcsolódási hálók révén (is) odakapcsolja Csurkát a népi irodalom nagy korszakához. Ez által állít emléket a Németh László- és Szabó Dezső-bibliográfiát is összeállító, utóbbinak a háború utolsó napjaiban sírt ásó Hartyányi Istvánnak, a Don-kanyart és a kistarcsai internálótáborot megjárt Kovács Zoltánnak vagy Szabó Dezső talán legjelentősebb kutatójának, Szócs Zoltánnak. A szerző többek között olyan kérdésekben is kimutatja Csurka „korai ébredését”, mint a természetvédelem vagy a közép-európai népek tisztességes együttműködésének ügye. A tanulmányban leginkább néhány talán szükségtelen aktuálpolitikai megállapítás jelenléte, illetve egy-két több mint szerencsétlen szóhasználat (pl. egy Csurka-dráma szereplőjének felidézése, akinek „egy árja felmenője sincs”) [70.] kifogásolható. Kissé „billeg” a Monor és Szárszó közötti párhuzam is – előbbi inkább „ellenzéki népfrontos”, utóbbi a népiek saját, öndefiniáló találkozója volt –, az ugyanakkor rendkívül fontos felismerés, ahogy a szerző a találkozó kapcsán kimutatja a magyarság létező demokratikus hagyományait: „a magyarság szellemi magaviseletére jellemző az az igény, hogy

a nemzeti sorsfordulókat össznépi tanácskozásokon vitassa meg” [74.].

Pozsgai Zsolt írása nemcsak átfogó (Csurka teljes drámaírói pályáját felölelő) jellege miatt kiemelkedő. Fontos, amit a „népi-urbánus vitába” való csurkai beilleszkedésről ír: „A népi-urbánus ellentét lehet, hogy egy ideig szünetel az irodalmi életben (persze a felszín alatt ott lebeg), de Csurka személyiségében, lelkiületében végig problémát jelent. Népinek érzi magát, de urbánus közegben kell élnie és érvényesülnie. Dicsőíti a vidéki és paraszti életet, de ő maga úgy él, mint aki világegyetében a főváros lakója lett volna. Visszavágyódik Békésre, a vidéki világba, de közben állandóan lóversenyekre jár, ami egy parasztembernek ritkán jut eszébe.” [100.] Ennek megjelenését – inkább életformabeli, mint ideológiai értelemben – éppúgy bemutatja az életmű bizonyos darabjaiban (*Színhős, Deficit*), mint az abszurd – elsősorban Ionescu – hatását. Olyan színházi tekintélyek elevenednek meg az írásban, mint Horvai István, Őze Lajos, Cserhalmi György, Major Tamás, Darvas Iván, Várkonyi Zoltán, Sík Ferenc, Bárdy György, Koncz Gábor vagy Törőcsik Mari. A szerző nem felejtkezik el az életmű legkésőbbi darabjáról, *A hatodik koporsó*ról sem, amelyet „dokumentumdrámaként” írt le. Csurka azonban ezzel – véli a szerző – túlzottan előreszaladt. Érdekes és Csurka önértékelésével szemben álló a Háy Gyuláról tett megállapítás.² Téves ugyanakkor a Cziffra György és Mensáros László közös börtönmúltjára vonatkozó közbevetés datálása (a világhírűvé vált zongoraművész a forradalom bukása után elhagyta az országot, a történet nem 1956 után, hanem 1950-ben játszódott). Az esszé lezárása – *Csoda – Ember, hóval* – stílusában és formájában is teljesen idegen a korábbi fejezetektől: önmagában is megálló, személyes, allegorikus búcsú egy baráttól. Telitalálat, amelynek címéről egyszerre juthat eszünkbe Nagy László (*Hószakadás a szívre*) vagy Nyirő József – és a filmrendező Szóts István – *Ember a havason*-ja: „Állok itt fehérben. Megtettem, amit akartam? Meg. Úgy mondtam, amit mondtam, ahogy gondoltam? Asszem. Felvállaltam a kisfiú szerepét az ismert meséből, aki rákiált a meztelen királyra? Fel. Jó volt, hogy felvállaltam? Jó. Most könnyebb. Most nehéz lenne, ha nem vállaltam

² Csurka maga így emlékezett vissza a Háy Gyulához való viszonyulásáról: „Nem szerettem Háy Gyulát, és ő sem szeretett engem. Ötvenhat nyarán egy kicsit módosult a viszony és a helyzet is. Háy Nagy Imre-s cikkeket kezdett el írni, különösen a Kucsera elvtársról szóló írása vert fel nagy port. Ez ugyanabban a *Művelt Népb*ben jelent meg, amelyben az én első novelláim is. [...] Már 1957 februárjában letartóztatták. Ez ellen tanulósztrájkot szerveztünk, amelyben természetesen magam is részt vettem, sőt magam is a szervezője voltam. Itt nem volt mese. Szertefoszlott minden ellenszenv, csak egy volt fontos: ő kiáltotta világgá több nyelven az S. O. S!-t, és őt vitték el a pufajkások. A családját, a gyermekét a diákság védnöksége alá helyezte, ahogy kellett, gondoskodtunk róluk, és fenntartás nélkül melléje álltunk. Ezen előzmények után ért a kihallgató kérdése, valamikor fél hét tájban, az enyhén világosodó teremben: – Milyen viszonyban volt Háy Gyulával? – Nem szerettem. – Miért? – Nem ismerte a magyar irodalmat. – És még? – Mert kommunista volt. Sőt, még most is az.” Csurka István: *Az esztéta*. Budapest, Magyar Fórum, 2006, 84–85.

volna fel. Most nem öltöztetne fel a tél, nem bújtatna hófehér ruhába, és nem indítana el ilyen szépen az erkélyen túlra. Jól van hát minden. Hagytam itt valakit, akik felvállalják az örökségemet? Akiknek van ehhez erejük, hitük? Igen. Amit kellett, elintéztem. Birtam volna még? Biztos. Felőrölték idegrendszeremet, élni akarásomat az utóbbi hónapok törpegyilkosai? Igen. Van erre paragrafus? Nincs. Hát akkor? Fehérbe, hóba öltözötten visszaneéztem. Megérte, jó volt.” [131.]

Domonkos László „a csurkai létezés technikáról” szóló „mozaikjaiban” szintén visszatér a Pozsgai által bemutatott népi-urbánus kettősségre, a Csurka budapesti születése és „népi, kálvinista, alföldi, békési, pusztai magyarsága” közti ellentmondásra [135.]. A szerzők közül leghosszabban ő elemzi a zsidókérdés Csurka gondolkodásában elfoglalt helyét a gyermekkori szeretett Nagyváradi formáló erején (itt *Az esztétát* idézi arról, hogy „az ország Budapest mellett legtöbb zsidó lakossal bíró városában [...] az együttélésnek egészen más, nyájasabb, megengedőbb, a legvadabb ellentéteket is bihari humorba oldó formái alakultak ki”) [142.], az apa, Csurka Péter, de a féltestvér, a nagyváradi zsidómentő csendőr főhadnagy szerepén keresztül. Előkerül Angyal István, a tisztelt forradalmár és Déry Tibor, a szeretett és tekintélyes előd író, a sziglieti „affértől” meg-megjelenő antiszemita vádak bemutatása ugyanakkor meglehetősen elnagyolt, mint ahogy a csurkai vélemények igazságtartalom szerinti vizsgálata is. Az antiszemitizmus fogalmának meglehetősen szűkített meghatározásával – „Hogy mik minősíthetők persze igazából annak, az máig enyhén szólva erősen vitatott, véleményünk szerint legfeljebb például olyasmik, ha valaki mondjuk a zsidók kivégzését vagy deportálását követeli, netán fizikai bántalmazásukra, üldözésükre buzdít és a minden emberi teremtményt mélyen bántó, ún. becsület-sértő, becsmérítő kijelentésekre ragadtatja magát velük szemben” [158.] – aligha érthetünk egyet.

Zárug Péter Farkas politológiai munkája több szempontból korrekt alkotás. Már az írás elején tisztázza személyes érintettségét, a Csurkához fűződő közeli, egykori tanítványi, későbbi baráti kapcsolatot: „jelen írásom minden ténytámaszra törekvése mellett is – szubjektív, ha másért nem, a Csurka Istvánnal együtt töltött több ezer kilométernyi kampányutak jó kedélyű óráinak beszélgetései miatt”. [166.] A tanulmány tárgya a híresség/hírhedtté vált „dolgozat”, a *Néhány gondolat...* elemzése, mely során a szerző végig hú marad a fent vállaltakhoz. Három területen súlyos kritikával illeti az írást: egyrészt

az „élettér” kifejezés provokatív és felesleges használata, másrészt a „magyar kultúra romlásának kétségtelen genetikai okairól” szóló, elsősorban a honi cigányságra utaló okfejtés, harmadrészt pedig az áttételesen („nem lehet mindenért őket okolni”) a „bőrfejük” megvédésére utaló rész miatt [184–187.]. (Az első, provokatív és felesleges szóhasználatra vonatkozó bírálat kapcsán véleményem szerint a tanulmány szerzőjét is érheti kritika: az SZDSZ „csupa baloldali, marxista, cionista és ávós múltú” vezetőjéről, a „New York–Párizs–Tel Aviv tengelyről” mint történelmi tényről szóló részek csak odavetve, kifejtés nélkül az írás kevésbé szerencsés részét képezik.) „Az ügynökakták nyilvánosságra hozatalának törvénye nem született meg Magyarországon az elmúlt 30 év alatt” [183.] kitétel tekintetében csupán a Borvendég Zsuzsanna tanulmánya vonatkozásában leírtakra hivatkoznék, emellett néhány túlzóan aktuálpolitizáló rész elhagyása is jót tett volna a szövegnek. A szerző alapkövetkeztetésével – „Harminc év elmúltával és távlatából fontos lenne egy objektívebb álláspont kialakítása a *Néhány gondolat...*-ről” [180.] – ugyanakkor teljesen egyetértünk. Bár Zárug e helyütt leginkább az antiszemitizmussal kapcsolatos vádakra utal, meglátásom szerint legalább olyan fontos az, amit tanulmánya végén Csurka a *mainstreamet* sok évvel/évtizeddel megelőző felvetéseiről ír. Már 1992-ben elutasította a liberális világrend végső győzelméről szóló, „történelem végét” előre vetítő fukuyamai víziót, regisztrálta Kína felemelkedését és Nyugat-Európa amerikai gyarmattá válását, de a demokrácia négyéves körforgásából fakadó tervszerűtlenség és a hosszútávú gondolkodás hiányának veszélyeit is.

E mondatok pedig elvezetnek bennünket az összegzéshez. Aligha van igazuk azoknak, akik Csurka gondolatait *en bloc* elutasítandónak, meghaladottnak, elvetendőnek tekintik, amelyeket „jobb lenne elfelejteni”. Csurka István e sorok írója számára a bibói „tűlfeszült lényeglátó” egyik legjellegzetesebb képviselője marad, akinek tévedései és az azokat messze meghaladó igazságai egyszerre élnek velünk. A szerkesztő és a szerzők vállalkozása tiszteletreméltó, és ha nem is hibátlan, talán egy lépéssel közelebb visz minket ahhoz a felismeréshez, hogy a magyar történelem rendszerváltásnak nevezett korszakának kezdeti vibrálását, az új lehetőség reményét és a szabadság akkori örömét nehezen érthetjük meg Csurka István szellemiségének ismerete nélkül.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

Patricide jelképesen

Medgyesi Konstantin: *Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme*. Budapest, Open Books, 2022.

Medgyesi Konstantin *Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme* című monográfiája 2022 novemberében jelent meg az Open Books kiadónál. Az összesen 13 fejezetből (valamint egy forrásjegyzékből és egy részletes bibliográfiából) álló könyv 256 oldal terjedelmű. Hivatalos bemutatására 2022. november 24-én került sor a szegedi Fekete Házban, ahol a szerző (történész-szociológus, a szegedi Móra Ferenc Múzeum tudományos és közönségkapcsolati igazgatóhelyettese és a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának adjunktusa) Péterfi Gáborral (a Rubicon Intézet tudományos főmunkatársa) beszélgetett a friss kötetéről. A kutatás origóját az 1988. májusi pártértekezlet adja, amin az MSZMP pártfőtitkári pozíciójában Grósz Károly váltotta – a több mint harminc éve regnáló – Kádár Jánost. Kettejük emberi- és munkakapcsolatát, Grósz politikai pályáját, valamint a nyolcvanas években már egyre markánsabban jelentkező „utódlás” kérdését mutatja be a szerző e kötetben.

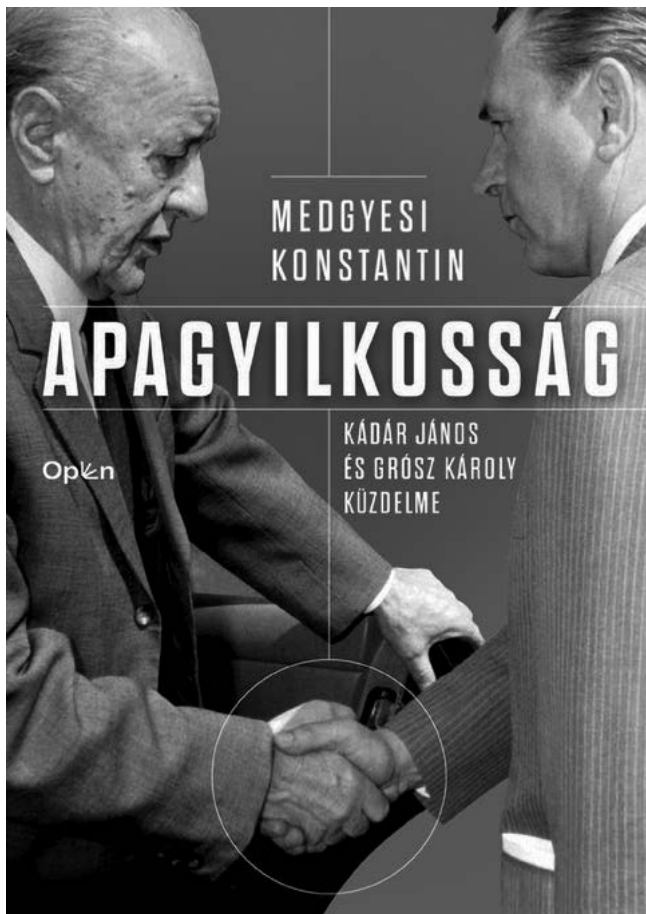
A *Prológus*ban Medgyesi kitér a címadás metaforikus jellegére. Mint írja róla: „egy erős metafora” az apagyilkosság, ami alapvetően Kádár János 1988-as „caesari” megnyilvánulásán alapszik. A politikailag „fogadott fiú” megnevezés Grószra vonatkoztatva – talán túlzóan sokszor használva – halad végig a kötetben. A bevezető gondolatokban – helyesen – kifejtésre került a könyv nyelvezete, amely Medgyesi szerint „tényeken alapul, de [...] egy regény-író vagy filmrendező fantáziáját is megmozgathatja.” Mindez a forrásközpontúságot és a könnyedebb szóhasználatot jelenti.

Az *első találkozástól az ellenszenven át a munkakapcsolatig* című fejezet Grósz Károly korai politikusi éveit, valamint Kádár János 1956 utáni tevékenységét járja körül. Ebből kiderül, hogy Kádár Jánostól szinte semmilyen feljegyzés nem maradt Grósz Károlyra vonatkozóan, viszont utóbbinak van két – kiadatlan – életinterjúja, amelyben a Kádárral való viszonyra bőségesen reflektált. A forradalom kapcsán mindkettejükénél „morális deficitről” olvashatunk, ami mind intenzitásban, mind időben eltérő. Grósz a Nagy-kabinet helyett november elején Kádárt választja, ezért őt az események után közvetlenül érinti a lelkiismereti probléma, míg az első titkárt (majd főtitkárt) élete utolsó éveiben

furdalta belső nyomás Nagy Imre kivégzése miatt. A kettejük közti első találkozásra a parlament épületében került sor, amikor – Grósz visszaemlékezése szerint – Kádár elhaladt a borsodi pártbizottság funkcionáriusa mellett.

Grósz 1962 márciusától a Magyar Rádió és Televízió párttitkára lett. Medgyesi szerint ebben az időszakban kitanulhatta a kádári propaganda és tömegtájékoztató rendszerét, amiben nagy segítségére volt Szirmai István, az MSZMP KB titkára és Tömpe István, az MRTV elnöke is. Öt évvel később Grósz személyes munkakapcsolatba került Kádárral, mikor kinevezték az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály (APO, „agitprop”) vezetőhelyettesévé. Ebben a pozícióban az ő feladata volt az első titkár és a központi vezetés belföldi utazásainak megszervezése. Ilyen tekintetben minden lényegesebb kádári megjelenés mögött már ott volt Grósz. Medgyesi „modern PR-guru”-ként és tanult „pártbürokrataként” hivatkozik az osztályvezető-helyettesre. Stílusa, habitusa és „megzabolázhatatlan” természete azonban többek szemében visszatetszést generált. 1973-ban egy szerencsétlen vietnámi kiküldetése után (a misszió „aknára szaladt”) októberben Székesfehérvárra „száműzték” Grósz, mivel a „'68-as munkásellenzékkel” – közülük főként Komócsin Zoltánnal – feltételezhetően jó kapcsolatot ápolt. Grósz felívelni látszó karrierje e pontban megtörni látszott.

A *Kádár János propagandafőnöke* fejezet Grósz Károly életének 1974 nyaratól 1979-ig tartó időszakát mutatja be. Grósz Károlyt 1974. szeptember 20-án nevezték ki az APO osztályvezetőjének (gyakorlatilag államtitkári minőségben). E szerepkörben feladatul kapta a Rádió és a Televízió szétválasztását. Ezt kisebb-nagyobb problémákkal, de október 1-jére teljesítette is. A fejezet a továbbiakban mélyrehatóan rámutat a kádári propaganda mozgatórugóra, amelynek Grósz ez idő tájt egyik irányítója volt. Semmilyen hír nem láthatott napvilágot Kádár beleegyezése nélkül a kül- és egyházpolitika, valamint az állampárt kommunikációjával kapcsolatban. Egy-egy tömegszerencsétlenség esetében teljes hírzárlatra kötelezték a sajtóorgánumokat egészen addig, míg a hozzátartozók megkapták a hivatalos értesítést az állami szervektől. Erről Grósz lényegesen másképpen gondolkodott, és ez többször is konfrontációt

szült Kádárral. Ezen kívül fontosabb nemzetközi tárgyalásokon, különböző külföldi küldöttségek fogadásán is ott volt Kádár mellett. A hetvenes évek második felére azonban egyre gyakrabban került elő Grósz megnyilvánulásaiban az adósságállomány növekedése, illetve a hitelek kérdésköre. 1979-ben a Borsod megyei pártbizottság élére kiszemelt Maróthy László visszamondta a „felkérést”, így a megüresedett pozícióra a szabadszájú és „ifjútörök” Grósz Károly került. A „leváltás” kapcsán Medgyesi „egy huszonöt esztendőös agitpropos karrier” lezáródását konstataálta. Ebben a helyzetben mindez pontatlanság, hiszen Grósz „csak” 1962 óta töltött be különféle „agitpropos” pozíciókat egy-két év székesfehérvári távolléttel.

A negyedik, a *Fogadott fiú kerestetik* című fejezetben bemutatásra kerül Berecz János, Maróthy László és Havasi Ferenc első titkári kinevezésének eshetősége. A fejezetcímben is leírt fogadott fiú kapcsán irrelevánsnak érezzük Medgyesi azon gondolatfelvetését, miszerint Kádárnak nem volt saját gyereke. A teljes fejezet azt bizonyítja, hogy az első titkárnak fontos volt az érzelmi kötődés az utóddal, de a végső döntés (ahogy 1987–88-ban történt) abszolút szakmai és politikairányítási volt.

Ehhez szorosan kapcsolódik *A fogadott fiú megtalálása* című fejezet, amelyben a Miskolcra „száműzött” Grósz némiképp visszafogottabbá vált, és politikálásában szűkebb pátriáját kezdte képviselni. Ezt az 1981. március 26-i KB-ülésen történt felszólalása bizonyította, amely után Kádár megígérte Grósznak, hogy meglátogatja Miskolcon. 1981. június végén és július elején többnapos programsorozat részeként Kádár Borsod megyébe látogatott. Az egyik este – szurreális történet keretében, rendőri kíséret mellett – Grószék vendégül látták az első titkárt, aki meglepő őszinteséggel beszélt a párt ügyeiről, a vezető testületek tagjairól. E jelképes látogatással újfent az országos politikai élet egyik jelentős szereplőjévé vált Grósz (1980 márciusától már a KB tagja is volt). 1984-ben visszakért Budapestre, a párt városi bizottságának lett az első titkára. Ebben a minőségben részt vehetett meghívottként a Politikai Bizottság ülésein is. 1985. március 25–28. között tartott XIII. kongresszust követően bekerült a PB-be, amellyel a legszűkebb vezetés tagjává vált. Ezt követően fokozatosan feszegette a kádári vonalvezetés határait. Több PB-ülésen felszólalt az államadósság kapcsán, valamint a gazdaság helyzetének tragikus voltát is elemezte. 1987-re egyértelművé vált, hogy a reformok szükségesek, és ennek elősegítésében a régi káderek (pl. Lázár György) már inkább visszartartó erővel hatnak. Ekkor került a kulcspozíció homlokterébe (először 1986-ban) a problémákat egyre agilisabban vázoló és firtató Grósz Károly.

Grósz miniszterelnöki kinevezésének közvetlen előzményeit *A Főtitkár és a miniszterelnöke* című fejezetben tárgyalja Medgyesi. 1987. június 25-én mutatkozott be miniszterelnökként a Parlamentben Grósz Károly. A PB előtte június 11-én és 19-én hagyta jóvá a kinevezést, amivel Lázár Györgyöt váltotta. A pozíciócsere teljes mértékben konszenzuális alapon történt, Kádár János javaslatára és beleegyezésével. Már a nyolcvanas évek elejétől, majd 1985-től folyamatosan érkeztek szovjet intrikák (Gorbacsovtól, Aganbegjantól) a pártfőtitkár felé, hogy elérkezett az idő az utód kiválasztására a kora és Magyarország gazdasági helyzete miatt. Ez a fajta „dinamikusság” és „reformkészség” Grósz Károlyban mutatkozott a leginkább.

A Brutus? Pünkösdi királyság? című fejezetben az 1988. évi „földindulásszerű” pártértekezletet, Grósz főtitkári kinevezését és Kádár háttérbe szorítását járja körül a szerző. A politika- és – egy ideje – a történettudomány is mélyrehatóan foglalkozik azzal, hogy Grósz elárulta és „hátba szúrta” Kádárt, vagy egy természetes folyamat betetőzése volt-e a pártfőtitkári

csere. Előbbit cáfolja, hogy Moszkvából már áprilisban megüzenték, hogy „elfogadják” és támogatják Grószot, míg Kádár május elején tett ugyanígy. Az „árulás” talán csak a Kádárhoz hú PB-tagok kicserélésén érhető tetten, amiben a májusi pártértekezlet előtt is volt konfliktus a miniszterelnök és a főtitkár között. A recenzens egyetért a szerzővel abban, hogy Kádár „Brutus”-hasonlata Grószra értendő, de nem a főtitkári kinevezés, hanem a PB-ben történt változások miatt. A fejezet végén egyértelművé vált, hogy az „apagyilkos” metafora egyébként Roger Gough tollából származik.

Érdekes és történetileg speciális helyzetet mutat be a *Mentor? Az új főtitkár és elődje* című fejezet. Grósz 1988 májusa után egy személyben volt főtitkár és miniszterelnök, Kádár János pedig „csak” az MSZMP elnöke lett. A hierarchia egyértelműen előbbi felé billent ettől fogva, azonban heti egyeztetéseiből és Grósz véleménykéreseiből arra következtethetünk, hogy Kádárnak továbbra is erős befolyása maradt a hazai politikára (KB és PB tagként). Kettejük viszonyához hozzátartozik, hogy az új főtitkár egyik első feladatának tekintette a Romániával évtizedek óta meglévő hűvös viszony jobbá tételét. A Ceaușescuval 1988 nyarán tartott aradi találkozó azonban mind politikailag, mind diplomáciailag kudarcos volt. Politikai „bukása” gyakorlatilag ekkortól látható, hiszen a korábbi főtitkár átgondolt és megfontolt külpolitikai tevékenységéhez viszonyítva Grósz elhamarkodott döntést hozott. Ezzel szemben hasonlóságot mutatott a lengyel főtitkárhoz, Jaruzelskihez fűződő politikai „vonzódásuk”. 1989-től Grósz fokozatosan egyre erőteljesebben kritizálta elődjét, az általa megvalósított rendszert, holott Kádárnak ekkorra már súlyos egészségügyi állapota csak minimálisan engedte a politikában való részvételt.

Szintén vitákat generáló kérdés a történettudományban *Kádár utolsó beszéde és Grósz Károly*, ami Medgyesi monográfiájának kilencedik fejezete. Ellentmondásokat tartalmazó téma, hogy Grósz szándékosan „rendezte meg” az április 12-i beszédet vagy sem. Medgyesi utóbbi mellett érvel azzal, hogy a főtitkár külföldi szanatóriumba (lengyel vagy kelet-német) szeretne volna küldeni Kádárt, azonban az idős és beteg politikus nem akart külföldön meghalni. Ezzel szemben tény, hogy a kórházban lévő Kádár, aki „Nagy Imre szellemével viaskodott”, önmagában nem lett volna képes eljutni a PB-ülésre. Ezt tehát megakadályozhatta volna Grósz. A beszéd elhangzott, és mindenki szembesült Kádár ekkor már nagyon rossz egészségügyi állapotával. A tudomány álláspontja egyértelmű a kérdésben, azonban

a morális és erkölcsi dilemmák megmaradtak Grósz Károly körül.

Az utolsó hetek – Kádár János temetése, valamint Az áldozat, a gyilkos és az utolsó pártfőtitkár – Grósz mint médium című fejezetek rövid áttekintést nyújtanak az 1989. május-júniusi eseményekről. Kádár halála megviselte Grószot, a temetés előkészületeit maga a pártfőtitkár végezte el. A két fejezet két érdekeséget hoz felszínre. Grósz ugyan a kádári hatalmat választotta 1956-ban, de '89-ben minden eszközt megadott Nagy Imre – méltó módon való – újratevéséhez, ugyanakkor politikai rehabilitációjától elhatárolódott. A másik érdekes szimbólum Kádár temetéséhez kapcsolódik, amivel Grósz még utoljára maga felé billenthetne volna az események irányítását. Mindez nem történt meg, s a szerző szerint Grósz „politikai halálát” – Kádár Jánoséhoz hasonlóan – Nagy Imre „szelleme” okozta.

A *Gyilkos összehasonlítás* című – összegzés helyett írott – fejezettel zárul a kötet. Ebben Medgyesi Konstantin Berecz Frigyes (volt ipari miniszter) szavaira támaszkodva megállapítja, hogy Grósz nem rendelkezett olyan allűrökkel, mint az elődje, Kádár János. Sommásan hozzátehetjük, hogy sem átvitt értelemben veendő „politikai gyilkosság”, sem árulás nem történt kettejük viszonyát elemezve. A figyelemfelkeltő címadás hozzájárul a kötet történettudományos és történelmi ismeretterjesztő műfajának népszerűsítéséhez. Medgyesi kötete új forrásbázis (Grósz-interjúk) felhasználásával igyekezett két politikai aktor viszonyát és kapcsolatát megírni. Mindez véleményem szerint a monográfia könnyedebb megfogalmazásával, a lényegesebb gondolatok külön kiemelésével, a nagyszámú képanyaggal sikerült, hozzátevé, hogy az irodalmi jellegű, „krimibe illő” hasonlatok és metaforák néhány esetben rontottak a tudományos értelmezés teljességén.

KOVÁCS BALÁZS

A politikai tudatosság árnyalatai

A népszerűség átka. Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből. Szerk. Heil Kristóf Mihály – Petri Bernadett. Budapest, Alapjogokért Központ, 2023.

Az elmúlt évtized során megfigyelhető, hogy egyre nagyobb teret kapott a populizmus kérdése a magyar és nemzetközi köznyilvánosságban, azonban ezen figyelem töredékét szentelték csak a témának a tudományos szférában. Ugyan rendelkezik múlttal a populizmus szakirodalma, elmondható, hogy miközben a fogalom magyarázata a társadalom számára egyre időszerűbb lenne, a jelenség átfogó értelmezésével kevésbé foglalkozott az elmúlt években a magyar tudomány. *A népszerűség átka* című tanulmánykötet erre tesz kísérletet, meglehetősen újszerű megközelítésekkel. A 2023-as év első felében megjelent könyvet tizenegy, a populizmust vizsgáló, különböző hazai és nemzetközi szakember tollából származó önálló tanulmány tagolja fejezetekre. Az alapvetően történettudományos szemlélethez a tanulmányok mind más hangsúllyal hívják segítségül a jog- és politikatudomány, a szociológia, olykor a közgazdaságtan mint társtudomány értelmezései kereteit, annak érdekében, hogy definícióval szolgáljanak a populizmus – gyakran emlegetett – fogalmához. A kötet a populizmus számtalan meghatározását ismerteti, mégis elmarad az egzakt módon körülhatárolt, megragadható válasz, és a definíciókon jóval túlmutató tanulságokra juthat az olvasó.

Az alapvetően jogász végzettségű szerkesztőpárosról feltételezhető a témához való jogtudományos megközelítésmód, ez azonban rendkívül olvasmányos és árnyalt formában érezteti hatását. A kötet szerkesztését jellemző szemléletmód visszavezethető Heil Kristóf Mihály jogtörténeti munkásságára is. A szerkesztő-szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola abszolvált hallgatója. Tudományos megalapozottságát támasztja alá, hogy jelenleg az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékén óraadó oktató, továbbá a HUN-REN-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (korábban: MTA-ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport) tudományos segédmunkatársa, illetve a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár operatív igazgatója. Kutatási területe a 19–20. század politika- és jogtörténete.

A tanulmányok egyetértést mutatnak a fogalom értelmezéséhez való alapvető közelítésben, miszerint a populizmus a társadalmat az erkölcsi értéket hordozó nép és a korrump elit csoportjára egyszerűsíti. Utóbbi megállapításnál azonban szerzőnként eltérő, hogy a populizmusra ideológiaként, politikai kommunikációként, vezetői attitűdként, egyéni karizmaként, a hatalomgyakorlás eszközeként, mozgalmaként, vagy válságkezelő mechanizmusként tekintenek.¹

Elmondható, hogy a kutatási kérdések jog-, társadalom, eszme- és gazdaságtörténeti kérdésekre egyaránt reflektálnak. Többek között Paár Ádám tanulmánya is visszavezeti a fogalom értelmezését az amerikai ún. *farmerpopulizmus* és az orosz *narodnyik* mozgalom kezdeteihez. A két mozgalom hasonlóságot mutatott abban, hogy a szegényebb néprétegek felemelését képviselte, a legfőbb különbség pedig abban állt, hogy politikai kultúráként eltért, hogy melyik társadalmi réteget értették a „nép” alatt. Nézetrendszerüket összehasonlítva ugyanakkor feltűnő jellegzetesség, hogy eszmerendszerük és törekvéseik összhangban voltak saját társadalmi értékeikkel [112.]. A jelenség magyarországi gyökereit a tanulmányok – többek mellett Hajdú András elemzése is – a népi mozgalom és a Nemzeti Parasztpárt szerveződéséhez kötik, akik számára szintén meghatározó gondolat volt, hogy az igazi magyar vonások képviselője a parasztság, amelynek helyzete méltatlanul elhanyagolt a hatalom részéről [198.]. Egy másik, amerikai populizmust vizsgáló elemzés, Ökrös Mátyás László tanulmánya, a populizmust Franklin D. Rooseveltnél *New Deal* politikáján keresztül értelmezi. A latin-amerikai térségre jellemző populista politizálást szintén több tanulmány helyezi kutatása fókuszába. A kötet második felének tanulmányai jellemzően inkább a populizmus európai térnyerését mutatják be, azon belül is figyelmet kap a közép-európai térség, illetve a magyarországi populizmus kérdése.

Több aspektusból is érdemes kiemelni Heil Kristóf Mihály *A populizmus forrásvidékein* című tanulmányát. A szerző már a problémafelvetést követően

¹ Mivel a kérdés a nemzetközi szakirodalomban és a tágra vett közbeszédben is igencsak aktuális, így a magyar nyelvű kötetel párhuzamosan az angol fordítás is kiadásra került. *The Curse of Popularity. Portraits, Ideologies, Programs from the Past and Present of Populism*. Eds. Heil, Kristóf – Petri, Bernadett. Budapest, Center for Fundamental Rights, 2023.

leszögezi, hogy mit várhat az olvasó a szövegtől – nem kecsegtet nagyobb igazságokkal annál, mint, amit bizton állítani tud – miközben valós válszakokat ad és fontos megállapításokat tesz. A tudományos hitelesség egyértelműen az elemzés erőssége. A tanulmány a populistának mondott sikeres politika nemzetközi és hazai történeti gyökereinek felfejtését nevezi meg céljaként a populista mozgalmak sajátosságainak vizsgálata érdekében [222–223.]. Forrásbázisát tekintve, a történeti áttekintést jelentős mennyiségű nemzetközi és magyar nyelvű szakirodalomra alapozza.

A populizmus fogalmának használatát az ókori Római Birodalom korától ismerteti a tanulmány, majd a populista politizálás előzményét elsősorban az általános választójog kiterjesztésének kérdésköréhez köti. Meglátása szerint az általános választójog kiterjesztésével új hatalomtechnikai igények jelentek meg, mivel egyre inkább a választók szavazatától függött a politikusok hatalma, emiatt szükségük lett a nép folyamatos támogatására. „Megváltoztak a legitimációs alapvetések: az Isten általi kiválasztás és a privilégiumokból fakadó előjogok szerepét felváltotta a nép ügyére való hivatkozás, ami ugyanakkor legitimációs kényszerhez is vezetett, amely állandó kihívást jelent a modern politikusok számára. Ugyanekkor a politikai jogok birtokába kerülő polgár felelőssége is megnőtt azzal, hogy a mindennapi élettől eltávolodó, egyre nagyobb absztrakciós képességet igénylő ügyekben szükséges racionális döntéseket hozni.” [227.] Az általános választójog kiterjesztésének feltételeivel és következményeivel sokat foglalkozott a tudomány, ugyanis az egyenlő politikai jog birtoklása és az egyéni érdekek képviselete mellett komoly döntési nehézséget is okozhat bizonyos kérdésekben a választópolgár számára. A szerző mégis részben éppen ebben a mentalításban látja a populista politizálás sikerét: a populista erők megosztják hatalmukat, a nép úgy érezheti, hogy részesedik a privilégiumból, szemben az elit vezérelte társadalommal [231–232.].

A tanulmány kitér a populizmus válságkezelési mechanizmusként való megközelítésére is, amelyet a latin-amerikai populizmusok néhány eseti példáján keresztül szemléltet. A gazdasági válság által kikényszerített struktúraváltás, az ilyen rendszerekre általában jellemző gazdasági nacionalizmusból fakadó importellenes politika során az ipariális elit politikai szövetségre talált a középrétegben, a kispolgárságban és a városi munkásságban. Következtetésképp, az elit jó érzékkel képes a populizmus segítségével nemcsak gazdasági, hanem

politikai szinten is a maga oldalára állítani a társadalom több rétegét [237–244.].

Egy másik fejezetben a populizmus vonatkozásában a *völkisch* és *narodnyik* mozgalmak történetével foglalkozik, amellyel kapcsolatban érint még egy fontos kérdéskört: inkább a jobboldali vagy baloldali politizálásra jellemző a populizmus? A kérdéssel kapcsolatban a következő megállapítást teszi: „Összességében elmondható, hogy a populizmusra a dichotómia tagadása jellemző: a meghatározott célokhoz rendeltlen keverednek a baloldali és jobboldali elemek: egy baloldali populista is hivatkozhat a nemzetre, ahogy egy jobboldali is érvelhet szociális szempontok mellett.” [251.]

A szerző a populizmusok hazai és nemzetközi történetének áttekintésével támasztja alá hipotézisét, miszerint a populista erők mindig adott ügyek mentén politizálnak, szem előtt tartva a politika alapvető célját, a hatalom megszerzését és megtartását, amelynek kapcsán hangsúlyozza: „A populizmus és a populista erő alkalmazkodó készségét és adaptációs képességét szeretném kiemelni.” [255–256.]

A tárgyalt téma aktualitásának köszönhetően az írás gondolatébresztő, miközben újabb kérdéseket is felvet. A szerző végső következtetése szerint nem egy populizmus létezik, hanem különböző populizmusok vannak, amelyek az adott kor egyes kihívásaira kínálnak választ [228.]. A politikusok felől érkező válaszlehetőségek azonban gyakran nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket, és kialakulhat annak a veszélye, hogy a populizmus a valós megoldások helyett az adott társadalmi léleállapothoz keresi a legnagyobb közös osztót. Ahogy a szerző megfogalmazta: „A fogalom hihetetlen népszerűsége – véleményem szerint – az alatta értett erők sikerére és az ugyanezen szereplők által kiváltott túlfűtött érzelmekre vezethető vissza.” [223.] Ha elfogadjuk a feltételezést, amelynek értelmében a populista politikát éppen az emberek vágyainak, szükségleteinek és ösztöneinek összessége irányozza elő, akkor felmerülhet a kérdés, hogy érdemes-e a populizmust vagy populista politikust elhelyezni a jó és a rossz közti skálán, illetve, hogy értelmezhető-e az adott kor és nemzet társadalmának egyféle lenyomataként.

SZÉNÁSI DOROTTYA

Az elmúlt időszak fontosabb eseményei

ÚJ KIADVÁNYOK

Rendszerváltó Mozgalom – A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990

A RETÖRKI kiadásában megjelent Dr. Szécsi Árpád politológus *Rendszerváltó Mozgalom – A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990* című könyve, amely az 1990-es, első szabad választásokon győztes Magyar Demokrata Fórum korai időszakát dolgozza fel. A szerző könyvében arra keresi a választ, hogy az MDF történetének első két éve, illetve annak mozgalmi előzményei milyen szerepet játszottak a párt választási sikerében.

„A Föld nem tud futni” – Rendszerváltás vidéken

Megjelent a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös kiadványa „A Föld nem tud futni”. *Rendszerváltás vidéken* címmel. A NEB Hivatalában megrendezésre kerülő könyvbemutatón Földváryné Kiss Réka, a NEB elnöke és Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója köszöntötte az érdeklődőket. A könyvről Germuska Pál beszélgetett a szerkesztőkkel, Ö. Kovács Józseffel és Schlett Andrással, akik mint azt ismertették, munkájuk célkitűzése a rendszerváltás vidéken megfigyelhető történeti elemzése volt, de különböző megközelítések segítségével. Az Ady-versből származó címként szolgáló idézet érzékelteti azt az alapkérdést, hogy milyen módon határozhatta meg a föld az emberi együttélési formákat. A kötet ugyanakkor nem csupán agrártörténet, mivel számos olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek az azon kívüli életvilágokkal foglalkoznak.

KUTATÓK ÉJSZAKÁJA

Idén első alkalommal a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár is csatlakozott a Kutatók Éjszakája programsorozathoz. A levéltáros és történész kollégák változatos foglalkozásokkal várták a diákokat, hallgatókat, illetve a program iránt érdeklődőket a RETÖRKI-ben. Marton József levéltári munkatárs által, valamint a fiatal kutató munkatársak közreműködésével tartott levéltár-pedagógiai foglalkozás és levéltárlátogatás mellett, egy könyvbemutatóval összekötött beszélgetésre is sor került. A RETÖRKI munkatársai (Riba András László – Bagi György – Endrédi Tamás – Gulyás Martin – Kovács Balázs – Lázin Áron – Pálinkás Barnabás – Szénási Dorottya) által szerkesztett *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága üléseinek jegyzőkönyve* című kötet könyvbemutatóval egybekötött beszélgetése során a szerkesztőkkel Germuska Pál beszélgetett.

RENDAHAGYÓ TÖRTÉNELEMÓRA A MEZŐÖRSI MAGYAR MŰHELY ALAPÍTVÁNYNÁL

Az év második felében intézetünkben Nyári Gábor ügyvezető igazgató, Strausz Péter tudományos igazgató, Chira Csongor gimnáziumi tanár, tudományos segédmunkatárs, Kovács Balázs kutatási munkatárs, valamint Lázin Áron történész kutató gyakornok Mezőörsön tartott rendhagyó történelemórát középiskolás diákok számára. A Magyar Műhely Közhasznú Alapítvány, a gróf Széchenyi István Népfőiskola, a Magyar Műhely ÁMK és a RETÖRKI közös kezdeményezése keretében 2023 őszétől intézetünk munkatársai rendhagyó történelemóra-sorozatot indítottak el. Az előadások keretében az 1914–1938 közötti időszakot, az 1938–1949-es eseményeket, valamint az 1949–1956 közti történéseket, illetve a késő Kádár-rendszer és az 1989-es átmenetet tekintik át a diákok bevonásával interaktív módon.

SINKOVITS IMRE KULTURÁLIS KOLLÉGIUM ZÁRÓESEMÉNYE

December első hétfőjén került megrendezésre a Lakiteleki Népfőiskolán a kollégiumok záró hétfőjeje. Ennek keretében mutatták be többek között a *Függőnyt fel. A nemzeti karakter és kultúra kapcsolatának értelmezése a Sinkovits Imre Kollégiumban* című kötetet is. Az elmúlt két év során változatos tematikájú előadásokat hallgathattak a kollégisták, a film- és színművészet, az irodalom és magyar nyelv aktuális kérdéseiről. A

kollégium keretében a RETÖRKI munkatársai is több előadást tartottak, amelyek célkitűzése a kollégiumban közösen feldolgozott filmek történeti kontextusba való helyezése volt.

WASS ALBERT PÁLYÁZAT

Lakiteleken a kollégiumok záró hétvégéjén többek közt sor került a Magyar Műhely Közhasznú Alapítvány Wass Albert pályázatának záróeseményére is. A konferencián Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója a zsűri tagjaként vett részt. A pályázóknak a meghirdetett témakörök közül egyet kellett kiválasztaniuk, amelyről az általuk beküldött kutatási terv értékelése alapján a legjobbak felkérést kaptak munkájuk tanulmány formájában való kidolgozására.

LAKITELEKI FILMSZEMLE

A Sára Sándor emlékezetére meghirdetett XXII. Lakiteleki Filmszemlére két kategóriában lehetett nevezni: *Művelődés – hungarikumok, helyi értékek a Kárpát-medencében*; valamint *Most mutasd meg – 18 év alatti fiatalok mobiltelefonnal készített filmje – Helyi értékek a településemen és környezetemben* témakörben. A felhívásban kiírt határidőig a Kárpát-medencéből 118 alkotás érkezett. Az előzsűri (2023. október 17–18.) döntése alapján a filmszemle versenyprogramjába 43 alkotás jutott be. A Szemlének 2023. november 15–17-e között a Hungarikum Liget adott otthont Lakiteleken. A lakiteleki Népfőiskola Alapítvány, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, a Nemzeti Művelődési Intézet és a Dunaversitas Egyesület idén közösen szervezte meg a filmszemlét, Sára Sándor emlékezetére. A Filmszemlén a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) különdíjat a „*Magyarnak születtem Erdélyben*” című alkotás kapta. A film rendezője Horváth Viktória (Kiskunmajsa). A különdíjat Dr. Riba András László, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár levéltár- és szakmafejlesztési igazgatója adta át.

MAKING VISEGRAD HISTORIES DIGITAL – BUDAPESTI PROJEKTTALÁLKOZÓ

Budapestre érkezett a Making Visegrad Histories Digital nemzetközi Erasmus+ projekt csapata november 17–19. között. A nemzetközi szakmai program az 1945–1989 közötti lengyel, csehszlovák és magyar történelem bemutatására fejleszt digitális tananyagokat történészek, történelemdidaktikusok és történelemtanárok részvételével. Az eseményen a RETÖRKI is képviseltette magát. Fodor Richárd, a RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhelyének tagja a forráskiadványok sorozatban megjelent *Szó szerint – az MSZMP PB jegyzőkönyvei, 1985–89* kiadvány szemelvényein alapuló didaktikai feladatokat mutatott be.

PÁLYAORIENTÁCIÓS ELŐADÁS A DUNAKESZI RADNÓTI MIKLÓS GIMNÁZIUMBAN

November 17-én *A forrástól a tankönyvig* címmel tartott pályaaorientációs foglalkozást a RETÖRKI a Dunakeszi Radnóti Miklós Gimnázium diákjai számára. Az érdeklődők Dr. habil. Strausz Péter tudományos igazgató, illetve Kovács Balázs és Szénási Dorottya fiatal kutatók által nyerhettek betekintést a szakmához szükséges készségek és mindennapi feladatok sorába.

KÖNYVBEMUTATÓ ÉS KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS AKTUALITÁSÁIRÓL

A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a RETÖRKI közös rendezvénye alkalmat nyújtott az utóbbi év történelemdidaktikával kapcsolatos új kiadványainak bemutatására. Emellett a neves szerkesztők részvételével megvalósult kerekasztal-beszélgetésen megvitatták a tudományterület aktualitásait. A rendezvényre meghívott intézmények képviselőinek lehetősége volt az általuk szerkesztett legújabb kiadványok bemutatására.

A NÉPSZERŰSÉG ÁTKA CÍMŰ KÖTET BEMUTATÓJA

Az idei év során megjelent kötetéről dr. Heil Kristóf Mihály, a könyv egyik szerkesztője, a RETÖRKI operatív igazgatója és Nagymihály Zoltán, a RETÖRKI tudományos kutatója a RETÖRKI szervezésében megrendezésre kerülő könyvbemutató keretében beszélgettek. A könyvbemutatóval összekötött beszélgetés során a

populizmus fogalmát, illetve a jelenség átfogó értelmezésének lehetőségeit járták körül, amely a többszerzős kötet szerkesztésének is legfőbb célkitűzését jelentette. A téma nemzetközi vonatkozásának köszönhetően a kötet angol nyelven is kiadásra került.

M. KISS SÁNDOR PROFESSZOR AZ OKTÓBER 23-AI KAPOSVÁRI ÜNNEPI GÁLÁN SZABADSÁGÉRT KAPOSVÁR EMLÉKÉRMET KAPOTT

M. Kiss Sándor Széchenyi-díjas történész professzor emeritus az október 23-ai ünnepi gálán átvehette a Szabadságért Kaposvár emlékérmet, amelyet a Csiky Gergely Színházban tartott ünnepségen Szita Károly polgármester adott át. Az 1956-os forradalom alkalmából Kaposváron rendezett megemlékezésen M. Kiss Sándor Széchenyi-díjas professor emeritus beszédet tartott a kaposvári Nagy Imre-szobornál. A megemlékezést követő gálaesten M. Kiss Sándor Szabadságért Kaposvár emlékérmet kapott a kaposvári és Somogy megyei forradalmi eseményeket feldolgozó egykori történeti munkásságáért.

NYÁRI GÁBOR ÜNNEPI BESZÉDE IZSÁKON

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hatvanhetedik évfordulója alkalmából emlékező ünnepséget tartottak az Izsáki Táncsics Mihály Művelődési Házban. A Himnusz elhangzása után Dr. Nyári Gábor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója tartott emlékbeszédet. Ezt követően került sor az izsáki általános iskola 8. évfolyamos diákjai által bemutatott műsorra. Az esemény zárásaként a résztvevők, Izsák Város Önkormányzata, valamint a civil szervezetek, egyesületek képviselőitében megjelentek koszorúkat helyeztek el az 1956-os forradalom és szabadságharc emléktáblájánál.

M. KISS SÁNDOR ELŐADÁSA ZALAEGERSZEGEN

Az 1956-os forradalom és szabadságharc 67. évfordulója alkalmából tartott megemlékezést Zalaegerszegen a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (POFOSZ) Zala Megyei Szervezete, és a Zala Megyei 56-os Hagyományőrző Egyesület. M. Kiss Sándor professzor a *Fiatalok szerepe a forradalomban* címmel tartott előadást az évforduló alkalmából szervezett eseményen.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN KÁTAY-ÖSZTÖNDÍJBAN RÉSZESÜLT

Lakiteleken az 1956-os eseményekre való megemlékezés keretében adták át a Kátay Zoltán hagyatékából alapított Kátay-ösztöndíjat. A Népfőiskola Alapítvány kuratóriumának döntése alapján az idei díjazott Nagymihály Zoltán, történész, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa lett.

A MAGYAR DEMOKRATA FÓRUM ELNÖKSÉGI ÜLÉSEINEK DOKUMENTUMAI – 1989 CÍMŰ KÖTET BEMUTATÓJA

Megjelent a RETÖRKI kiadásában a *Források* sorozat részeként *A Magyar Demokrata Fórum elnökségi üléseinek dokumentumai – 1989* című kötet. A RETÖRKI konferenciatermében megrendezésre kerülő könyvbemutató keretében Szeredi Pállal, a forráskötet szerkesztőjével Szécsi Árpád politológus beszélgetett. A kiadvány betekintést enged a rendszerváltás politikatörténetének egy belső színterébe, a Magyar Demokrata Fórum elnökségének 1989. évi üléseinek jegyzőkönyvébe. A jegyzőkönyvek érdekessége, hogy nem a nyilvános közegben tetten érhető politikai megnyilvánulásokat, hanem az azok formálásában részt vevő személyek egyeztetéseit ismerhetjük meg.

A Rendszerváltó Szemle 2023/4. számának szerzői

Bagi György (Kiskunhalas, 1987)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait, ezt követően az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem szakos mesterdiplomát művelődéstörténet szakirányon. 2021 óta a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) levéltári munkatársa.

Bandi István (Marosvásárhely, 1973)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen diplomázott történelem-szociológia szakon. Tudományos pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjában kezdte, majd az MTA Kisebbségkutató Intézetében folytatta. 2011-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Tudományos Főosztályának munkatársa. Fő kutatási területét a román szakszolgálatok 20. századi története jelenti.

Endrédi Tamás (Vác, 1991)

A budapesti Bókay János Humán Kéttannyelvű Szakközépiskola, Szakiskola és Gimnáziumban érettségizett 2011-ben. 2020-ban a PPKE BTK történelem szakán diplomázott. 2017-től előbb megbízások keretében, 2021-től levéltári asszisztensként, majd 2022-től levéltári munkatársként a RETÖRKI alkalmazásában áll.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991)

Történész. Szentesen érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait. Ezt követően a PPKE-BTK-n szerzett történelem szakos mesterdiplomát társadalmi krízisek és uralmi technikák szakirányon. 2014 és 2018 között a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI Archívum levéltárosa. 2019-ben summa cum laude minősítéssel védte meg történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját.

Horváth Miklós (Budapest, 1953)

Hadtörténész, egyetemi tanár. A Magyar Néphadsereg történetével kapcsolatos kutatásait 1983-ban kezdte meg, 1989-ben egyetemi doktori címet szerzett. 1990-ben került a Hadtörténeti Intézetbe kutatónak, 2003 és 2005 között az Intézet igazgatója volt. 1996-ban lett a hadtudomány kandidátusa, 2003-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) doktora címet, 2004-ben habilitált hadtörténelemből. 2005 szeptemberétől 2019-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 óta a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc és a hidegháború időszakának hadtörténete.

Kovács Balázs (Salgótarján, 1997)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett történelem alapszakos, majd mesterszakos diplomát 2022-ben. A RETÖRKI kutatási munkatársa, a KRE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Lázin Áron (Szatmárnémeti, 1998)

Az ELTE BTK történelem szakán végezte tanulmányait. 2022-től a RETÖRKI történész kutató gyakornoka. Kutatási területe a Magyar Írók Szövetsége és a Kádár-korszak magyar kulturális kapcsolatai.

Marton József (Kecskemét, 1979)

Történész, filológus, tanár. A PPKE BTK történelem, latin és görög szakán végzett, majd 2007-ben ugyanitt nyelv- és irodalomtudományi doktori képzésen abszolutóriumot szerzett. 1999– 2005 között az egyetem Klasszika-Filológia Tanszékén demonstrátor és oktató, majd 2011– 2013 között az ELTE BTK Latin Tanszékén oktatott. 2006–2013 között az MTA segédmunkatársa. 2019 óta a RETÖRKI Archívumának levéltárosa, az Intézet levéltár-pedagógiával megbízott munkatársa, 2022-től a RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai műhelyének tagja.

Nagy Dóra (Budapest, 1988)

Politológus. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát 2012-ben, politikatudomány mesterszakon, politikai kommunikáció és marketing, valamint elméleti politikatudomány szakirányokon. Az egyetemi tanulmányai mellett a Citromfa Politika Műhely munkatársaként, majd elnökeként tevékenykedett. 2012 és 2014 között a Politikatudományi Intézet megbízott óraadója volt. 2014-ben alapította meg társaival az Ifjú Konzervatívok a Nemzetért (IKoN) alapító elnöke, 2018 óta a Nemzeti Fórum alelnöke. 2023-tól a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója.

Szénási Dorottya (Budapest, 1997)

Az Óbudai Árpád Gimnáziumban érettségizett 2016-ban. Két szemesztert töltött Bécsben az Universität Wien hallgatójaként, majd 2020-ban politikatudományok alapképzési szakon szerzett diplomát a PPKE-n. 2022-ben az ELTE BTK gazdasági és jogi szakfordító képzését végezte el, majd ugyanitt kezdte meg történelem mesterszakos képzését. 2021 óta a RETÖRKI munkatársa.

A szerkesztők életrajzai

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a BGA kurátora.

Strausz Péter (Budapest, 1977)

Történész. Az ELTE-n történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész kutatócsoport vezetője, 2022-től tudományos igazgatója. A Rendszerváltó Szemle szerkesztőbizottságának tagja.